

**CONSILIUL JUDEȚEAN ALBA
ASOCIAȚIA CULTURALĂ SARMIZEGETUSA**

NEMVS

an IV (2009), nr. 7-8

**Editura Altip
Alba Iulia, 2009**

colegiul științific:

Radu Ardevan, Universitatea "Babeș-Bolyai", Cluj-Napoca
Iosif-Vasile Ferencz, Muzeul Civilizației Dacice și Romane, Deva
Gheorghe Gorun, Universitatea Creștină "Partium", Oradea
Ioan-Aurel Pop, Universitatea "Babeș-Bolyai", Cluj-Napoca
Cristian-Ioan Popa, Universitatea "1 Decembrie 1918", Alba Iulia
Volker Wollmann, Obrigheim, Germania

colegiul de redacție:

Vladimir Agrigoroaei, Cristinel Plantos,
Cătălin Borangic, George Ciotlăuși, Marius Marcu, Dan Pălimariu

redactor responsabil: Ana Dumitran

tehnoeditare: Ana Dumitran

traducerea rezumatelor: Codruța Rusu

ISSN 1842 – 9009

© autori

Orice corespondență se va adresa către:
Asociația Culturală Sarmizegetusa, str. Gladiolelor, nr. 19 A, bl. V 7, ap. 24,
510218, Alba Iulia, România, tel. 0726/183533, 0726/391968.

DENIS MEMET

Summum bonum / **5** – *Summum bonum* / **7**

PHILLIP DAVIS

S *Two Hoards Revisited Denarii* / **10** – Rediscutarea problemei imitării denarilor romani republicani, pe baza a două tezaure / **19**

CĂTĂLIN BORANGIC

u *Sica. Tipologie și funcționalitate* / **22** – *Sica. Typology and Functionability* / **35**

CRISTINEL PLANTOS, GLIGOR MIRCEA

M *Descoperiri aparținând celei de a doua epoci a fierului în bazinul Ampoiului (județul Alba)* / **74** – *Second Iron Era Archaeological Discoveries in the Ampoi Valley* / **95**

A

VOLKER WOLLMANN

R *"Diaspora" monumentelor arheologico-epigrafice din centre urbane și militare ale Daciei Superior* / **100** – *The "Diaspora" of the Archaeological-Epigraphic Monuments from the Urban and Military Centers of Dacia Superior* / **130**

VLADIMIR AGRIGOROEI

Asediul Salonicului (1185): perspectiva cronicilor italiene / **132** – *The Siege of Thessaloniki (1185) in the Italian Chronicles of the Same Period* / **174**

CRISTIAN IOAN POPA

Un monument medieval dispărut: biserica sașilor din Vinerea (județul Alba) / **176** – *A Lost Mediaeval Monument: the Saxon Church from Vinerea (Alba county)* / **186**

ILEANA DÂRJA

Tezaurul limbii grecești al lui Henri Estienne în colecția Bibliotecii Batthyaneum / **189** – *Henri Estienne's Greek Thesaurus in the Batthyaneum Library* / **218**

ANA DUMITRAN, ELENA CUCUI

Zugravul Porfirie Șarlea din Feisa. Profilul iconarului / **219** – *Porfirie Șarlea from Feisa. An Icon Painter's Profile* / **240**

ANA DUMITRAN

Biserica de lemn din Hăpria / **244** – *The Wooden Church from Hăpria* / **257**

FLORIAN-RAREȘ TILEAGĂ

Cultura? Pe mâini bune !! / **258** – *Culture? In Good Hands !* / **275**

Note de lectură / **277**

Indice de nume și locuri / **283**

DENIS MEMET

Summum bonum

Proiectul *NEMVS* a complicat activitățile grupului și ale tinerei Asociații Culturale Sarmizegetusa tot așa cum un copil are darul de a complica existența părinților. Dar tot ca un făcut, iată că suntem deja la a treia apariție și creștem într-un an cât alții în doi. Învățăm împreună alfabetul mediului științific literă cu literă și număr cu număr, iar *Nemus* reușește prin simpla-i existență să ne aducă împlinire cu fiecare nou articol tipărit.

Ei bine, nu este chiar împlinirea aceea pe care cu toții o căutăm întreaga viață și pe care, de o găsim, de nu, fiecare își poate răspunde doar sieși, fără cuvinte. Este, în schimb, o împlinire care se cere împărtășită. Împărtășind acest sentiment, reușim să schimbăm unghiul de refracție al intențiilor noastre de bine și frumos, reflectând spre cei ce ne înconjoară un pic mai mult și consumând în propria noastră existență efemeră un pic mai puțin din ce ne e dat și nouă.

De aceea *Nemus* este pentru noi, membrii Asociației Culturale Sarmizegetusa și cei cărora le stăm alături în demersul nostru editorial, forma în care cunoașterea se materializează prin prisma sentimentului înalt și a muncii voluntare. Este efortul în care punem cel mai mult suflet și va fi mereu cel mai frumos cadou de care sperăm să se bucure în aceeași măsură și cel dăruit și cel ce dăruie, și eroii articolelor și cei ce le scriu, în fine, și cei citați și cei care ne citesc. Așadar, copil fiind, *Nemus* iscodește povești cu daci și romani, cu monede vechi și arme de colecție; visează cu ochii deschiși la numere tot mai multe și, sperăm, mereu mai bine primite de cititori.

Noi însă, adulți fiind, găsim tot mai greu timp să facem ceea ce vrem, ceea ce ne dă pace interioară, ceea ce e important pentru noi într-un fel intim și inexplicabil. Logica sufletului și a refracției cunoașterii este hărțuită de o altă lege,

metalică, dură și rece – cea a banului. Când totul costă, când până și apa are un preț oarecare, deși în lipsa ei viața nu poate exista, este plăcut să vedem cum unii oameni reușesc să depășească această din urmă logică, atât de prezentă, și să respecte în continuare regulile copilăriei și ale firii și să dea mai departe un pic din puținul lor de fericire fără să ceară în schimb nimic (*pay it forward*).

Când prezentul este atât de dens, *Nemus* găsește și deschide cititorului porți spre trecut, ridicând praful de pe cronici și de pe icoane, căutând sub pietre înscrisuri tipărite cu dalta și ciocanul cu mii de ani în urmă, comparând steme, răscolind librării și biblioteci, dar și participând la festivaluri, făcând voluntariat pe șantierele arheologice, colaborând cu istorici, studenți, amatori, infestând net-ul cu site-uri tematice (*sic !*) și, mai ales, încercând să țină tânăr și vesel spiritul omului locului. Fără trecut, nu există viitor. Sau, altfel spus: cunoaște-ți trecutul, ca să ai măcar o idee despre ce îți rezervă viitorul. Păstrează-ți identitatea ! Ea face ca *spiritus loci* să rămână tânăr și vesel, așa cum a fost înaintea noastră pentru multe milenii. În același timp, cunoaște-ți și îți înțelege vecinii, astfel spiritul se poate înălța la un nivel superior, global și chiar universal.

De ce îndrăznesc să zic că omul locului a fost mereu tânăr și vesel? Ce alt spirit ar fi răs la moarte așa cum făceau strămoșii noștri acum 2000 de ani și ce motiv mai bun ar avea țărani să glumească cu mortul pe masă, la priveghi, chiar și în ziua de azi? De ce *Miorița*? Și, mai este un aspect: nu doar omul sfințește locul, ci și locul sfințește omul. Și poate chiar acest revers al medaliei trebuie să se aplice mai mult în România post-decembristă. Pentru că mai mult decât orice altceva, de la zidul dacic și de la malul getic putem învăța cum să râdem, iar râsul este reacția normală a logicii în fața absurdului, detașarea senină de labirintul existenței imediate și privitul pădurii ca întreg, nu ca o înșiruire de copaci.

Suma părților este egală cu întregul doar când vorbim de lucruri mici și mai ales când vorbim despre bani. Un om poate face multe în viață, doi oameni însă pot începe istoria de la capăt. Între unul și doi oameni, iată, este o diferență istorică. Iar noi suntem deja, de ceva vreme chiar, un grup încheiat. Și grupul nostru militează pentru cultură și o cât mai largă

circulație a ideilor; adică tocmai pentru acele lucruri imposibil de fracționat sau despărțit. Pentru că scopul *Nemus* nu este acela de a găsi răspunsuri, ci de a incita la discuții. *Nemus* nu explică, ci te îndeamnă să cauți tu grăunțele de adevăr, gramul tău de polen pe care să-l aduci înapoi în folosul stupului mare din care toți facem parte și căruia îi spunem, toți, Pământ.

Și nu milităm pentru toate aceste lucruri gratuit ! Dacă rupem planeta în două cu războaie, minerit, xenofobie, prăpăstii culturale, ideologice sau de altă natură, nu vom avea niciodată două planete mai mici, pe care să le putem locui separați. Iar dacă repetăm greșelile înaintașilor noștri la o scară mai mare, nu înseamnă că nu facem aceleași greșeli. Înseamnă că va fi nevoie de și mai mult timp ca rănilor produse să se vindece. Pentru că rănilor istoriei doar timpul le vindecă. Imperiile de ieri și de azi sunt ca lupii: își schimbă doar blana. Goana după resurse și după putere, pretextele pentru declanșarea conflictelor sunt mereu aceleași. Pacea nu vine niciodată de sus în jos, de la cei puternici și mari către cei mici și mulți. Pacea poate fi însă cultivată la nivelul individului, cu mult dialog și răbdare, asemeni agriculturii tradiționale. Pentru că, spre deosebire de imperii, oamenii sunt ca fulgii de nea: cristalizează diferit în funcție de condițiile de mediu (a se citi geo-politice), dar în esență toți suntem o apă și-un pământ.

Istoria nu este despre evoluție mai mult decât este despre spectrul timpului. Istoria scrisă nu este decât suprapunerea unui spectru peste un altul, asemenea armonicelor unei cuante de lumină. Istoria modernă nu face decât să folosească teoria relativității din fizică, acceptând inexistența unui punct de referință absolut, a unui an zero și lăsând loc interpretărilor și completărilor altor istorici, dar și altor domenii cointerestate de același subiect. La această sinergie, la acest sincretism istoric adăugăm și noi o filă – *Nemus*. Lectură plăcută !

Summum bonum

The *NEMVS* project has complicated the Cultural Association Sarmizegetusa's activities in a beautiful way, just as a child complicates its parents' lives. However, it must be destiny's ways that we are,

now, at the third edition and we grow faster and faster. We learn together the alphabet of science, letter by letter, number by number, and by its sole existence, *Nemus* is our fulfillment.

Well, it is not exactly the fulfillment each individual looks for all his or her life; to this question: "is it found or unfound?" each one of us can only answer silently, to ourselves. This is that kind of fulfillment that must be shared. Sharing this feeling means changing the angle of refraction to our intentions of good and beauty, reflecting it to those around us and consuming in our ephemeral existence a little less than destiny has given us. For this particular reason, *Nemus* is for us, the members of the Cultural Association Sarmizegetusa, the shape in which knowledge materializes through great feelings and voluntary work. *Nemus* is the fruit of great effort and bits of souls and the greatest present of all is the joy we might find inside those who give and those who receive, inside those writing the articles and those reading them, and inside those quoted and the ones that read the quotes. Thus, being a child, *Nemus* pries into the stories with Dacians and Romans, old coins and weapons and daydreams about more and better received editions. We, on the other hand, being adults, find less and less time to do what we want, what gives us inside peace and what has an intimate and unexplained meaning to us.

The logic of the soul and that of refraction are harassed by another unwritten, rough law- that of money. When everything has a price – even water, although it is essential for living – it is the greatest feeling to see that some people can overpass the rules of the material and live by the laws of childhood and nature, giving a bit of their own happiness without asking something in return (pay it forward).

While the present is so complex, *Nemus* opens gates to the past, rising the dust from old chronicles and icons, searching under stones for hidden, ancient inscriptions, comparing armorial bearings, raking through libraries and bookstores, participating at festivals, volunteering on archaeological sites, collaborating with historians, students and amateurs, infesting the internet with thematic websites (*sic !*) and above all, keeping the spirit of men young and merry.

There is no future without past. In other words, know thy past as this might offer you a glimpse of thy future. Keep your identity ! It keeps *spiritus loci* young and merry, as it was before us, millennia ago. Know and understand your neighbors, in this way, the spirit can fly high at a superior, universal level.

Why do I dare to say that *spiritus loci* has always been young and merry? Who else would have laughed when death showed its face as our ancestors laughed 2000 years ago, and what better

reason could nowadays peasants have for laughing with their dead one on the table, at the death watch? Why would *Miorița* have been written? And there is another aspect: the place blesses the man as the man blesses the place. Perhaps these reverse side of matters must be applied more in post-December 1989 Romania, as more than anything else, from the Dacian wall to the Getic shores, we can learn how to laugh and use this as weapon against fear and against the absurd. The serene detachment from the existential labyrinth and gazing to the world as a whole and not at its pieces- this is what laughter can bring.

The sum of parts equals the whole only when we talk about small things such as money. A man can do many things throughout his life, but two people can rewrite history from its beginning. Thus, there is a big historical difference between one and two and we have been, for some time now, a whole, a very organized group. We fight for culture, for a better flow of ideas, mainly for those things that are impossible to fracture and to tear apart. The purpose of *Nemus* is not that of finding answers, but to incite to discussions. *Nemus* does not explain, but makes you wonder and look for the grain of truth, your bit of pollen to bring it back to your huge bee hive we call Earth. And we do not fight for all these this for free! If we tear apart our planet with wars, mine exploitations, xenophobia, cultural and ideological gaps, we will never have two small planets to live on. If we keep repeating the mistakes of our ancestors at a greater scale, it does mean that we make the same mistakes, but that we will need more time to make things right. The wounds of history are healed only by time. Yesterday's and today's empires are like wolves: they only change their furs. The run for power and resources, the justifications for wars are all the same. Peace does not move vertically, from the powerful to the weak. Peace can be looked after by each individual, just as the peasant looks after his crops. People are different from empires: they are like snow flakes, materializing in deep connection with the environment (geo-political environment). In essence, however, all people are the same. History is about evolution and the specter of time. Written history is but the overlapping of specters, similar to the harmonics of a light quantum. Modern history uses the relativity theory from Physics, accepting the existence of an absolute reference point, of an absolute zero and leaving place for interpretation and completion – from historians and as well from other convergent objects. To this synergy, to this historical syncretism, we are now annexing a new page – *Nemus*. Enjoy your reading !

PHILLIP DAVIS

Two Hoards Revisited

In *Nemvs* no. 1-2, I presented and discussed two quite different hoards of Dacian imitations of denarii of the Roman Republic. In the present paper, I wish to revisit these hoards, in the light of some new material analysis performed on them. The numbers assigned to the coins here are identical to those of the earlier paper, with two additional coins. Readers are referred to that paper for a somewhat more thorough discussion of the two hoards.

The first hoard, nos. 1-13, consists of thirteen quite accurate copies of Republican denarii. One remarkable aspect of this hoard is the number of die-matched coins. Nrs. 2-3 are struck from the same pair of dies; the other die-matched groups are nos. 4-7, 8-11, and 12-13. The style of these coins is virtually indistinguishable from that of their Roman prototypes, with the exception of no. 1, which diverges somewhat more from the prototype. The inscriptions¹ are imperfect, but clearly represent an attempt to reproduce the original legends. The fabric is entirely "normal". The weights range from 3.18 g to 3.85, averaging 3.55 g. For the most part, this is a plausible, if somewhat low, range, but the lowest weight of 3.18 g is not really possible in an official denarius of the period. These coins bear a strong general resemblance to certain Dacian copies found in the Poroschia Hoard of 1964 published by Maria Chițescu², although none of the Poroschia dies are represented here. Elsewhere³, I have referred

¹ Nr. 1 is anepigraphic, as is its prototype.

² Maria Chițescu, *The Poroschia Hoard*, in *Studii și Cercetări de Numismatică*, VII, 1980, p. 53-70. This hoard is also noteworthy for the number of die-matched denarii it contains, all quite faithful to their prototypes.

³ Phillip Davis, *Dacian Imitations of Roman Republican Denarii*, in *Apulum*, XLIII, 2006, p. 321-356. Readers are referred to this paper for

to the present coins as being of "Poroschia-type". One can reasonably surmise that if there *was* an "official" coinage of the Dacian proto-state under Burebista, it might well have consisted, at least in part, of coins like these.

The dates of issue of the Republican prototypes used in the following catalogue are those proposed by Crawford in *Roman Republican Coinage*, with this exception: certain dates between the 70's and 50's BC have been adjusted according to the dictates of the Mesagne Hoard, published by C. Hersh and A. Walker in 1984⁴. The following abbreviations are used: Cr = Crawford, *Roman Republican Coinage*, Cambridge, 1974; BC = Before Christ; Wt = weight in grams; SG = specific gravity; P = purity; obv. = obverse; rev. = reverse; cf. = *conferre* (compare); no(s) = number(s). "Prototype" indicates the Republican moneyer responsible for the original issue. All dates are BC.

	Prototype	Cr	Date	Wt	SG	P
1	Anonymous	287/1	115	3.40	10.47	93.1
2	C. Coelius Calvus	318/1a	104	3.73	10.46	92.7
3	Another, same dies			3.52	10.43	91.0
4	Q. Antonius Balbus	364/1	83-82	3.60	10.44	91.7
5	Another, same dies			3.65	10.36	87.5
6	Another, same dies			3.45	10.43	91.4
7	Another, same dies			3.55	10.42	90.4
8	C. Naevius Balbus	382/1	79	3.70	10.51	95.5
9	Another, same dies			3.35	10.37	88.1
10	Another, same dies			3.18	10.40	89.3
11	Another, same dies			3.62	10.30	84.1
12	Ti. Claudius Nero	383/1	79	3.85	10.42	90.4
13	Another, same dies			3.52	10.39	89.1

The second group of imitations consists of 20 coins, a tiny portion of a large hoard of over 6000 official Republican denarii found in Western Transylvania in 2004 or 2005. The latest official coin in the hoard is a mint-state denarius of Octavian, struck in 37 BC. Other than the obverse of no. 30, which is mechanically

a more thorough discussion of Dacian imitations.

⁴ C. Hersh, A. Walker, *The Mesagne Hoard*, in *ANS Museum Notes* 29, 1984, p. 103-134.

transferred from an official coin, even a cursory glance reveals the non-official nature of all of these imitations. A few, such as no. 20, are reasonably true to the Republican model, but even that is immediately exposed by the blundered reverse legend. Most are unmistakably stylized or "barbarous". The average weight of 3.79 g is plausible, but merely coincidental, as the weight of individual coins ranges from 2.54 g to 4.62 g. Many are imperfectly struck. Most of the legends are garbled or utterly meaningless, although some are recognizable. These coins are perhaps the product of one or more small, local workshops.

	Prototype(s)	Cr	Date	Wt	SG	P
14	Uncertain, earliest reverse Cr-238/1	cf. 238/1 etc.	136 or later	3.04	10.07	71.2
15	Uncertain	?	115 or later	4.04	10.48	93.7
16	Obv. P. Sulpicius Galba Rev. T. Minucius Augurinus(?)	312/1 243/1(?)	108 134(?)	3.28	10.39	89.1
17	L. Calpurnius Piso Frugi	340/1	90	3.33	10.16	76.3
18	Obv. Mn. Fonteius Rev. uncertain	353/1c ?	85 ?	3.64	10.50	94.7
19	Obv. Mn. Fonteius Rev. M. Furius Philus	353/1 281/1	85 119	3.96	10.32	85.4
20	Q. Antonius Balbus	364/1d	83-82	4.62	10.49	94.2
21	Obv. C. or M. Aburius Geminus Rev. Q. Antonius Balbus	244/1 or 250/1 364/1	134 or 132 83-82	3.74	10.50	94.7
22	Obv. uncertain Rev. Q. Antonius Balbus	? 364/1	? 83-82	4.50	10.43	91.4
23	Pub. Crepusius	361/1	82	4.37	10.40	89.7
24	Pub. Crepusius	361/1	82	3.22	10.43	91.4
25	Obv. M. Caecillius Metellus Rev. C. Annius & L. Fabius Hispaniensis	263/1a 366/1	127 82	4.56	10.39	89.2
26	Obv. Uncertain Rev. A. Postumius Albinus	? 372/1	? 81	4.28	10.17	76.9
27	C. Naevius Balbus	382/1	79	3.83	10.41	90.2
28	Obv. C. Naevius Balbus Rev. Lucius Appuleius Saturninus (?)	382/1 317/3(?)	79 104(?)	2.54	10.48	93.7

29	Obv. C. Naevius Balbus Rev. Uncertain	382/1 ?	79 ?	3.17	10.42	90.9
30	Obv. L. Farsuleius Mensor Rev. L. Calpurnius Piso Frugi	392/1 340/1	75 90	4.51	10.48	93.9
31	Obv. M. Baebius Tampilus Rev. C. Postumius	236/1 394/1	137 74	4.00	10.32	85.1
32	Obv. M. Cippius Rev. Lucius Axius Naso	289/1 400/1	15-14 70	3.89	10.40	89.4
33	L. Fascius Fabatus (?)	412/1(?)	59(?)	3.98	10.47	93.4

Together, these two hoards provide a useful glimpse at the diversity of style and fabric within the Dacian imitative coinage of the 1st Century BC. Recently, it became possible to advance further by measuring the specific gravity (SG) of the coins, and from it, deriving the purity (P) of the silver used in minting each group. My expectation was that the first group (nos. 1-13) consisting of accurate copies which are, at least arguably, "quasi-official" in nature, would prove to contain a high, and consistent, silver content, while the purity of the second group of more "barbarous" imitations (nos. 14-33) might evince a rather greater variation. The reality confirms these hypotheses, as is demonstrated by the figures in the two right-hand columns in the catalogue, SG and P.

The specific gravity of any solid is defined as the ratio of its weight in air and its volume. The SG of these coins was measured by Pierluigi Debernardi, using a system he has developed⁵ which provides a very accurate and consistent result. Debernardi's method involves measuring the volume of the coin by weighing it in alcohol rather than in water. From the SG, the purity of the silver is determined by comparing the SG to that of a modern coin of known silver content. All measurements were performed three times, to virtually eliminate the possibility of error.

The results are interesting, if perhaps somewhat less dramatic than I anticipated. The coins of the first hoard are indeed struck to a high, and relatively consistent, silver standard, ranging from a high of 95.5 percent silver to a low of 84.1. It is noteworthy, and rather unexpected, that both the high and low occur within the copies of C. Naevius Balbus. This implies that the silver used was prepared for minting in small batches, subject

⁵ And patented, under the name *Archime-De*.

to variation. This is surprising, if these coins were in fact the products of an "official" Dacian mint. One hesitates to draw sweeping conclusions from limited data, but the tentative implication must be that even the "official" mint was merely supplementing the supply of imported Republican denarii, rather than producing a true "national" coinage.

For the most part, the coins of the second hoard are also struck to quite a high standard, with a high of 94.7. There are no plated coins, nor any that can truly be termed "debased"; the low of 71.2 is still high enough to be described as silver rather than billon⁶. There are two other "outliers" with a silver content lower than 77. Although all these coins were surely struck within the Dacian polity, they may well be the output of local workshops.

There is some additional data to report. I have in my collection two coins, numbered here 27a and 33a, struck from the same dies which were used for nos. 27 and 33⁷, but not part of the same hoard. These coins were also measured, with interesting and suggestive results.

27a	C. Naevius Balbus	382/1	79	3.10	8.31	– 49.8
33a	L. Fascius Fabatus (?)	412/1(?)	59(?)	3.38	10.16	76.5

27a is silver-plated. In comparison to 27, the reverse die is nearly obliterated, which hints that 27 and 27a were perhaps not made at the same time, in the same place. My only explanation is an informed guess: might the dies used to strike these coins have been placed in storage for an undetermined, but perhaps quite lengthy, period of time, to be reused later⁸, at

⁶ Debased silver.

⁷ These two coins were not included in the Nemvs 1-2 article.

⁸ Perhaps *much* later. Glodariu et. al. report the 1988 excavation at Sarmizegetusa Regia of the remains of a pre-Roman coining workshop, including four dies. One could not be identified; the others are obverse dies of two Republican denarii, Crawford 266/1 and Crawford 407/2, and an obverse die for an aureus or denarius of Tiberius. This discovery seems to indicate that the phenomenon of Dacian imitation of Republican coin types continued at least into early Imperial times. (I. Glodariu, E. Iaroslavschi, A. Rusu, *Die Münzstätte von Sarmizegetusa Regia*, in *Ephemeris Napocensis*, 2, 1992, p. 57-68).

a moment when silver was not plentiful? Although nos. 33 and 33a presumably *were* minted at, or nearly at, the same time as each other, they clearly were not struck from the same batch of silver. The difference here, between 93.4 and 76.5, is striking, much more so than the relatively modest range within the copies of C. Naevius Balbus in the first hoard. This is consistent with a small-scale workshop using whatever silver was at hand, prepared in very small batches. One can imagine silver being cast into planchets as needed, indiscriminately derived from ingots, earlier coins, silver jewelry or silver cups.

Readers are encouraged to visit my website, <http://rrimitations.ancients.info/index.html>, for a comprehensive discussion of Dacian and other ancient imitations of Republican denarii, along with images of several hundred coins.

1 obv

1 rev

2 obv

2 rev

3 obv

3 rev

4 obv

4 rev

5 obv

5 rev

6 obv

6 rev

7 obv

7 rev

8 obv

8 rev

9 obv

9 rev

10 obv

10 rev

11 obv

11 rev

12 obv

12 rev

13 obv

13 rev

14 obv

14 rev

15 obv

15 rev

16 obv

16 rev

17 obv

17 rev

18 obv

18 rev

19 obv

19 rev

20 obv

20 rev

21 obv

21 rev

22 obv

22 rev

23 obv

23 rev

24 obv

24 rev

25 obv

25 rev

26 obv

26 rev

27 obv

27 rev

27a obv

27a rev

28 obv

28 rev

29 obv

29 rev

30 obv

30 rev

31 obv

31 rev

32 obv

32 rev

33 obv

33 rev

33a obv

33 rev

Rediscutarea problemei imitării denarilor romani republicani, pe baza a două tezaure

-rezumat-

În primul număr al revistei *Nemus* am discutat despre două tezaure foarte diferite, ambele conținând imitații dacice de denari romani aparținând perioadei republicane. În acest număr redeschid discuția despre acești denari, în lumina unor noi dovezi legate de analize variate făcute asupra lor. Numărul denarilor este identic cu cel prezentat în articolul anterior, la acesta adăugându-se în plus două monede.

Primul tezaur cuprinde denarii cu numerele 1-13, toate copii aproape fidele ale denarilor romani republicani. Un aspect interesant al acestui tezaur este numărul ridicat de monede bătute după aceeași matriță. Spre exemplu, numerele 2-3 sunt bătute după aceeași pereche de matrițe, celelalte perechi de monede "potrivite" fiind 4-7, 8-11, și 12-13. Acestea sunt identice cu prototipul lor roman, cu excepția numărului 1, care diferă oarecum de model. Inscriptiile nu sunt perfecte, dar reflectă clar tendința de a reproduce originalul. Materialul este în întregime "normal". Greutatea lor variază între 3.18 g și 3.85 g, cu o medie de 3.55 g. Aceasta este o greutate relativ scăzută, dar normală, însă 3.18 g este o greutate extremă, neatinsă de nicio monedă romană a acelor vremuri. Monedele seamănă izbitor cu altele descoperite în tezaurul de la Poroschia (jud. Teleorman) în 1964 și publicat de Maria Chițescu, deși nicio monedă din acest tezaur nu este reprezentată aici. Totuși, în alt articol m-am referit la monedele de acest fel ca fiind "de tip Poroschia". Oricine ar putea deduce, fără a exagera, că dacă în timpul proto-statului dac al lui Burebista ar fi existat dreptul de a bate monedă, aceasta ar fi arătat, în mare parte, ca monedele prezentate aici.

A doua serie de imitații cuprinde 20 de monede, o mică parte a unui tezaur de 6000 de monede descoperit în vestul Transilvaniei în 2004-2005. Ultima monedă oficială descoperită în acest tezaur este un denar din timpul lui Octavian, niciodată pus în circulație, bătut în 37 a. Chr. În afară de aversul monedei cu nr. 30, mecanic preluat de la o monedă oficială, restul de denari sunt ușor de recunoscut ca imitații, chiar și în cazul unui studiu superficial. Câteva, spre exemplu nr. 20, sunt copii relativ fidele ale denarilor romani, însă sunt imediat compromise de reversul bătut în mod grosolan. Unele sunt excesiv stilizate sau "barbarizate". Greutatea medie de 3.79 g este plauzibilă pentru epocă, dar întâmplătoare; majoritatea monedelor variază între 2.54-4.62 g. Multe sunt bătute imperfect. Unele inscripții sunt inventate sau fără niciun sens, deși altele pot fi recunoscute. Aceste monede sunt, probabil, bătute într-un mic atelier local.

Împreună, aceste două tezaure ne oferă o mică parte din ceea ce însemna diversitatea stilului și materialelor utilizate de daci pentru imitații, în secolul I a. Chr. Recent, a devenit posibilă avansarea în studierea monedelor prin calcularea gravității specifice (SG) și, din ea, deducerea purității (P) argintului folosit în fiecare grup de denari. Ipoteza mea a fost că primul grup (nr. 1-13), format din copii fidele, cvasi-oficiale, se vor dovedi a conține un grad înalt și mai pur de argint, pe când al doilea grup de monede, mai "barbare" (nr. 14-33), vor avea un grad mai mare de variație a purității. Analizele au confirmat ambele ipoteze.

Gravitatea specifică a fiecărui obiect este dată de raportul dintre greutatea și volumul lui. Gravitatea acestor monede a fost măsurată de Pierluigi Debernardi printr-un procedeu elaborat de el și care s-a dovedit deosebit de folositor în acest caz. Sistemul se bazează pe cântărirea monedei în alcool și nu în apă. Puritya argintului este determinată prin compararea SG-ului monedei cu cel al uneia moderne, cu un conținut cunoscut de argint. Toate măsurătorile au fost făcute de 3 ori, pentru a înlătura orice urmă de eroare.

Rezultatele au fost mai interesante decât mă așteptam. Monedele din primul grup au fost, într-adevăr, bătute dintr-un argint de o calitate superioară, puritatea acestuia variind între 95.5-84.1 %. Un fapt neașteptat și ciudat a fost prezența extremelor (cea mai înaltă și cea mai joasă concentrație), în cazul copiilor C. Naevius Balbus. Acest fapt sugerează că argintul pentru fabricarea monedelor a fost pregătit pe rând, în loturi. Este surprizător, într-adevăr, dacă monedele sunt fabricate de un atelier de monetarie "oficial" al dacilor. Încerc să mă abțin de la concluzii pripite, însă putem deduce că și acest atelier "oficial" era doar o sursă suplimentară care alimenta provizia de denari romani importați, și nu un producător de monede "naționale".

În mare parte, monedele din al doilea tezaur sunt și ele bătute la un standard superior, cu o puritate de 94.7. Nu există monede placate și nici unele care ar putea fi numite devalorizate; chiar și o cantitate de 72.2 poate fi descrisă ca fiind argint mai degrabă decât aliaj. Există și alte monede "deviate", cu un conținut de argint mai mic de 77. Chiar dacă ele au fost cu siguranță bătute în interiorul organizării statale dacice, monedele pot fi la fel de bine rodul unor ateliere locale.

Mai există câteva chestiuni demne de amintit. Posed în colecția mea două monede, notate aici cu 27a și 33b, bătute după aceeași matriță folosită la fabricarea celor cu numărul 27 și 33, dar care nu fac parte din același tezaur. Aceste monede au fost și ele, la rândul lor, măsurate, iar rezultatele sunt foarte interesante.

27a este placată cu argint, iar, în comparație cu 27, reversul este aproape șters, ceea ce denotă că cele două, 27 și 27a, nu au fost fabricate în același timp și în același loc. Singura explicație pe care am putut s-o dau este pe jumătate deducție, pe jumătate ghicitoare: este cumva posibil ca matrițele folosite pentru monede să fi fost depozitate undeva pentru o perioadă relativ lungă, într-o vreme când argintul era puțin? Deși 33 și 33a au fost bătute aproximativ în același timp, este clar că nu au fost fabricate din același lot de argint. Diferența este surprinzătoare în acest caz, de la 93.4 la 74.5, mult mai izbitoare decât micile variații regăsite în lotul C. Naevius Balbus din primul tezaur. O ipoteză ar putea fi că monedele au fost bătute de un atelier mic, local, unde s-a folosit absolut orice argint disponibil, preparat în loturi mici. Cititorul este invitat să-și imagineze argintul dispus în plachete gata de a fi bătute, argint colectat neselectiv din monede vechi, lingouri, bijuterii sau pocale de argint.

CĂTĂLIN BORANGIC

***Sica*. Tipologie și funcționalitate**

Parcimonia surselor scrise antice cu privire la "istoria" spațiului locuit de tracii de la Dunărea de Jos (atât de la sudul, cât și de la nordul fluviului) este suplinită, în bună măsură, de descoperirile arheologice. Caracterul lacunar al primelor face ca asupra unor componente ale vieții materiale și spirituale să planeze astăzi o întreagă serie de dificultăți în definirea lor. Este și cazul a ceea ce astăzi numim generic *sica*.

Temut înseamnă de prestigiu, cu o încărcătură spirituală aparte, pumnalul de tip *sica* este un reper în încercarea de stabilire a dimensiunii fenomenului militar tracic în ansamblu, dar mai ales a rolului pe care l-a avut, în societate, elita militară care l-a utilizat¹. Excursul nostru încearcă să aducă în discuție un repertoriu tipologic, cu implicațiile artistice și spirituale care se pot construi, cu prudența cuvenită, în jurul acestei arme, pornind de la surse iconografice, arheologice, istoriografice, interpretări simbolice și arheologie experimentală².

*

Cel mai caracteristic tip de armă curbă din panopia războinicilor tracii este reprezentat, așadar, de un pumnal ascuțit, cu lama curbată și o secțiune triunghiulară, având șanț de scurgere a sângelui de-a lungul lamei și motive zoomorfe sau geometrice încrustate pe lamă. Dimensiunile acestui pumnal,

¹ Spre exemplu, prezența sa în unele contexte funerare de pe Valea Mureșului l-a făcut pe Aurel Rustoiu să sesizeze componenta transilvăneană a grupului Padea-Panagjurski Kolonii (*Războinici și artizani de prestigiu în Dacia preromană*, Cluj-Napoca, 2002, p. 11-62).

² Mulțumim d-lui Aurel Rustoiu pentru amabilitatea cu care ne-a sprijinit la finalizarea acestei cercetări, pentru sfaturile și bibliografia oferite cu deosebită generozitate.

denumit generic *sica*, variază între 25 și 35 cm lungime³.

Relativa unitate morfologică este afectată de includerea în acest tip de armă a unor piese mai mari, impropriu denumite *pumnale*, și chiar a unor săbii de mai mici dimensiuni⁴, asimilate acestei categorii, foarte probabil din cauza că pumnalele curbe sunt, invariabil, atribuite ethnosului trac și, în consecință, asociate cu acesta.

Acest lucru vine în completarea faptului că, din punct de vedere semantic și terminologic, termenul *sica*⁵, desemnând un pumnal încovoiat, deși ancorat puternic în limba latină prin derivatele sale⁶, este preluat de romani din lumea greacă, unde a pătruns odată cu mercenarii traci angajați în diferitele conflicte ale Eladei⁷.

La originea cuvântului stă rădăcina indo-europeană **sec*, **sac*, cu sensul de *a tăia*, *a secționa*⁸, ceea ce permite ipoteza că pumnalele curbe ale celei de a doua jumătăți a mileniului I a. Chr., arme predilecte pentru tăiat și înjunghiat, transpun, întâi în bronz⁹, apoi în fier, cuțitele și pumnalele de piatră neolitice.

Ușurința cu care diferite arme curbe de dimensiuni medii răspândite în lumea tracă, de tip *mahaira* sau *falx*, sunt considerate pumnale a făcut deosebit de dificilă inventarierea și studie-

³ Aurel Rustoiu, *Thracian sica and dacian falx. The history of a national weapon*, în vol. *Dacia Felix. Studia Michaeli Bărbulescu oblata*, Cluj-Napoca, 2007, p. 68.

⁴ Eugen D. Pădurean, *Depozitul de arme și unelte de la Neudorf, Pârâul Roșia, județul Arad*, în vol. *Daci și romani – 1900 de ani de la integrarea Daciei în Imperiul Roman*, Timișoara, 2006, p. 219-233, pl. VIII.

⁵ Costin Scorpan, *Terminologie arheologică selectivă. Tezaur de termeni*, vol. 1, București, 1995, p. 87, s. v. *sica*.

⁶ *Dicționar latin-român*, București, 1962, p. 677, s. v. *sica*.

⁷ Vezi A. Rustoiu, *Thracian sica and dacian falx*, p. 67, cu trimitere la A. Emout, A. Meillet, *Dictionnaire etymologique de la langue latin*, Paris, 1932, p. 896, s. v. *sica*, *sicae*.

⁸ *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines*, tom 4, vol. 2 (R-S), Paris, 1926, p. 1300, s. v. *sica*.

⁹ Tibor Kemenczei, *Angaben zur Frage der endbronzezeitlichen Hortfundstufen im Donau-Theißgebiet*, în *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 1996, p. 57, Abb. 14: un superb pumnal de bronz cu antene, datat cu aproximație în Bronzul Târziu.

rea pumnalelor propriu-zise, în ciuda faptului că acestea din urmă sunt prezente, în număr relativ mare, atât în contexte arheologice, cât și în reprezentările figurative.

Ipoteza identității între *sica* și oricare altă armă curbă din arsenalul tracilor nu poate fi susținută dacă se ia în calcul faptul că, în limba latină, *sica* = pumnal încovoiat face parte din aceeași familie de cuvinte cu *sicilis* = seceră, *sicilio* = a tăia cu seceră, *sicilicula* = seceruică, cosor mic, *sicarius* = cuțitar, figurat asasin¹⁰. Toată familia de cuvinte sugerează dimensiuni mici și nu întotdeauna războinice.

Cel puțin la nivel teoretic, istoriografia românească pune semnul egal între *sica* și oricare alt tip de pumnal curb; practic, însă, exemplificarea cu artefacte precise acoperă o paletă largă de forme și dimensiuni¹¹, ceea ce face necesară o analiză atentă și o clarificare în acest sens.

Ambiguitatea își are rădăcinile în izvoarele istorice, nu întotdeauna limpezi, care aduc în discuție armele tracilor. Potrivit lui Herodot, echipamentul tracilor *bithini*, care trecuseră în Asia la mijlocul mileniului I a. Chr., era compus din *sulițe*, *scuturi ușoare* și *săbii mici*¹², formulă pe care Nicolae Iorga o traduce prin *suliță*, și *băltage*, și *hangeri*¹³, încercând să redea atât exprimarea lui Herodot, cât și adevărul istoric¹⁴. Clemens Flavius sporește confuzia, amintind de inventarea de către traci a unui *cuțit mare încovoiat*¹⁵, numit în text *mahaira*, dar fără alte detalii morfologice sau funcționale.

¹⁰ Cf. G. Guțu, *Dicționar latin-român*, București, 1983, vocile respective.

¹¹ M. Petrescu-Dîmbovița, H. Daicoviciu *et alii*, *Istoria României de la începuturi până în secolul al VIII-lea*, București, 1995, p. 190; H. Daicoviciu, *Dacii*, București, 1965, p. 236; *Istoria militară a poporului român*, vol. I, București, 1984, p. 101; Radu Vulpe, *Columna lui Traian. Monument al etnogenezei românești*, București, 1988, p. 83, 228.

¹² Herodot, *Istории*, VII, 75, apud *Izvoare privind istoria României*, I, București, 1964, p. 69.

¹³ Herodot, *Istории*, VII, 75, București, 2003, p. 385.

¹⁴ DEX, ediția a II-a, București, 1996, s. v. *hanger*, definit ca *pumnal mare, încovoiat*.

¹⁵ Clemens din Alexandria, *Covoarele*, I, 16, apud *Izvoare privind istoria României*, I, București, 1964, p. 636.

Reprezentările armelor curbe de pe monumentele Antichității nu sunt, nici ele, mai lipsite de echivoc, pentru a putea cataloga drept pumnale sau *falces* armele cu care sunt înarmați dacii imortalizați pe Columna traiană sau personificările Daciei de pe o serie de monede romane¹⁶. Descoperirile arheologice, lipsite de ambiguitățile literare sau de minusurile ori adăugirile artistice, prin numărul pieselor și prin relativa lor standardizare, permit însă formarea unei imagini mai corecte și, implicit, mai complete a acestor arme.

Numărul mare de piese descoperite, cu caracteristici variate, dar circumscrise noțiunii de pumnal, cumulate cu echivocitatea izvoarelor antice, obligă la o diferențiere între pumnalele și săbiile de mici dimensiuni (*mahaire*), posibilă doar ținând seama de caracteristicile fizice și funcționale ale armelor avute în vedere.

Astfel, potrivit specialiștilor, *pumnalul* este considerat acea armă albă portativă cu lama scurtă, având de regulă două tășuri și vârful ascuțit¹⁷, descriere insuficientă, căci lipsesc dimensiunile, ca elemente de distingere exactă între diferitele arme albe existente în spațiul trac. Un element distinctiv, necesar pentru a defini exact pumnalele tracice, ar fi funcționalitatea lor, cu atât mai mult cu cât și aceasta este deosebit de complexă în arealul spațio-temporal în discuție.

Prin definiție, pumnalul este o armă ofensivă secundară, alături de cuțit, fiind utilizat doar ca rezervă pe câmpul de luptă, atunci când armele principale, sulita, lancea, spada sau sabia, sunt epuizate, indisponibile, sau când situația tactică o impune. Având o rază scurtă de acțiune, eficacitatea sa este maximă când este folosit pentru înjunghiere și secționare, fiind mult mai redusă când este vorba de lovire. Fără ca aceste caracteristici să îi scadă din utilitate, pumnalul a fost o armă importantă, la traci cumulând și o serie de elemente distinctive, de natură estetică și simbolică.

În acest cadru general al noțiunii de pumnal, cele tracice prezintă atribute specifice, îndeosebi legate de formă, dar și de amprenta spirituală. În primul caz, și poate cel mai evident, forma acestor pumnale, cu vârf ascuțit și secțiunea lamei triunghiulară,

¹⁶ Iudita Winkler, *Personificarea Daciei pe monedele romane imperiale*, în *Studii Clasice*, II, 1965, p. 229-230.

¹⁷ *Lexicon militar*, București, 1980, p. 540, s. v. *pumnal*.

este una curbată, cel mai adesea o curbă elegantă, și nu prezintă două tășuri, ci doar unul, pe partea concavă a lamei. Această conformație îmbunătățește trăsăturile de bază ale pumnalelor prin faptul că, deși păstrează puterea mare de penetrare rezultată din vârful ascuțit și lama prelungă, amplifică efectele acțiunii de secționare/înjunghiere. Cea de-a doua particularitate a pumnalelor trace este prezența unei importante încărcături spirituale, dedusă din reprezentările cu care sunt ornamentate lamele¹⁸, dar și din relația armelor curbe în general cu ideea de sacrificiu.

Pornind de la aceste considerente, în zona nord-balcanică se poate trasa o linie evolutivă de-a lungul căreia, plecând de la forme simple, prin modificări succesive, se ajunge, spre sfârșitul secolului al III-lea a. Chr. și începutul secolului următor, la o formă finală, elaborată funcțional și estetic, proprie unei elite războinice cosmopolite, al cărei arsenal permite identificarea în rândurile sale și a unei componente tracice.

Aria acoperită de acești războinici o reprezintă nord-vestul Bulgariei, vestul Munteniei, bună parte din Oltenia, cu o intruziune consistentă în sud-vestul Transilvaniei¹⁹, altfel spus: complexul cultural arheologic Padea-Panagjurski Kolonii, în al cărui inventar funerar găsim și pumnale curbate de tip *sica*²⁰ (pl. I). Această elită militară, în expansiunea ei spre nord, a eliminat autoritatea celtică din zona intracarpatică și a răspândit pumnalul curbat la nord de Dunăre, *sica* fiind utilizată de elitele militare și religioase ale Regatului dac²¹.

Arsenalul acestor luptători acoperă toate tipurile de arme necesare pentru purtarea luptei cu succes de către profesioniști:

¹⁸ Aurel Rustoiu, *Ornamentica pumnalelor curbe traco-dacice*, în *Studia archaeologica et historica Nicolao Gudea dicata – Festschrift für Professor Nicolae Gudea Gelegentlich des 60. Geburtstages*, Zalău, 2001, p. 181-194.

¹⁹ Cercetările arheologice din anul 2008 au dus la descoperirea a trei pumnale *sica* la Malaia Kopania (Ucraina), acestea fiind cele mai nordice semnalări ale artefactelor de tip Padea-Panagjurski Kolonii (cf. <http://www.mediafax.ro/cautare/rezultate.html?q=malaia+kopania&x=0&y=0>, la 23 nov. 2008).

²⁰ A. Rustoiu, *Războinici și artizani ...*, p. 13.

²¹ *Ibidem*, p. 33.

lance pentru atac, spadă lungă pentru lupta de aproape, scut pentru apărare, uneori coif și cămașă de zale, pumnal pentru lupta corp la corp (**pl. II**). Dotarea acestei elite militare cu arme de diferite tipuri demonstrează nu numai o origine diversă a membrilor săi, ci și contribuția pe care fiecare grup etnic și-a adus-o la întregul complex și reflectă adaptabilitatea comunităților în discuție la noile realități de pe teatrele de luptă ale ultimei jumătăți de mileniu a. Chr. În acest context, pumnalul are o destinație precisă, ținând seama de raza sa scurtă de acțiune și particularitățile morfologice, respectiv curbura lamei, șanțurile (*Blutrinne*) și tăișul pe partea convexă. Aceste caracteristici trebuie rediscutate, pentru o mai bună înțelegere a modalităților practice de utilizare în acțiunile combative, atât pentru delimitarea pumnalelor curbe în raport cu diferitele variante de săbii de dimensiuni mici și medii, cât și pentru înlocuirea, mai mult decât necesară, a sintagmei *sabie de tip sica*, utilizată adeseori în literatura de specialitate și care, prin ambiguitatea sa, transferă locul pe care ar fi trebuit să îl ocupe pumnalele unei varietăți de săbii curbe.

Acest echivoc, născut pe la începutul secolului al XX-lea²² și continuat, cu mici excepții, în întreaga istoriografie a secolului XX²³, este rezultatul combinării imaginilor de pe Columna traiană cu puținele izvoare istorice, toate armele curbe altele decât săbiile mari fiind considerate *sica*, fără a se ține cont de funcționalitatea lor. Analiza acestei funcționalități arată că pumnalele și săbiile curbe, având funcții și caracteristici diferite, nu pot fi utilizate în același mod și, deci, au fost redatate diferit în reliefurile Columnei. Astfel, săbiile curbe erau folosite pentru penetrarea armurilor și coifurilor soldaților grupați în formații compacte, ceea ce necesită o armă mai grea și cu vârful curbat ceva mai accentuat decât pumnalele descoperite în contexte arheologice, caracteristică ce rezultă și din aspectul mai robust cu care apar figurate. Potrivit acestor considerente, o *sabie curbată* trebuia

²² A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, vol. I, București, 1913, p. 107-110.

²³ Mihai Manea, *Mic dicționar de termeni istorici*, București, 1999, p. 229, s. v. *sica*. Autorul oferă acestui termen două explicații aparent complementare: *lat. sica = pumnal cu lama încovoiată*, dar și *sabie mică, încovoiată, cu un singur tăiș*.

ținută cu vârful înspre inamic, dat fiind faptul că sabia era folosită îndeosebi pentru lovituri de sus în jos, așa cum rezultă din scenele LIX, LXXII sau XCV²⁴, modalitate de utilizare improprie pentru pumnale, mai mici și mult mai elegante. Singura scenă în care apare, fără îndoială, un pumnal *sica* este aceea în care regele Decebal se sinucide, CXLV²⁵, și care prezintă în mod categoric modul de utilizare a pumnalelor. Acestea erau destinate înjunghierii și spintecării, acțiuni realizabile numai de jos în sus, precum și secționării, în cazul suicidului, ceea ce obliga la orientarea armei cu tăișul către propriul corp.

Cea de a treia particularitate, anume canalele longitudinale (*Blutrinne*²⁶) încrustate pe lame, este una comună tuturor armelor albe care au ca scop înjunghierea. Ea oferă nu doar o ranforsare a armei, ci și sporirea efectelor letale ale înjunghierii. Astfel, șanțurile, unul sau două, permit scurgerea sângelui din rană chiar și atunci când pumnalul rămânea înfipt, permițând o hemoragie continuă. Prezența canalelor de scurgere a sângelui pe pumnalele elitei militare tracice, începând cu secolul al IV-lea a. Chr., arată nu numai o eficientizare a acestor arme, ci și locul pe care ele îl ocupă în arsenalul elitei militare și, implicit, diferențierea, atât în arta figurativă cât și în literatura de specialitate, între pumnale și diferitele arme cu caracteristici morfologice apropiate.

Pentru completarea acestei deosebiri, cea de a patra caracteristică este la fel de elocventă, fiind constituită din ornamentații ale lamei cu diferite elemente geometrice sau zoomorfe. Ordonarea acestor elemente de decor a fost inițiată de către cercetătorul polonez Zenon Woźniak în 1974. El a împărțit aceste ornamentații în patru grupe distincte: o primă grupă (A) cumulează reprezentările zoomorfe; a doua (B) cuprinde o serie de asocieri complexe de cercuri, puncte și linii dispuse în zig-zag; a treia (C) însumează cercuri și linii longitudinale, iar ultima (D) include șiruri de triunghiuri poansonate pe lamele pumnalelor²⁷ (pl. III).

²⁴ R. Vulpe, *op. cit.*, p. 141, 182.

²⁵ *Ibidem*, p. 228.

²⁶ Zeno-Karl Pinter, *Spada și sabia medievală în Transilvania și Banat (secolele IX-XIV)*, Reșița, 1999, p. 57.

²⁷ Zenon Woźniak, *Wschodnie pogranicze kultury Latenskiej*, Wrocław-Kraków-Gdańsk, 1974, p. 99-101.

Interpretarea acestor motive decorative este diversă, mergând de la simboluri uraniene²⁸ până la transpunerea pe lamă a unor fenomene cerești²⁹ (pl. IV), nicio variantă nefiind mai puțin probabilă. Ornamentarea pumnalului, pe lângă personalizarea armei, avea scopul de a-i conferi o puternică încărcătură spirituală, foarte probabil amplificată de utilizarea sa ca instrument de sacrificiu.

Din punct de vedere tipologic, deși există o puternică tendință de standardizare, pumnalele *sica* pot fi încadrate în trei tipuri principale, deosebite doar prin unele aspecte morfologice, nu și funcționale³⁰.

*

Primul tip este caracterizat prin masivitate, uneori cu aspect frânt imediat după jumătatea lamei, vârf scurt și ascuțit, cu o curbura ușoară, tija mânerului scurtă, de regulă de formă triunghiulară, prevăzută cu un orificiu pentru nitul necesar fixării mânerului, situat în apropierea lamei. Lama prezintă ornamente incizate și un șanț de scurgere a sângelui puternic profilat. Aceste caracteristici nu sunt generale, singurele argumente pentru delimitarea acestui tip fiind dimensiunea și forma aproximativ asemănătoare. De asemenea, nu la toate piesele a putut fi stabilită cronologia exactă, în special pentru unele pumnale publicate în literatura de specialitate din Bulgaria.

Aspectul robust și alura aparent grosolană, alături de datarea majorității pieselor în orizontul cronologic cuprins între secolele III-I a. Chr., permit ipoteza că din acest tip a evoluat pumnalul *sica* în forma sa clasică, pe care o regăsim în următoarea categorie, deși toate tipurile de pumnale sunt contemporane unele cu altele³¹.

Nu foarte numeros, acest tip de pumnale *sica* a fost desco-

²⁸ A. Rustoiu, *Războinici și artizani*, p. 59-60.

²⁹ Blaženka Stalio, *Le site préhistorique Ajmana a Vrbica*, în *Cahiers des Portes de Fer*, III, Beograd, 1986, p. 34.

³⁰ Diferențele morfologice au fost sesizate de Aurel Rustoiu (*About a curved dagger discovered at Piatra Craivii*, în *Apulum*, XLIV, 2007, p. 83-97), care propune două variante de pumnale *sica*.

³¹ Aurel Rustoiu, *Războinici și societate în aria celtică transilvăneană. Studii pe marginea mormântului cu coif de la Ciumești*, Cluj-Napoca, 2008, p. 155.

perit de-a lungul unei axe nord-sud, începând cu zona vestică a Bulgariei și înaintând spre nord, până în centrul Transilvaniei, descoperirile fiind mai compacte în zona Porților de Fier.

Cel mai sudic exemplar a fost descoperit la Ravno-Pole (**pl. V/2**), lângă Sofia, apoi, avansând către Dunăre, la Hristo Danov (**pl. V/6**), Galatin (**pl. V/3**), Prisovo (**pl. V/4**), Komarevo (**pl. VII/2, -4; V/2-4**), Sokolare (**pl. VI/5**), Altimir (**pl. VI/6, VII/1**), Bărkačevo (**pl. VII/1**), Sofronievo (**pl. VII/5**), Vraca (**pl. VII/3**), Comakovtzi (**pl. VIII/1**), Panagyurishte Kolonii (**pl. VIII/2-4**), Bogomilovo (**pl. V/1**), Pleven (**pl. V/5**), Varna (**pl. X/5**), toate în Bulgaria. Din zona Porților de Fier provin de asemenea trei astfel de piese, descoperite la Ajmana, în Serbia (**rep. 2, pl. IX/1**), și la Dubova (**rep. 1; pl. IX/3**) și Sisești de Jos, pe malul românesc (**rep. 3, pl. IX/6a-b**). Cele mai nordice exemplare provin de la Căpâlna (**rep. 4; pl. IX/5**) și Piatra Craivii³² (**rep. 18; pl. IX/2a-b; X/2**), ambele în județul Alba. Doar două exemplare nu fac parte, geografic vorbind, din axa de răspândire nord-sud, și anume cel descoperit la Vânătorii Mici, județul Giurgiu (**rep. 24; pl. IX/4**), și cel de la Radovanu, județul Călărași (**rep. 20; pl. VI/1**), prezența lor în afara zonei de concentrare fiind în strânsă legătură cu o posibilă migrație de-a lungul Dunării, fenomen observat și în amonte fluviului (**pl. I**).

Un caz aparte îl constituie câteva pumnale oferite spre vânzare pe o serie de site-uri specializate în comerțul cu antichități. Deși contextele arheologice din care provin nu sunt cunoscute, ceea ce le îngreunează mult datarea și atribuirea, informațiile postate de aceste site-uri, imaginea propriu-zisă, dimensiunile și, în rare cazuri, detaliile privind piesele în sine permit cel puțin recunoașterea lor ca aparținând lumii trace și, cu prudența cuvenită, încadrarea tipologică. Tipului discutat aici îi aparțin trei astfel de pumnale descoperite în locații neprecizate (**pl. VI/7; pl. X/1, 3**)³³.

Cel de al doilea tip, nu foarte diferit morfologic, dar care prezintă unele particularități notabile, se conturează în jurul a trei

³² I. Berciu, Al. Popa, H. Daicoviciu, *La forteresse dace de Piatra Craivii (Transylvanie, Roumanie)*, în *Celticum*, XII, 1965, p. 115-163, fig. 21/1.

³³ www.hermann-historica.de (22 martie 2009).

pumnale descoperite în localitatea Padea din Oltenia, locație eponimă pentru aspectul cultural Padea-Panagjurski Kolonii (pl. XI/1). Aceste pumnale nu mai prezintă aspectul robust al tipului prim, ci au o lamă prelungă, cu șanț pentru scurgerea sângelui, dar păstrează, cel mai adesea, limba de mâner triunghiulară scurtă. Doar două exemplare au apărut, până la această dată, la sud de Dunăre, la Teteven (pl. XII/2) și Comakovtzi (pl. XII/1), alte două fiind identificate în nordul fluviului, la Slatina (pl. XI/2) și Zimnicea (pl. XI/4), și unul în Transilvania, la Silivaș (pl. XI/3). Tot acestei categorii pare să îi aparțină și cel mai lung exemplar cunoscut, piesă braconată însă și oferită spre vânzare pe un site specializat în comerțul cu antichități³⁴ (pl. XII/3). Fără a cunoaște proveniența acestui pumnal, ghidându-ne doar după informația evident lacunară prezentată pe site, după caracteristicile morfologice și analogiile cu piese similare descoperite în contexte sigure, putem afirma că pumnalul aparține arsenalului lumii tracice, așa cum este cazul altor șase astfel de piese din categoria următoare.

Al treilea tip, mai numeros, subsumează o serie de piese răspândite în nordul și vestul Bulgariei, sud-vestul și centrul României. Aceste pumnale sunt caracterizate prin lama prelungă, execuția elegantă în majoritatea cazurilor, ornamentarea cu incizii circulare și/sau linii de-a lungul lamei, existența șanțului de scurgere a sângelui, limba de mâner continuată pe lungimea acestuia și manșon de gardă. Aceste elemente distinctive se regăsesc fie toate împreună, fie unele exemplare prezintă una sau mai multe astfel de particularități. Dimensiunile arată o relativă standardizare, situată în jurul a 30-40 cm lungime și cca 3 cm lățime, unele piese depășind cu puțin aceste cote. Gradul de conservare precar sau nespecificarea dimensiunilor în cazul unor artefacte nu au permis întotdeauna încadrarea exactă în acest tip decât prin recursul la analiza statistică și analogiile existente. Din punct de vedere cronologic, acest tip de pumnal este datat cu preponderență în secolele II-I a. Chr.

Pumnalele descoperite provin de la: Comakovtzi (pl. XIII/2), Hassan-Faka, azi Kamburovo (pl. XIV/3, XVIII/4), Galiče (pl.

³⁴ www.hermann-historica.de (22 martie 2009).

XIX/3), Koínare (**pl. XIII/5a-b**), Osen (**pl. XIII/3-4**), Pavolče (**pl. XIX/1a-b**), Sofronievo (**pl. XIX/5**), Târnava (**pl. XIX/2; pl. XX/2a-b**), Vinograd (**pl. XVI/5**), localități din Bulgaria, apoi: Călărași (**rep. 7; pl. XV/2**), Cetate (**rep. 8; pl. XV/3a-b**), Cornești (**rep. 10; pl. XIV/1**), Corcova (**rep. 9; pl. XX/1a-b**), Golenți (**rep. 12; pl. XIV/2**), Orodel (**rep. 17; pl. XV/4**), localitate necunoscută din județul Mehedinți (**rep. 16; pl. XIV/6**), Popești (**rep. 19; pl. XVII/3a-b**), Rast (**rep. 21-23; pl. XVI/1-3**), Viiășu (**pl. XII/6**), Viișoara Mică (**pl. XVII/4a-b**), Blandiana (**rep. 5; pl. XV/1a-c**), Călan (**rep. 6; pl. XVII/1**), Cugir (**rep. 11; pl. XVI/6 a-b**), Hunedoara (**rep. 15; pl. XIV/5a-b**), Teleac (**rep. 25; pl. XVI/4**), Sibiu (Tilișca³⁵) (**rep. 26; pl. XX/3**), localități de pe teritoriul României.

Patru pumnale nu se regăsesc grupate în arealul Padea-Panaghiurski Kolonii: două piese din România, respectiv una descoperită la Histria (**rep. 14; pl. XIV/4**), atribuită unui mercenar trac, și pumnalul descoperit într-un bordei de la Grădiștea, județul Brăila (**rep. 13; pl. XVII/2**). Cel din urmă, din cauza stării de conservare precare și a contextului domestic în care a fost descoperit, cu greu poate fi inclus în această tipologie, singurele argumente fiind curbura, dimensiunile și prezenta unei gârzi la mâner. Celelalte două sunt descoperite la Hrtkovci³⁶ (**pl. XIX/4**), în Serbia, și la Plaveck³⁷ (**pl. XIII/1**), în Slovacia. Acesta din urmă, deși morfologic se încadrează în aceeași categorie, prin plasarea sa mult în afara spațiului locuit de traci, dar mai ales prin natura contextului arheologic, pare să fi ajuns la o așa mare distanță fie ca export, fie prin rapt, fie ca urmare a extinderii spre vest a dacilor³⁸.

Nici această serie nu este lipsită de artefacte scoase la licitație pe site-uri tematice³⁹. Am identificat șase astfel de pu-

³⁵ Cf. Ioan Glodariu, Eugen Iaroslavschi, *Civilizația fierului la daci*, Cluj-Napoca, 1979, p. 139, nota 715.

³⁶ Velika Dautova-Ruževljan, Miroslav Vujovic, *Rimska vojska u Sremu*, Novi Sad, 2006, fig. 53.

³⁷ Jozef Paulik, Katarina Tomčíková, *Ďalší Hromadný nález Želených Predmetov v Plaveckom Podhradí*, în *Slovenská Archeológia*, LIII-1, 2005, p. 90, fig. 2, 6-7, tab. IV/2.

³⁸ Ion H. Crișan, *Granița de nord-vest a Daciei*, în *Ephemeris Napocensis*, II, 1992, p. 27-37.

³⁹ *Combaterea criminalității contra patrimoniului arheologic european*,

mnale⁴⁰ (**pl. XVIII/1-3; pl. XX/4-6**), bine conservate, cu caracteristici tipologice care le încadrează în categoria pumnalelor curbe de tip *sica*, dar care trebuie privite cu o doză oarecare de scepticism, în lipsa informațiilor oferite de contextul arheologic⁴¹.

*

Dincolo de toate deosebirile morfologice, nu întotdeauna suficient de determinate, ceea ce pune pumnalele *sica* într-un singur orizont cultural este contextul arheologic în care au fost descoperite. Cu mici excepții, acesta este unul funerar, cu un inventar specific războinicilor Epocii Fierului din Peninsula Balcanică și care, adesea, pe lângă arme conțineau și piese de harnașament, podoabe sau care de luptă.

Aceste descoperiri, care prin natura lor întregesc un rit și ritual funerar elaborat, specific, au fost definite ca un complex cultural, numit Padea-Panagjurski Kolonii, ce acoperă aria geografică amintită și se datează începând cu secolul II a. Chr. și până în secolul I p. Chr. Prezența, în mormintele secolelor II-I a. Chr., a pumnalelor *sica*, alături de zăbalele și carele de luptă tipic tracice, imprimă amprenta etnică a tracilor în conglomeratul de războinici care au pătruns rapid în bazinul dunărean și apoi în centrul Transilvaniei⁴².

Asocierile de arme cele mai frecvente atribuite acestui grup sunt vârful de lance, în unele cazuri și câte două în același mormânt, cu spada dreaptă, *umbo* de scut și pumnalul curb, la care se adaugă diferite piese de harnașament: pintenii, zăbale, cataramă. Acest tip de inventar funerar, aproape constant în mormintele din care provin pumnalele, permite identificarea și reconstituirea astăzi a unor inventare specifice, disperate de-a lungul timpului din varii motive⁴³.

editor Augustin Lazăr *et alii*, București, 2008, *passim*.

⁴⁰ www.hermann-historica.de; www.liveauctioneers.com (07.02.2009).

⁴¹ O doză suplimentară de scepticism este dată de practica falsificării artefactelor, în scopul comercializării lor cu ajutorul site-urilor.

⁴² A. Rustoiu, *Războinici și artizani ...*, p. 33.

⁴³ Cum este cazul unor morminte în care piesele inventarului funerar au fost fie îngropate separat (Hunedoara), fie nu s-a mai reușit recuperarea întregului inventar (Tărtăria, **pl. XVII/5a-b**), fie mormântul a fost distrus

Ornamentația pumnalelor, deosebit de complexă, le conferă un cumul de valențe spirituale, artistice și simbolice⁴⁴. Pe lame au fost incizate motive geometrice, dar și vulturi și șerpi, a căror schematizare presupune existența unui anume "cod", înțeles numai de către membrii avizați ai grupului. Funcția ornamentației în ideologia războinică este dată de frecvența cu care este întâlnită și de spațiile largi pe care s-a răspândit⁴⁵. Posibil să fi avut o puternică încărcătură apotropaică și, în același timp, să fi fost o emblemă care sublinia apartenența la o confrerie războinică sau să demonstreze un anume statut social⁴⁶. Simbolurile gravate pe lamele pumnalelor ofereau un liant spiritual războinicului în raport cu mediul său social, transpunând în lumea materială setul de legături spirituale existente între membrii grupului, plasând individul într-o rețea de relații bine definite și excluzând sentimentul de singurătate.

Puternica schematizare a temelor prezente în iconografia lamelor de pumnal a transformat simbolurile în "ideograme" ale unor mituri intrate în conștiința colectivităților din care făceau parte proprietarii lor⁴⁷ și, în același timp, prin recursul la iconografia zoomorfă, au realizat o trimitere la virtuțile unor animale al căror comportament rapace era un model în epocă. Un bun exemplu în acest sens se poate desprinde din stratagema regelui Scorilo⁴⁸ care, pentru a-și convinge compatrioții de inoportunitatea unui atac asupra romanilor, asociază un lup cu proprii luptători⁴⁹.

Asocierea dintre pumnal, în unele cazuri și spadă, cu imaginea "totemică" a constituit o modalitate facilă și vizibilă de personalizare a armei și, implicit, a posesorului și, în același timp, a subliniat trăsăturile războinice ale perechii om-armă.

ulterior, piesele fiind recuperate parțial sau în etape (Piatra Craivii) etc.

⁴⁴ A. Rustoiu, *Războinici și artizani* ..., p. 60.

⁴⁵ Gelu Florea, *Imagini proto-istorice*, în *Orma*, 1, 2004, http://www.orma.ro/wp-content/uploads/2008/10/7_gelu-florea.pdf (07 dec. 2008).

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ Frontinus, *Stratagemele*, I, 10, 4, *apud Izvoare privind istoria României*, I, p. 432.

⁴⁹ Valeriu Sîrbu, Gelu Florea, *Les Géo-Daces. Iconographie et imaginaire*, Cluj-Napoca, 2000, p. 214.

Arma, ca și concept, a fost permanent depozitara unui set de valori și semnificații, *a fost personificată, investită cu puteri magice, deci susceptibilă de a se încadra perfect într-o ambianță mitologică*⁵⁰.

Pumnalul curb, deja depozitarul unor încărcături ritualice, primește o doză dublă de semnificații, ca armă de prestigiu și de sacrificiu și, în acest cadru, prezența sa în episodul sinuciderii regelui Decebal nu este deloc întâmplătoare⁵¹.

Prestigiu, calități combative de excepție, o componentă mistică elaborată sunt elementele care, cumulate cu caracterul războinic al purtătorilor săi, permit identificarea unei elite militare suficient de coagulate ca să poată edifica un stat barbar, pe care să-l facă îndeajuns de puternic încât să devină un oponent serios, nu doar în plan militar, al Imperiului Roman.

Plecând de la datele expuse mai sus, se poate spune că pumnalul *sica* reprezintă un important artefact istoric care, datorită importanței și rolului avut în lumea tracilor, contribuie la înțelegerea mecanismelor sociale și militare ale acestei societăți, iar prin dimensiunea spirituală deosebită, la receptarea unei noi fațete din mozaicul religios a acestui popor. Dintre toate armele curbe utilizate în spațiul tracic, pumnalele *sica* sunt singurele care fac legătura între tracii de sud și cei nord-dunăreni, fiind la fel de răspândite pe ambele maluri ale fluviului.

Sica. Typology and Functionability

-abstract-

Feared sign of prestige, with a special spiritual load, the *sica* dagger is a reference point in the attempt to establish the proportions of the Thracian military phenomena on the whole, but especially the role in society of the military elite. Our approach tries to bring into discussion a typological repertory, with the artistic and spiritual implications that can be built around this weapon, with the necessary prudence, starting with the iconographical, archaeological, historiography sources, the symbolist interpretation and experimental archaeology.

⁵⁰ G. Florea, *op. cit.*

⁵¹ A. Rustoiu, *Războinici și artizani ...*, p. 61.

One of the most characteristic curved weapons that can be found in the panoply of the Thracians is a sharp dagger, with a curved blade and a triangular section, with a "blood channel" along the blade and zoomorphic or geometrical motifs incised into it. The size of this dagger, generically called *sica*, varies between 25 and 35 cm length. The rashness, with which various curved weapons of medium size, dispersed in the Thracian world, of *machaira* or *falx* type, are considered to be daggers, has made it extremely hard to catalogue and to study the real daggers, despite the fact that the lasts are present, in a relatively big number, in archaeological contexts and also in representational art. The large number of pieces discovered, with various characteristics, but all specific for daggers, along with the ambiguity of the antic sources, obliges us to make a difference between daggers and small swords (*machaira*), which is possible only by taking into account the functional and physical characteristics of the weapons in discussion.

From a morphological point of view, starting with simple shapes, through successive transformations, at the end of the third century BC and the beginning of the next century, a final shape is reached, functionally and aesthetically elaborated, proper for a mixed warrior elite, whose arsenal contains also a Thracian component. The area covered by these warriors is the North – Western Bulgaria, Western Muntenia, a good part of Oltenia, with a consistent expansion in South – Eastern Transylvania, simply said: the archaeological and cultural grounds called Padea-Panagjurski Kolonii, where the inventory also contains curved daggers of the *sica* type.

From a typological point of view, though there is a strong tendency towards standardization, the *sica* daggers can be organised in three main types that differ only by morphological aspects, not functional.

The first type is characterised by its solidity, sometimes with a broken figure immediately after the blade's middle part, with a short and sharp point, with a slight curvature, a short handle cane, usually of a triangular shape, that has a hole for the fixing rivet, close to the blade. The blade has incised ornaments and a "blood channel" deeply carved into it. These characteristics are not general, the only standing arguments for this type being the size and the shape approximately similar.

The second type, not very different morphologically speaking, doesn't have the solid shape of the first type, but a longer blade, with a "blood channel", and keeps, most often, the haft's tongue short and of a triangular shape.

The third type, more numerous, gathers a series of daggers characterized by a long blade, elegantly manufactured in most cases, by the ornamentation with incised circles or/and lines along the blade,

the presence of the "blood channel", the haft's tongue as long as the haft and a guard muff. These distinctive elements are found either all together, or some of the pieces present one or more of these characteristic features. The sizes show a relative standardization, somewhere around 30-40 cm length and approximately 3 cm width. From a chronological point of view, this type of dagger is dated mostly in the second and first centuries BC.

The most frequent associations of weapons in the graves from the Padea-Panagjurski Kolonii group are spear tips, the helmet, the straight sword, shield bosses and the curved dagger, sometimes a coat of mail and chariots, and adding different pieces of harness: pasterns, bits, buckles. This type of funeral inventory, almost the same in the graves from where the daggers come, allows today the identification and reconstruction of some specific inventories, scattered along the time because of different reasons.

The daggers' decoration, remarkably complex, offers them a sum of spiritual, artistically and symbolical valences. On the blade geometrical shapes were incised, but also eagles and snakes, in which case their schematization requires the existence of a certain "code", or they were an emblem that underlined the membership of a certain brotherhood at arms or a certain social status.

From the facts presented above, it can be stated that the *sica* dagger represents an important historical artefact which, due to its importance and the role it played in the Thracian world, contributes to the understanding of the social and military mechanisms of this society and, through the special spiritual dimension, to the reception of a new side from the religious mosaic of this people. From all the curved weapons used in the Thracian area, the *sica* daggers are the only ones that make the connection between the Southern Thracians and the Thracians North to the Danube, being spread the same on both sides of the river.

Repertoriu

1

Locul descoperirii, toponim: Dubova, jud. Caraș-Severin.

Tipul piesei: pumnal *sica*.

Tipul de cercetare: descoperire accidentală.

Contextul arheologic: posibil inventar funerar compus din *umbo*, vârf de lance, cuțit curbat, pumnal *sica*, zăbala, pinten de fier, brățară de argint.

Locul depozitării: Institutul de Arheologie "Vasile Pârvan".

Depozit, inventar: neprecizat.

Datare: începutul secolului al II-lea – mijlocul sec. I a. Chr.

Descriere: pumnal masiv, cu limbă de mâner scurtă, cu orificiu pentru ni-

tuire și lamă incizată cu șanț de scurgere a sângelui pe zona mediană.
Dimensiuni: $L_{\text{actuală}}$ 28,8 cm; $l_{\text{lamă}}$ = 4,2 cm; lungimea limbii de mâner 4 cm; grosimea lamei (în zona opusă tășului) 0,45 cm, adâncimea șanțurii 0,1 cm.

Tehnica de execuție: neprecizată.

Bibliografie: Daniel Spânu, *Un posibil inventar funerar Latène târziu din zona Porților de Fier* http://www.archaeology.ro/dsh_portile.htm; Idem, *Un mormânt de epocă târzie La Tène de la Dubova, în Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, 52-53, 2001-2002, p. 83-132, fig. 1/3.

Comentarii: lipsește o porțiune mică din vârful.

2

Locul descoperirii, toponim: Ajmana, Mala Vrbica, Serbia.

Tipul piesei: pumnal *sica*.

Tipul de cercetare: săpătură sistematică.

Contextul arheologic: mormânt de incinerare cu inventar compus din vase de ceramică și metal, două vârfuri de lance, cuțit curbat celtic, cuțit curbat tracic, pumnal curbat.

Locul depozitării: neprecizat.

Depozit, inventar: neprecizat.

Datare: Sec. II – I a.Chr.

Descriere: pumnal masiv, decorat cu incizii și șanț de scurgere a sângelui.

Dimensiuni: L = 30,6 cm.

Tehnica de execuție: fier batere, gravare.

Bibliografie: Blaženka Stalio, *La site préhistorique Ajmana á Mala Vrbica, în Đjerdapske Svecké, Cahiers des Portes de Fer*, III, 1986, p. 51-54.

Comentarii: face parte dintr-un mormânt atribuit unui luptător scordisc.

3

Locul descoperirii, toponim: Siseștii de Jos, jud. Mehedinți.

Tipul piesei: pumnal *sica*.

Tipul de cercetare: neprecizat.

Contextul arheologic: mormânt de incinerare cu inventar compus din pumnal cu teacă și două vârfuri de lance.

Locul depozitării: Muzeul Palatului de Cultură, Turnu-Severin (1945).

Depozit, inventar: necunoscut.

Datare: neprecizată

Descriere: pumnal cu limba mânerului scurtă prevăzută cu gaură pentru nituire, lama ornamentată, șanț de scurgere a sângelui.

Dimensiuni: L = 29 cm; l = 2,8 cm.

Tehnica de execuție: neprecizată.

Bibliografie: C. S. Nicolăescu-Plopșor, *Antiquités celtiques en Olténie, în Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie*,

XI-XII, 1945-1947, p. 28-29, pl. IV/11, 15.
Comentarii: lamă ornamentată, teacă.

4

Locul descoperirii, toponim: Căpâlna, jud. Alba, Dealul Cetății.

Tipul piesei: pumnal *sica*.

Tipul de cercetare: săpătură sistematică.

Contextul arheologic: descoperit în interiorul fortificației.

Locul depozitării: Muzeul Național al Unirii, Alba Iulia, Județul Alba.

Depozit, inventar: nr. 4634⁵²; D 528⁵³

Descriere: cu limbă la mâner și orificiu pentru nit

Dimensiuni: L = 30 cm.

Date: sec. III a. Chr.

Tehnica de execuție: batere la cald.

Bibliografie: Ioan Glodariu, Vasile Moga, *Cetatea dacică de la Căpâlna*, București, 1989, p. 105, ediția a II-a, Alba Iulia, 2006, p. 119, pl. 89/2; Catalogul expoziției *Dacia Augusti Provincia*, București, 2006, p.125, nr. cat. 67; Catalogul expoziției *I Daci*, Firenze, 1997, p. 263, fig. 534.

5

Locul descoperirii, toponim: Blandiana, *La Brod*, jud. Alba.

Tipul piesei: pumnal *sica*.

Tipul de cercetare: descoperire întâmplătoare.

Contextul arheologic: mormânt de incinerare cu inventar funerar compus din: pumnal cu teacă, vârf de lance, cataramă de fier, zăbală, vas ceramic, fragmente ceramice.

Locul depozitării: Muzeul Național al Unirii, Alba Iulia.

Depozit, inventar: D 4464; teaca D 4465.

Descriere: pumnal de fier cu manșon de gardă decorat, stare de conservare precară, lipsește o bucată dinspre vârf

Dimensiuni: L_{totală} = cca 43 cm; L_{lamă} = cca 30 cm; l max. lamă = 3 cm; L_{limbii mânerului} = 11 cm, l_{tijeii mânerului} = 2 cm.

Date: sec. II – începutul sec. I a. Chr.

Tehnica de execuție: forjare.

Bibliografie: Horia Ciugudean, în *Acta Musei Napocensis*, XVII, 1980, pag. 425-432, fig. 2/1-2; Valeriu Sirbu, *Credințe și practici funerare, religioase și magice în lumea geto-dacilor (pornind de la descoperiri*

⁵² Ioan Glodariu, Vasile Moga, *Cetatea dacică de la Căpâlna*, Alba Iulia, 2006, p. 119, Pl. 89/2.

⁵³ Catalogul expoziției *Dacia Augusti Provincia*, București, 2006, p.125, nr. cat. 67.

arheologice din Câmpia Brăilei), Galați, 1993, p. 75; Aurel Rustoiu, *Războinici și artizani de prestigiu în Dacia preromană*, Cluj-Napoca, 2002, p. 26, p. 30, fig. 15, fig. 20; Catalogul expoziției *Dacia Augusti Provincia*, București, 2006, p.127, nr.cat. 74-75; Catalogul expoziției *I Daci*, Firenze, 1997, p. 250, fig. 495, fig. 496.

Comentarii: șanț de scurgere a sângelui, secțiune triunghiulară, se păstrează și un fragment din teacă

6

Locul descoperirii, toponim: Călan, jud. Hunedoara, cartier Stresângiorgiu.

Tipul piesei: pumnal *sica*.

Tipul de cercetare: săpătură sistematică.

Contextul arheologic: mormânt de incinerare în al cărui inventar s-au mai găsit: vârf de lance, zăbală de fier de tip "tracic", un alt fragment de zăbală, sabie lungă de tip celtic cu teacă.

Locul depozitării: Muzeul Militar Central, București.

Depozit, inventar: neprecizat.

Datare: sec. II-I a. Chr.; (după V. Eskenazy, sec. II-III p. Chr.)

Tehnica de execuție: neprecizată.

Dimensiuni: L = 15,2 cm; L_{mâner} = 4,2 cm; l = 2,3 cm (la V. Eskenazy: L = 20 cm; l = 2,5 cm).

Bibliografie: Victor Eskenazy, *Date preliminare despre necropola romană de la Streisângiorgiu (jud. Hunedoara)*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, tom 28, nr. 4, 1977, p. 603-611; Aurel Rustoiu, Valeriu Sîrbu, Iosif Vasile Ferencz, *Mormântul tumular dacic de la Călan (jud. Hunedoara)*, în *Sargetia*, XXX, 2001-2002, p. 111-113, fig. 6/2; Aurel Rustoiu, *Războinici și artizani de prestigiu în Dacia preromană*, Cluj-Napoca, 2002, p. 47-55, fig. 34/2.

Comentarii: s-a păstrat și un fragment de teacă (L = 7 cm; l = 3 cm) cu buton în formă de disc; lama și o parte din mâner sunt rupte, prezintă pe o față a lamei un canal longitudinal.

7

Locul descoperirii, toponim: Călărași, jud. Dolj.

Tipul piesei: pumnal *sica*.

Tipul de cercetare: întâmplătoare.

Contextul arheologic: inventar funerar compus din pumnal, spadă și vârfuri de lance.

Locul depozitării: Institutul de Arheologie "Vasile Pârvan", București.

Depozit, inventar: neprecizat.

Descriere: lama ornamentată, șanț de scurgere a sângelui.

Dimensiuni: L = 45 cm; L_{mâner} = 12 cm; l = 3,1 cm.

Date: nespecificată.

Tehnica de execuție: nespecificată.

Bibliografie: C. I. Istrati, *Cîteva date relative la diferite chestiuni de arheologie privitoare la Români*, în *Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Științifice*, tom. XXXIV, București, 1912; C. S. Nicolăescu-Plopșor, *Antiquités celtiques en Olténie, în Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie*, XI-XII, 1945-1947, p. 18-19, Pl. I/6; Valeriu Sîrbu, *Credințe și practici funerare, religioase și magice în lumea geto-dacilor (pornind de la descoperiri arheologice din Câmpia Brăilei)*, Galați, 1993, p. 78, fig. 17/5.

8

Locul descoperirii, toponim: Cetate, jud. Dolj, locul *La Salii*.

Tipul piesei: pumnal *sica*

Tipul de cercetare: întâmplătoare

Contextul arheologic: necunoscut.

Locul depozitării: Muzeul Olteniei, Craiova.

Depozit, inventar: nr. 7577.

Descriere: pumnal elegant, bine păstrat, cu incizii și șanț de scurgere a sângelui încrustate pe lamă.

Dimensiuni: $L_{totală} = 38$ cm; $L_{mâner} = 9$ cm; $L_{lamă} = 28,2$ cm; $l = 2,8$ cm.

Date: neprecizată.

Tehnica de execuție: neprecizată.

Bibliografie: C. S. Nicolăescu-Plopșor, *Antiquités celtiques en Olténie, în Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie*, XI-XII, 1945-1947, p. 19, Pl. III/6; Ion Miclea, Radu Florescu, *Strămoșii românilor. Vestigii milenare de cultură și artă. Geto-dacii*, București, 1980, p. 46, fig. 199; Valeriu Sîrbu, *Credințe și practici funerare, religioase și magice în lumea geto-dacilor (pornind de la descoperiri arheologice din Câmpia Brăilei)*, Galați, 1993, p. 78, fig. 17, 7/8.

Comentarii: se păstrează și teaca (inv. 7570), lama ornamentată, mâner și teacă de bronz.

9

Locul descoperirii, toponim: Corcova, jud. Mehedinți.

Tipul piesei: pumnal *sica*.

Tipul de cercetare: descoperire întâmplătoare.

Contextul arheologic: mormânt de incinerare cu inventar compus din urnă ceramică, sabie de tip celtic, vârf de lance și două fibule.

Locul depozitării: Muzeul Regiunii Porțile de Fier, Drobeta-Turnu-Severin.

Depozit, inventar: neprecizat.

Date: sfârșitul sec. II – mijlocul sec. I a.Chr.

Descriere: pumnal atent executat cu ornamente diverse pe mâner și pe

lamă, însoțit de teacă terminată într-un buton în formă de cap de berbec.

Dimensiuni: pumnalul L = 30, 5 cm; teaca L = 26 cm.

Tehnica de execuție: batere.

Bibliografie: C. S. Nicolăescu-Plopșor, *Antiquités celtiques en Olténie în Dacia*, XI-XII, 1945-1947, p. 17-33; Aurel Rustoiu, Valeriu Sîrbu, *Poignard recourbé découvert dans une tombe à incinération de La Tène tardive en Roumanie*, în *Instrumentum. Bulletin du Groupe de travail européen sur l'artisanat et les productions manufacturées dans l'Antiquité*, Montagnac, 9, 1999, p. 12, http://www.lychnology.Org/IMG/pdf/_Bull_9.pdf; Valeriu Sîrbu, Gelu Florea, *Les Gêto-Daces. Iconographie et imaginaire*, Centre D'Études Transylvaines, Cluj-Napoca, 2000, fig. 46; Aurel Rustoiu, *About a curved dagger discovered at Piatra Craivii*, în *Apulum*, XLIV, p. 92, fig. 6/1.

Comentarii: elemente de decor celtice și dacice.

10

Locul descoperirii, toponim: satul Bălava, com. Cornești, județul Gorj, *locul lui Ioan Dănău*.

Tipul piesei: pumnal *sica*.

Tipul de cercetare: descoperire întâmplătoare.

Contextul arheologic: prundul unei bălți. Din inventarul acestei descoperiri mai fac parte o sabie de tip celtic, un vârf de lance, fragmente de *umbo* și fragmente de teacă a sabiei.

Locul depozitării: Muzeul Târgu-Jiu.

Depozit, inventar: neprecizat.

Descriere: pumnalul are vârful rupt, mânerul prezintă trei găuri pentru fixarea plăselelor.

Dimensiuni: L_{păstrată} = 28 cm.

Dată: secolele II – I a. Chr.

Tehnica de execuție: neprecizată.

Bibliografie: Dorin Popescu, *Două descoperiri celtice din Oltenia*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche*, tom 14, nr. 2, 1963, p. 403-411, fig. 4/2, fig. 5/2; Valeriu Sîrbu, *Credințe și practici funerare, religioase și magice în lumea geto-dacilor (pornind de la descoperiri arheologice din Câmpia Brăilei)*, Galați, 1993, p. 78.

Comentarii: piesele provin dintr-un foarte probabil mormânt de incinerare.

11

Locul descoperirii, toponim: Cugir, județul Alba, *Dealul Cetății*.

Tipul piesei: pumnal *sica*.

Tipul de cercetare: săpătură sistematică.

Contextul arheologic: mormânt de incinerare ce conține inventarul complet al unui războinic: coif de fier, armură de zale, spadă de tip celtic, piese de harnașament, scut cu margini și *umbo* de fier, vârf de lance, zăbale și car de luptă. De asemenea inventarul funerar mai conținea ceramică și piese de fier, bronz, argint și aur.

Locul depozitării: Palatul Copiilor, Cugir.

Depozit, inventar: neprecizat.

Descriere: pumnal masiv, teacă de fier.

Dimensiuni: nespecificate.

Datare: sec. I a. Chr.

Tehnica de execuție: nespecificată.

Bibliografie: I. H. Crișan, *Necropola dacică de la Cugir. Considerații preliminare*, în *Apulum*, XVIII, 1980, p. 81-87; I. H. Crișan, *Spiritualitatea geto-dacilor*, București, 1986; Valeriu Sîrbu, *Credințe și practici funerare, religioase și magice în lumea geto-dacilor (pornind de la descoperiri arheologice din Câmpia Brăilei)*, Galați, 1993, p. 72; Cristian Ioan Popa, *Cugir – schiță monografică*, Alba Iulia, 2005, p. 13, foto 2/2.

Comentarii: un alt pumnal *sica* este amintit ca fiind descoperit într-un tumul învecinat (tumulul II), dar lipsesc detaliile. Pumnalul este destul de grosolan raportat la alte piese descoperite în morminte similare, care au un inventar sărăcăcios comparativ cu acesta. Bogăția mormântului princiuar reclamă un pumnal deosebit, cum probabil este cel de-al doilea, rămas nepublicat. Această ipoteză este întărită și de faptul că teaca, aflată în custodia Muzeului Național al Unirii din Alba Iulia, și pumnalul nu au o morfologie comună: teaca este identică cu numeroase alte teci de aceeași tipologie, iar arma în sine are o curbură care pare să nu îi permită introducerea în acest tip de teacă.

12

Locul descoperirii, toponim: Golenți, com. Maglavit, jud. Dolj.

Tipul piesei: pumnal *sica*

Tipul de cercetare: lucrări militare.

Contextul arheologic: mormânt de incinerare care mai conținea un vârf de lance.

Locul depozitării: Muzeul Istrati, Turnu-Severin (1945).

Depozit, inventar: necunoscut.

Descriere: pumnal elegant, cu ornament și șant de scurgere a sângelui gravate pe lamă.

Dimensiuni: L = 39,2 cm; L_{măner} = 12 cm; l = 3 cm.

Datare: incertă.

Tehnica de execuție: neprecizată.

Bibliografie: C. I. Istrati, *Cîteva date relative la diferite chestiuni de arheologie privitoare la Români*, în *Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Științifice*, tom. XXXIV, București, 1912; C. I. Istrati, *Nic. Densușianu. Viața și opera sa*, prefață la Nicolae Densușianu, *Dacia preistorică*, București, 1913, p. LXXIX, fig. 17; C. S. Nicolăescu-Plopșor, *Antiquités celtiques en Olténie*, în *Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie*, XI-XII, 1945-1947, p. 25-26, Pl. IV/7.

13

Locul descoperirii, toponim: Grădiștea, jud. Brăila.

Tipul piesei: pumnal (cosor?) curb.

Tipul de cercetare: săpătură sistematică.

Contextul arheologic: bordeiul nr. 17/1995.

Locul depozitării: neprecizat.

Depozit, inventar: neprecizat.

Descriere: deteriorat, neputându-se preciza caracteristicile exacte ale piesei.

Dimensiuni: L = 27 cm.

Datare: mijlocul sec. I a. Chr.

Tehnica de execuție: neprecizată.

Bibliografie: Valeriu Sirbu, *Dava getică de la Grădiștea, județul Brăila (I)*, Biblioteca Istros, 12, Brăila, 1996, p. 99, fig. 12/16.

Comentarii: puternic oxidat, gardă la mâner.

14

Locul descoperirii, toponim: Histria

Tipul piesei: pumnal *sica*.

Tipul de cercetare: săpătură sistematică.

Contextul arheologic: mormânt de incinerare în care pumnalul a fost trecut prin foc.

Locul depozitării: Muzeul Național de Istorie a României, București.

Depozit, inventar: nr. 53142.

Datare: sfârșitul sec. II – începutul sec. I a. Chr.

Descriere: pe o parte a lamei prezintă canale longitudinale și ornamente incizate.

Dimensiuni: L = 34,8 cm.

Tehnica de execuție: batere.

Bibliografie: D. M. Pippidi și colaboratorii, *Raport asupra activității șanti-erului Histria în campania 1956*, în *Materiale și Cercetări Arheologice*, V, 1959, p. 309, fig. 11; *Istoria infanteriei române*, coord. Marin Dragu, Mircea Dumitru, București, 1985, p. 32; Gheorghe Tudor, *Armata geto-dacă*, București, 1986, p. 216; Aurel Rustoiu,

Războinici și artizani de prestigiu în Dacia preromană, Cluj-Napoca, 2002, p. 41-46, fig. 27/2.

Comentarii: lipsește inventarul specific asociat de regulă acestui tip de pumnal. Pumnalul se afla introdus într-o teacă metalică păstrată parțial.

15

Locul descoperirii, toponim: Hunedoara, *Grădina castelului*.

Tipul piesei: pumnal *sica*.

Tipul de cercetare: săpătură sistematică.

Contextul arheologic: mormânt de incinerare cu inventar funerar compus din urnă, cămașă de zale din fier, spadă dreaptă, *umbo*, pafta de centură și vârf de lance.

Locul depozitării: Muzeul Castelul Corvineștilor, Hunedoara.

Depozit, inventar: A 5034.

Dată: sec. II – I a. Chr.

Descriere: pumnal cu lama ornamentată și cu canal de scurgere a sângelui.

Dimensiuni: L = 27,5 cm; L_{mâner} = 9,5 cm; L_{vârf} = 18,5 cm; l = 2,3 cm; nasture/buton = 21x20 mm; gr = 85 gr

Tehnica de execuție: neprecizată.

Bibliografie: Valeriu Sîrbu, Sabin Adrian Luca, Cristian Roman, Silviu Purece, Dragoș Diaconescu, Nicolae Cerișer, *Vestigiile dacice de la Hunedoara*, Sibiu, 2007, p. 195-196, fig. 74/1; Catalogul expoziției *Vestigiile dacice de la Hunedoara*, fig. 125.

Comentarii: mormântul propriu-zis conținea doar urna cu resturile osteologice, vârfurile de lance, pumnalul și teaca, dar acestea au fost puse în legătură cu conținutul unui mormânt alăturat, care conținea celelalte piese de echipament și resturile ofrandelor. Mânerul este rectangular/dreptunghiular în plan și în secțiune, cu trei orificii ovale; lama este curbată, triunghiulară în secțiune, cu un canal adânc în apropiere de mâner; lama este ornamentată prin imprimarea a două păsări și trei cercuri; s-a păstrat și teaca.

16

Locul descoperirii, toponim: jud. Mehedinți.

Tipul piesei: pumnal *sica*.

Tipul de cercetare: necunoscut.

Contextul arheologic: necunoscut.

Locul depozitării: colecție particulară (1912).

Depozit, inventar: necunoscut.

Dată: neprecizată.

Descriere: pumnal robust cu limba de mâner masivă prevăzută cu trei găuri pentru nituirea plăselelor.

Dimensiuni: $L = 32$ cm; $L_{\text{măner}} = 12$ cm; $l_{\text{maximă}} = 3$ cm.

Tehnica de execuție: necunoscută.

Bibliografie: C. I. Istrati, *Nic. Densușianu. Viața și opera sa*, prefață la Nicolae Densușianu, *Dacia preistorică*, București, 1913, p. LXXIX, fig. 17; C. S. Nicolăescu-Plopșor, *Antiquités celtiques en Olténie*, în *Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie*, XI-XII, 1945-1947, p. 29-30, Pl. V/11.

Comentarii: piesa păstrează urmele trecerii prin foc.

17

Locul descoperirii, toponim: Orodol, jud. Dolj.

Tipul piesei: pumnal *sica*.

Tipul de cercetare: întâmplătoare.

Contextul arheologic: mormânt de incinerare cu inventar: sabie celtică, zăbale tracice, vârf de lance.

Locul depozitării: necunoscut.

Depozit, inventar: necunoscut.

Datare: neprecizată.

Descriere: pumnal elegant, ornamentat.

Dimensiuni: $L_{\text{totală}}$ (măsurată pe curbura) = 41,6 cm; $L_{\text{măner}} = 10,1$ cm; $l = 2,6$ cm.

Tehnica de execuție: neprecizată.

Bibliografie: C. S. Nicolăescu-Plopșor, *Antiquités celtiques en Olténie*, în *Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie*, XI-XII, 1945-1947, p. 27, Pl. III/5; Aurel Rustoiu, *Războinici și artizani de prestigiu în Dacia preromană*, Cluj-Napoca, 2002, p. 59, fig. 39/6.

Comentarii: lamă ornamentată.

18

Locul descoperirii, toponim: Piatra Craivii, jud. Alba

Tipul piesei: pumnal *sica*.

Tipul de cercetare: necunoscut.

Contextul arheologic: probabil un mormânt de incinerare.

Locul depozitării: Muzeul Orășenesc Aiud.

Depozit, inventar: nr. 3457.

Datare: sec. III/II – I a. Chr.

Descriere: limbă de măner, lamă masivă, șanț de scurgere a sângelui, ornamentat.

Dimensiuni: $L_{\text{totală}} = 31,9$ cm; $L_{\text{lamă}} = 27$ cm; $L_{\text{măner}} = 4,9$; $l = 4,4$ cm.

Tehnica de execuție: nespecificată.

Bibliografie: Aurel Rustoiu, *About a curved dagger discovered at Piatra Craivii*, în *Apulum*, XLIV, p. 83-97, fig. 1/1; Cristian Ioan Popa, A

Possible Dacian Burial in the Vecinity of the Piatra Craivii Fortress, în Apulum, XLV, 2008, p. 357-365.

Comentarii: pumnalul este posibil să fi făcut parte din inventarul unui mormânt de incinerare descoperit accidental și care conținea o spadă celtică, două vârfuri de lance, mânerul unui scut, alte fragmente metalice.

19

Locul descoperirii, toponim: Popești, com. Mihăilești, jud. Ilfov.

Tipul piesei: pumnal *sica*.

Tipul de cercetare: săpătură sistematică.

Contextul arheologic: mormânt tumular cu inventar funerar: cămașă de zale, un coif de bronz, *umbo* de scut, pumnal curbat și teaca sa.

Locul depozitării: Muzeul Național de Istorie a României, București.

Depozit, inventar: nr. 73473, 73475.

Datare: sfârșitul sec. III a. Chr. – sec. I p. Chr.

Descriere: puternic deteriorat de foc.

Dimensiuni: L = 27,4 cm.

Tehnica de execuție: neprecizată.

Bibliografie: Alexandru Vulpe, *La nécropole tumulaire de Popești*, în *Thraco-Dacica*, I, 1976, pag. 201, fig. 14/1; Ion Miclea, Radu Florescu, *Strămoșii românilor. Vestigii milenare de cultură și artă. Geto-dacii*, București, 1980, p. 49/226, fig. 226; Valeriu Sîrbu, *Credințe și practici funerare, religioase și magice în lumea geto-dacilor (pornind de la descoperiri arheologice din Câmpia Brăilei)*, Galați, 1993, p. 73, fig. 9, 7/8.

20

Locul descoperirii, toponim: Radovanu, județul Călărași.

Tipul piesei: pumnal *sica*.

Tipul de cercetare: fortuită.

Contextul arheologic: mormânt de incinerare cu inventar specific: cămașă de zale, zăbală, două vârfuri de lance, pumnal curb.

Locul depozitării: Muzeul Militar Național, București.

Depozit, inventar: neprecizat.

Datare: sec. I a. Chr.

Descriere: pumnal masiv, cu limbă de mâner scurtă, prevăzută cu două găuri pentru fixarea niturilor de prindere.

Dimensiuni: L = 30 cm.

Tehnica de execuție: neprecizată.

Bibliografie: Alexandru Vulpe, *La nécropole tumulaire gète de Popești* în *Thraco-Dacica* 1976, p. 209, fig. 18; Valeriu Sîrbu, *Credințe și*

practici funerare, religioase și magice în lumea geto-dacilor (por-nind de la descoperiri arheologice din Câmpia Brăilei), Galați, 1993, p. 73, fig. 12.

21

Locul descoperirii, toponim: Rast, jud. Dolj, *Grindul Țifarului*.

Tipul piesei: pumnal *sica*.

Tipul de cercetare: săpătură sistematică.

Contextul arheologic: mormânt de incinerare, ale cărui piese au fost dispartate de activități antropice.

Locul depozitării: Muzeul Național de Istorie a României, București.

Depozit, inventar: nr. 16943 (nr. vechi III 5963).

Datare: sec. II – I a. Chr.

Descriere: Pumnal elegant, ornamentat. Limba pentru mâner este prevăzută la partea superioară cu un opritor pentru plăsele de formă circulară, aplatizat, care este decorat cu linii paralele, dispuse transversal, realizate prin gravare. Mănerul este delimitat de lamă printr-o gardă inelară. Lama, cu secțiune triunghiulară, curbată spre vârf, este decorată cu linii și cercuri gravate.

Dimensiuni: L = 32 cm; l = 3,2 cm.

Tehnica de execuție: fier, batere, gravare.

Bibliografie: C. S. Nicolăescu-Plopșor, Vl. Dumitrescu, N. Gostar, S. Barta, Ștefan Ștefănescu, *Raport asupra activității șantierului arheologic Rast-Dolj*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche*, tom 2, nr. 1, 1951, p. 267-277; Ersilia Tudor, *Morminte de luptători din a doua epocă a fierului descoperite la Rastu* (cu anexa: ing. I. Istudor și ing. M. Marcu, *Observații tehnice asupra obiectelor de fier descoperite la Rastu*), în *Studii și Cercetări de Istorie Veche*, tom 19, nr. 3, 1968, p. 512-513, fig. 1/4; 2/5; Valeriu Sîrbu, *Credințe și practici funerare, religioase și magice în lumea geto-dacilor (por-nind de la descoperiri arheologice din Câmpia Brăilei)*, Galați, 1993, p. 79, fig. 18; Catalogul expoziției *Dacia Augusti Provincia*, București, 2006, p.126, nr. cat. 71.

Comentarii: mănerul a fost îndoit ritualic și s-a rupt probabil în timpul restaurării. Unele piese de inventar funerar specific (vârf de lance, fragmente de teacă) au fost identificate în zona din apropierea locului descoperirii pumnalului, fără a se putea preciza cărui mormânt aparțin exact.

22

Locul descoperirii, toponim: Rast, jud. Dolj.

Tipul piesei: pumnal *sica*.

Tipul de cercetare: săpătură sistematică.

Contextul arheologic: mormânt de incinerare ale cărui piese au fost dispartate de activități antropice.

Locul depozitării: Muzeul Național de Istorie a României, București.

Depozit, inventar: nr. 16945 (nr. vechi III 5962)

Datare: sec. II – I a. Chr.

Tehnica de execuție: fier, batere, gravare.

Descriere: mânerul puternic îndoit, delimitat de lamă printr-o gardă circulară, prevăzut cu un nit și două orificii pentru nituri, se termină cu un opritor pentru plăsele de formă circulară. Lama, cu secțiune triunghiulară, curbată spre vârf, este decorată cu linii și cercuri gravate.

Dimensiuni: L = 30 cm; l = 3,1 cm.

Bibliografie: C. S. Nicolăescu-Plopșor, Vl. Dumitrescu, N. Gostar, S. Barta, Ștefan Ștefănescu, *Raport asupra activității șantierului arheologic Rast-Dolj*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche*, tom 2, nr. 1, 1951, p. 267-277; Ersilia Tudor, *Morminte de luptători din a doua epocă a fierului descoperite la Rastu* (cu anexa: ing. I. Istudor și ing. M. Marcu, *Observații tehnice asupra obiectelor de fier descoperite la Rastu*), în *Studii și Cercetări de Istorie Veche*, tom 19, nr. 3, 1968, p. 512-513, fig. 1/2; 2/2; Valeriu Sîrbu, *Credințe și practici funerare, religioase și magice în lumea geto-dacilor (pornind de la descoperiri arheologice din Câmpia Brăilei)*, Galați, 1993, p. 79, fig. 18; Catalogul expoziției *Dacia Augusti Provincia*, București, 2006, p.126, nr. cat. 72.

Comentarii: unele piese de inventar funerar specific (vârf de lance, fragmente de teacă) au fost identificate în zona din apropierea locului descoperirii pumnalului, fără a se putea preciza cărui mormânt aparțin exact.

23

Locul descoperirii, toponim: Rast, jud. Dolj.

Tipul piesei: pumnal *sica*.

Tipul de cercetare: săpătură sistematică.

Contextul arheologic: mormânt de incinerare deranjat de activități antropice.

Locul depozitării: Muzeul Național de Istorie a României, București.

Depozit, inventar: nr. 16944 (nr. vechi III 5965).

Datare: sec. II – I a. Chr.

Descriere: limba pentru mâner, îndoită ritualic, se termină cu un opritor pentru plăsele de formă circulară, este prevăzută cu un orificiu de nit. Lama curbată este decorată cu două linii realizate prin gravare.

Dimensiuni: L = 35 cm; l = 3,4 cm.

Tehnica de execuție: fier, batere, gravare.

Bibliografie: C. S. Nicolăescu-Plopșor, Vl. Dumitrescu, N. Gostar, S. Barta, Ștefan Ștefănescu, *Raport asupra activității șantierului arheologic Rast-Dolj, Studii și Cercetări de Istorie Veche*, tom 2, nr. 1, 1951, p. 267-277; Ersilia Tudor, *Morminte de luptători din a doua epocă a fierului descoperite la Rastu* (cu anexa: ing. I. Istudor și ing. M. Marcu, *Observații tehnice asupra obiectelor de fier descoperite la Rastu*) în *Studii și Cercetări de Istorie Veche*, tom 19, nr. 3, 1968, p. 512-513, fig. 1/3; 2/1; Valeriu Sirbu, *Credințe și practici funerare, religioase și magice în lumea geto-dacilor (pornind de la descoperiri arheologice din Câmpia Brăilei)*, Galați, 1993, p. 79, fig. 18; Catalogul expoziției *Dacia Augusti Provincia*, București, 2006, p.125, nr. cat. 68.

Comentarii: mânerul a fost îndoit ritualic. Unele piese de inventar funerar specific (vârf de lance, fragmente de teacă) au fost identificate în zona din apropierea locului descoperirii pumnalului, fără a se putea preciza cărui mormânt aparțin exact.

24

Locul descoperirii, toponim: Vânătorii Mici, jud. Giurgiu.

Tipul piesei: pumnal *sica*.

Tipul de cercetare: neprecizat.

Contextul arheologic: neprecizat.

Locul depozitării: Muzeul Național de Istorie a României, București.

Depozit, inventar: nr. 142618.

Date: sec. II-I a. Chr.

Descriere: cuțit de luptă ușor curbat, cu vârful și lama solidă. Tija mânerului este scurtă, de formă triunghiulară, fiind prevăzută cu un orificiu pentru nit în apropierea lamei.

Dimensiuni: L = 30 cm.

Tehnica de execuție: fier, batere.

Bibliografie: Catalogul expoziției *Dacia Augusti Provincia*, București, 2006, p.127, nr. cat. 73; Catalogul expoziției *I Daci*, Firenze, 1997, p. 240, fig. 461.

Comentarii: este prezentat ca fiind cuțit de luptă, dar caracteristicile sale îl plasează în categoria pumnalelor *sica*. Are lama ornamentată și șanț de scurgere a sângelui.

25

Locul descoperirii, toponim: Teleac, punctul *Alte soarte*, comuna Ciugud, județul Alba.

Tipul piesei: pumnal *sica*.

Tipul de cercetare: descoperire accidentală.

Contextul arheologic: complex funerar de incinerare compus din urnă ceramică, pumnal și vârf de lance.

Locul depozitării: Muzeul Național al Unirii, Alba Iulia.

Depozit, inventar: P 4545.

Datare: sec II-I a. Chr.

Descriere: stare de conservare precară, lama ornamentată, profil triunghiular, manșon de gardă.

Dimensiuni: $L_{totală} = 24$ cm.

Tehnica de execuție: neprecizată.

Bibliografie: Vasile Moga, *Morminte dacice de incinerare de la Teleac (jud. Alba)*, în *Apulum*, XX, 1982, p. 88-91, fig. 1-2; Valeriu Sîrbu, *Credințe și practici funerare, religioase și magice în lumea geto-dacilor (pornind de la descoperiri arheologice din Câmpia Brăilei)*, Galați, 1993, p. 77.

26

Locul descoperirii, toponim: necunoscut.

Tipul piesei: pumnal *sica*.

Tipul de cercetare: necunoscut.

Contextul arheologic: neprecizat.

Locul depozitării: Muzeul Național Brukenthal, Sibiu.

Depozit, inventar: neprecizat.

Datare: neprecizată.

Descriere: pumnal elegant curbat, cu vârf ascuțit și manșon de gardă, cu șanț de scurgere a sângelui pe ambele părți ale lamei.

Dimensiuni: $L_{totală} = 34,2$ cm, $L_{lamă} = 24,6$ cm.

Tehnica de execuție: batere.

Bibliografie: Gheorghe Natea, *Un pumnal curb dacic din colecțiile Muzeului Național Brukenthal-Casa Altemberger*, în *Brukenthal Acta Musei*, III, 1, 2008, p. 109-114, pl. I, foto 1.

Comentarii: conform informației verbale oferite de Nicolae Lupu cercetătorilor clujeni Ioan Glodariu și Eugen Iaroslavschi, pumnalul provine de la Tilișca.

27

Locul descoperirii, toponim: Varna, Bulgaria.

Tipul piesei: pumnal *sica*.

Tipul de cercetare: săpătură sistematică.

Contextul arheologic: mormânt de incinerare.

Locul depozitării: Muzeul de Arheologie, Varna.

Depozit, inventar: neprecizat.

Date: neprecizată.

Descriere: pumnal elegant curbat, cu vârf ascuțit și manșon de gardă, cu șanț de scurgere a sângelui pe lamă.

Dimensiuni: $L_{totală} = 37,8$ cm.

Tehnica de execuție: fier, batere și gravare.

Bibliografie: Mariana Georgieva, *Grabfunde in der Umgebung von Varna*, în *Bulletin de Musée National de Varna*, 28 (43), 1992, p. 73-80.

Comentarii: pumnalul a fost, probabil, descoperit împreună cu rep. 28.

28

Locul descoperirii, toponim: Varna, Bulgaria.

Tipul piesei: pumnal *sica*.

Tipul de cercetare: săpătură sistematică.

Contextul arheologic: mormânt de incinerare.

Locul depozitării: Muzeul de Arheologie, Varna.

Depozit, inventar: neprecizat.

Date: neprecizată.

Descriere: pumnal curbat, cu lamă lată și scurtă, vârf ascuțit și limbă de mâner triunghiulară, prevăzută cu orificiu pentru nit. Pe lamă sunt gravate simboluri solare.

Dimensiuni: $L_{totală} = 31$ cm.

Tehnica de execuție: fier, batere și gravare.

Bibliografie: Mariana Georgieva, *Grabfunde in der Umgebung von Varna*, în *Bulletin de Musée National de Varna*, 28 (43), 1992, p. 73-80.

29

Locul descoperirii, toponim: Slatina, cartier *Crișan II*, județul Olt.

Tipul piesei: pumnal *sica*.

Tipul de cercetare: săpătură sistematică.

Contextul arheologic: mormânt de incinerare cu inventar funerar compus din pumnal, cuțit și vârf de lance.

Locul depozitării: necunoscut.

Depozit, inventar: neprecizat.

Date: sec. IV-III a. Chr.

Descriere: pumnal cu lama alungită, cu limbă de mâner scurtă.

Dimensiuni: $L = 28$ cm; $l = 3$ cm.

Tehnica de execuție: neprecizată.

Bibliografie: Mihail Butoi, *Mormânt de incinerare din epoca fierului descoperit la Slatina*, în *Oltenia. Studii și comunicări*, 1974, p. 29-32, fig. 2; Valeriu Sîrbu, *Credințe și practici funerare, religioase și*

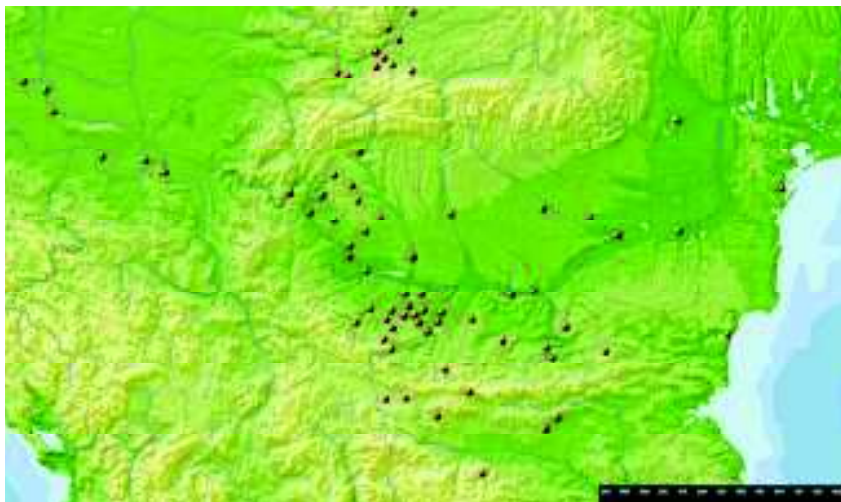
magice în lumea geto-dacilor (pornind de la descoperiri arheologice din Câmpia Brăilei), Galați, 1993, p. 78.
Comentarii: bine păstrat.

Bibliografia planșelor

- Alexandrescu, 1980 - D. Alexandrescu, *La nécropole gète de Zimnicea, în Dacia*, NS, 24, 1980, p. 19-126.
- Berciu, 1966 - Dumitru Berciu, *Les Celtes et la civilisation de La Tène chez les Gêto-Daces*, în *Bulletin of the Institute of Archaeology*, 6, London, 1966, p. 75-93.
- Brilinsky, 2008 - Vladimir Brilinsky, *Istoria de lângă noi*, în *Dacia Magazin*, nr. 55, 2008, p. 23-31.
- Butoi, 1974 - Mihail Butoi, *Mormânt de incinerare din epoca fierului descoperit la Slatina*, în *Oltenia. Studii și comunicări*, 1974, p. 29-32.
- Ciugudean, 1980 - Horia Ciugudean, *Mormântul dacic de la Blandiana (jud. Alba)*, în *Acta Musei Napocensis*, XVII, 1980, p. 425-432.
- Dautova-Ruševljan, Vujovic, 2006 - Velika Dautova-Ruševljan, Miroslav Vujovic, *Rimska vojska u Sremu*, Novi Sad, 2006.
- Dimitrova, 1975 - Alexandra Dimitrova, Nedyalka Gizdova, *Trakiiski mogilni nekropoli v Panagjurskite kolonii pri gr. Panagjurište*, în *Izvestija na muzeite ot jožna Bălgaria*, 1, 1975, p. 39-87.
- Georgieva, 1992 - Mariana Georgieva, *Grabfunde in der Umgebung von Varna*, în *Bulletin de Musée National de Varna*, 28 (43), 1992, p. 73-80.
- Márton, 1925 - Roska Márton, *Keltisches Grab aus Siebenbürgen*, în *Praehistorische Zeitschrift*, XVI, 1925, p. 210-214.
- Miclea, Florescu, 1980 - Ion Miclea, Radu Florescu, *Strămoșii românilor. Vestigii milenare de cultură și artă. Geto-dacii*, București, 1980.
- Mikov, 1932 - Vasil Mikov, *Grabhügelnekropolen aus der Umgebung von Lovee und Teteven*, în *Izvestija-Sofia*, 6, 1932, 153-170.
- Natea, 2008 - Gheorghe Natea, *Un pumnal curb dacic din colecțiile Muzeului National Brukenthal-Casa Altemberger*, în *Brukenthal Acta Musei*, III, 1, 2008, p. 109-114.
- Nicolăescu-Plopșor, 1945-1947 - C. S. Nicolăescu-Plopșor, *Antiquités celtiques en Olténie*, în *Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie*, XI-XII, 1945-1947, p. 17-43.
- Nikolov, 1965 - Bogdan Nikolov, *Trakiiski pametniči vāv Vračansko*, în *Izvestija-Sofia*, 28, 1965, p. 163-202.
- Nikolov, 1981 - Bogdan Nikolov, *Trakiiski pogrebenija pri s. Sofronievo, Vračanski okrăg*, în *Arheologija-Sofia*, 23, 3, 1981, p. 30-41.

- Nikolov, 1990 - Bogdan Nikolov, *Trakiiski nahodki ot Severozapadna Bălgaria*, în *Arheologija – Sofia*, 32, 4, 1990, p. 14-26.
- Paulik, Tomčiková, 2005 - Jozef Paulik, Katarina Tomčiková, *Ďalší Hromadný nález Želených Predmetov v Plaveckom Podhradí*, în *Slovenská Archeológia*, LIII-1, 2005, p. 85-122.
- Pippidi, 1959 - D. M. Pippidi, *Raport asupra activității șantierului Histria în campania 1956*, în *Materiale și Cercetări Arheologice*, V, 1959, p. 283-328.
- Popa 2005 - Cristian Ioan Popa, *Cugir. Schiță monografică*, Alba Iulia, 2005.
- Popescu 1963 - Dorin Popescu, *Două descoperiri celtice din Oltenia*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche*, tom 14, nr. 2, 1963, p. 403- 411.
- Popov, 1933 - R. Popov, *Nouvelles découvertes préhistoriques en Bulgarie*, în *Izvestiia*, Sofia, VII, 1932-1933, p. 349-358, fig. 98.
- Rustoiu, Sîrbu, 1999 - Aurel Rustoiu, Valeriu Sîrbu, *Poignard recourbé découvert dans une tombe à incinération de La Tène tardive en Roumanie*, în *Instrumentum. Bulletin du Groupe de travail européen sur l'artisanat et les productions manufacturées dans l'Antiquité*, Montagnac, 9, 1999, p. 12.
- Rustoiu, 2007 - Aurel Rustoiu, *About a Curved Dagger Discovered at Piatra Craivii*, în *Apulum*, XLIV, 2007, p. 83-97.
- Rustoiu, 2008 - Aurel Rustoiu, *Războinici și societate în aria celtică transilvăneană. Studii pe marginea mormântului cu coif de la Ciumești*, Cluj-Napoca, 2008.
- Rustoiu și colab., 2001-2002 - Aurel Rustoiu, Valeriu Sîrbu, Iosif Vasile Ferencz, *Mormântul tumular dacic de la Călan (jud. Hunedoara)*, în *Sargetia*, XXX, 2001-2002, p. 111-113.
- Sîrbu, 1996 - Valeriu Sîrbu, *Dava getică de la Grădiștea, județul Brăila (I)*, Biblioteca Istros, 12, Brăila, 1996.
- Sîrbu și colab., 2007 - Valeriu Sîrbu, Sabin Adrian Luca, Cristian Roman, Silviu Purece, Dragoș Diaconescu, Nicolae Cerișer, *Vestigiiile dacice de la Hunedoara*, Sibiu, 2007.
- Teodosiev, Torbov, 1995 - Nikola Teodosiev, Natsis Torbov, *Trakiiski mogili ot kasnoe-linisticeskata epoha pri Tarnava, Beloslavinsko*, în *Izvestiia na Muzeite v Severozapadna Bălgaria*, 23, 1995, p. 11-58.
- Toropu, 1969-1970 – Octavian Toropu, *O așezare fortificată și arme din epoca Latène descoperite în Oltenia*, în *Studii și materiale de muzeografie și istorie militară*, 2-3, 1969-1970, p. 5-7.
- Vulpe, 1976 - Alexandru Vulpe, *La nécropole tumulaire gète de Popești*, în *Thraco-Dacica*, 1, 1976, p. 193-215.
- Vulpe, 1930 - Radu Vulpe, *L'âge du fer dans les regions thraces de la Peninsule Balcanique*, Paris, 1930.

Woźniak, 1974 - Zenon Woźniak, *Wschodnie pogranicze kultury Latenskiej*, Wrocław-Kraków-Gdańsk, 1974, p. 86-126.

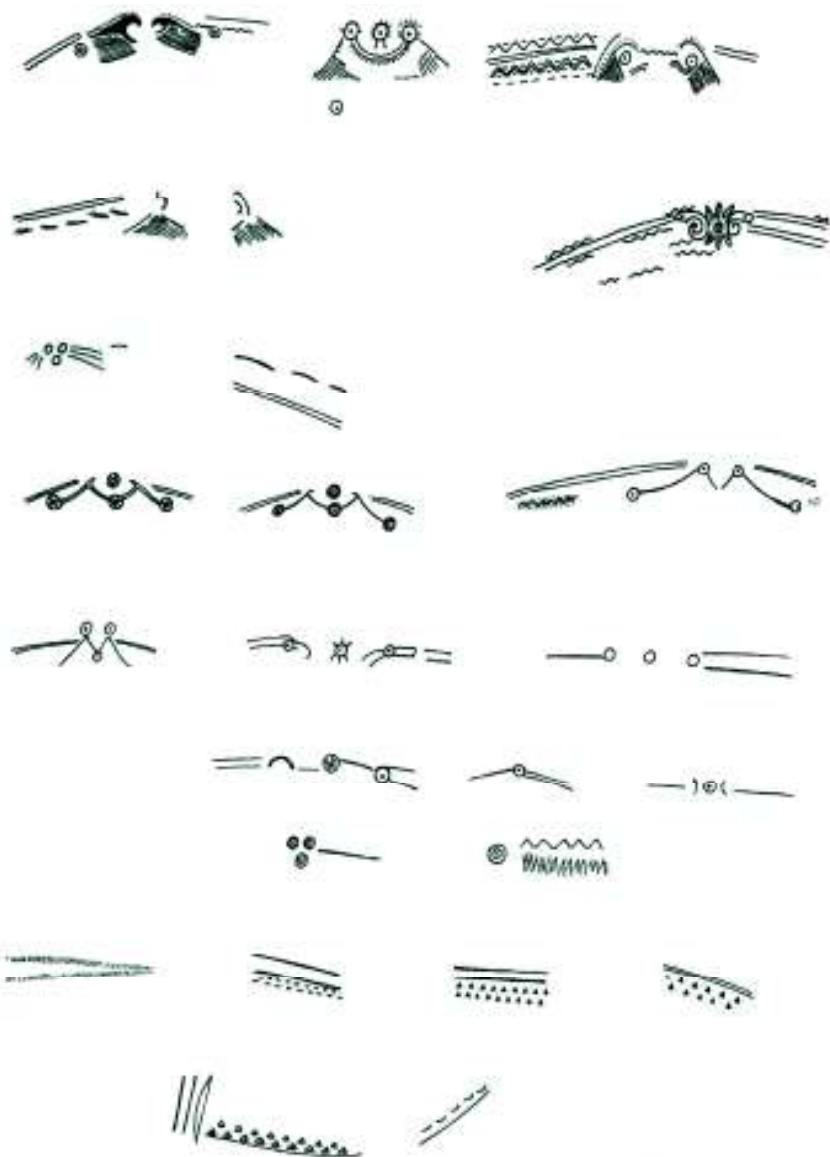

Pl. I. Distribuția geografică a descoperirilor de tip Padea-Panagjurski Kolonii, având în inventar pumnale de tip *sica*.

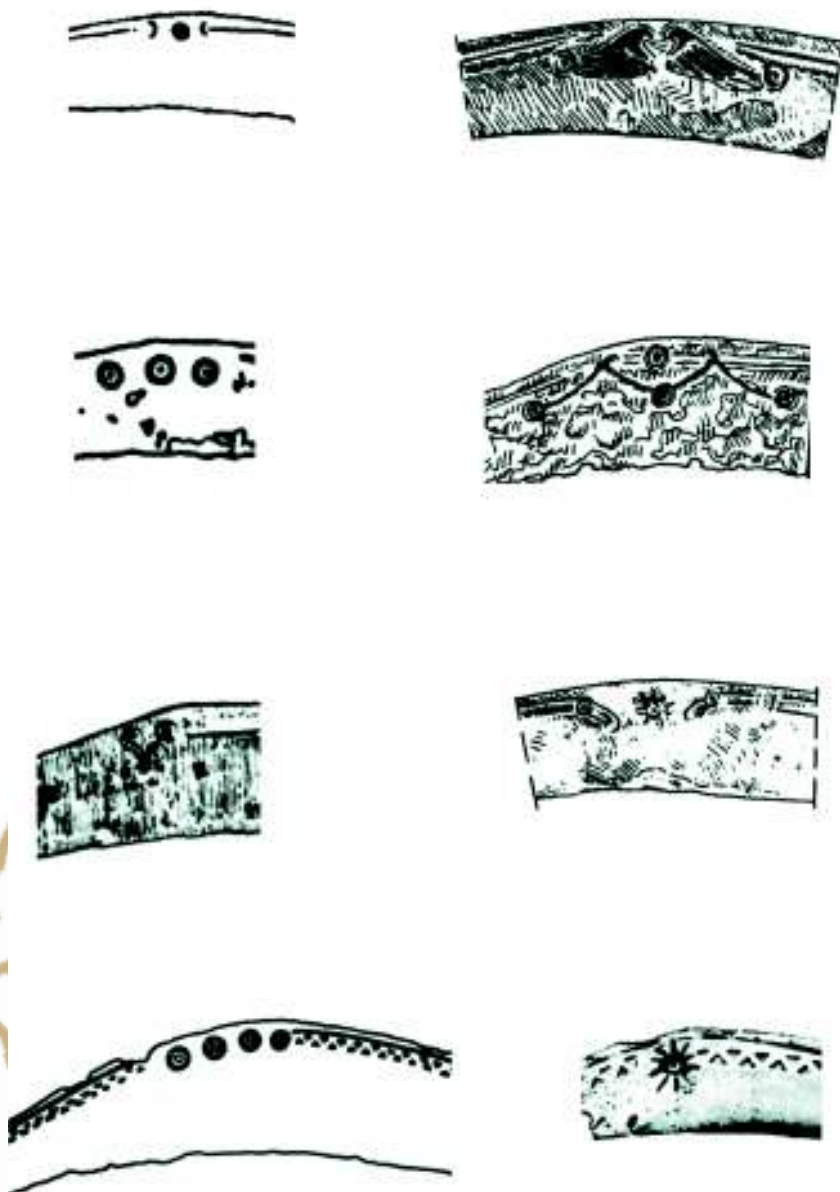

Pl. II. Echipamentul unui războinic nobil dac (reconstituire artistică de Radu Oltean).

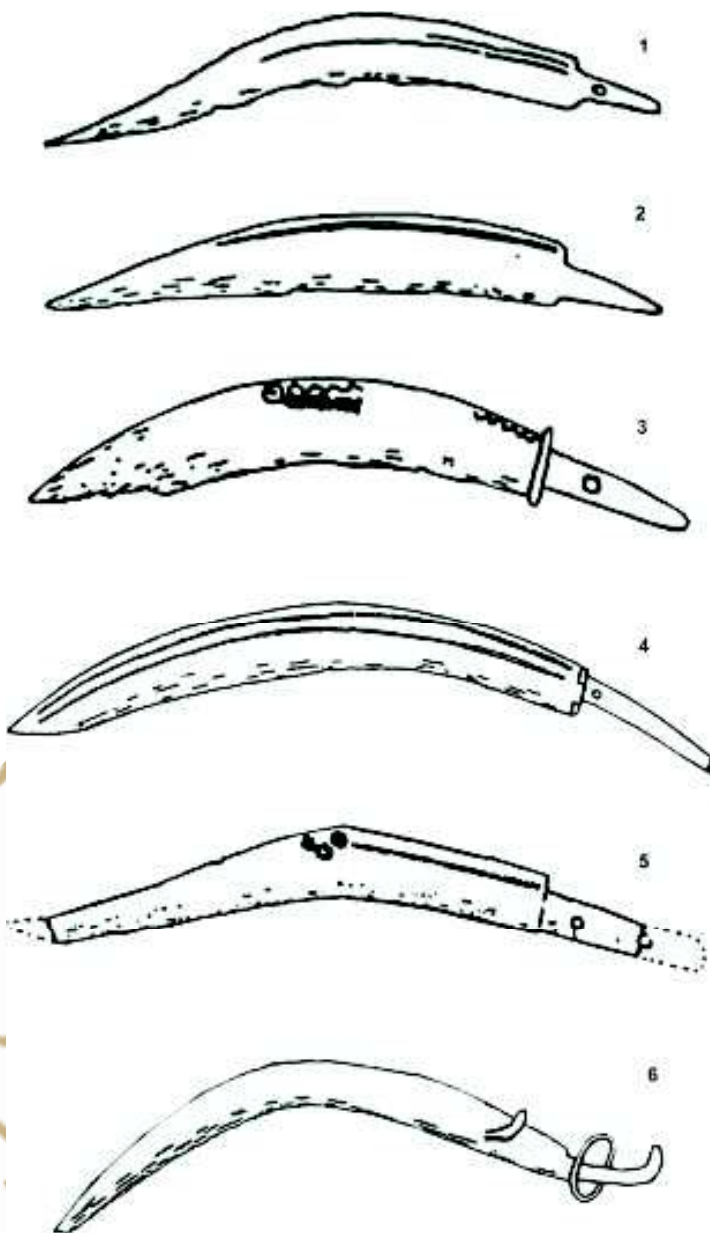

Pl. III. Ornamentica pumnalelor de tip *sica* descoperite în aria grupului Padea-Panagjurki Kolonii (după Woźniak, 1974).

Pl. IV. Ornamentica pumnaelor de tip *sica* descoperite în aria grupului Padea-Panagjurski Kolonii (după Rustoiu, 2007).

Pl. V. 1. Bogomilovo; 2. Ravno-Pole; 3. Galatin; 4. Prisovo;
5. Pleven; 6. Hristo Danov (după Woźniak, 1974). Fără scară.

Pl. VI. 1. Radovanu (după Vulpe, 1976); 2-4. Komarevo (BG) (după Nikolov, 1990); 5. Sokolare (BG) (după Nikolov, 1965); 6. Altimir (BG) (după Nikolov, 1965); 7. loc necunoscut (BG), (fără scară, www.boinaslava.net).

M 1:3

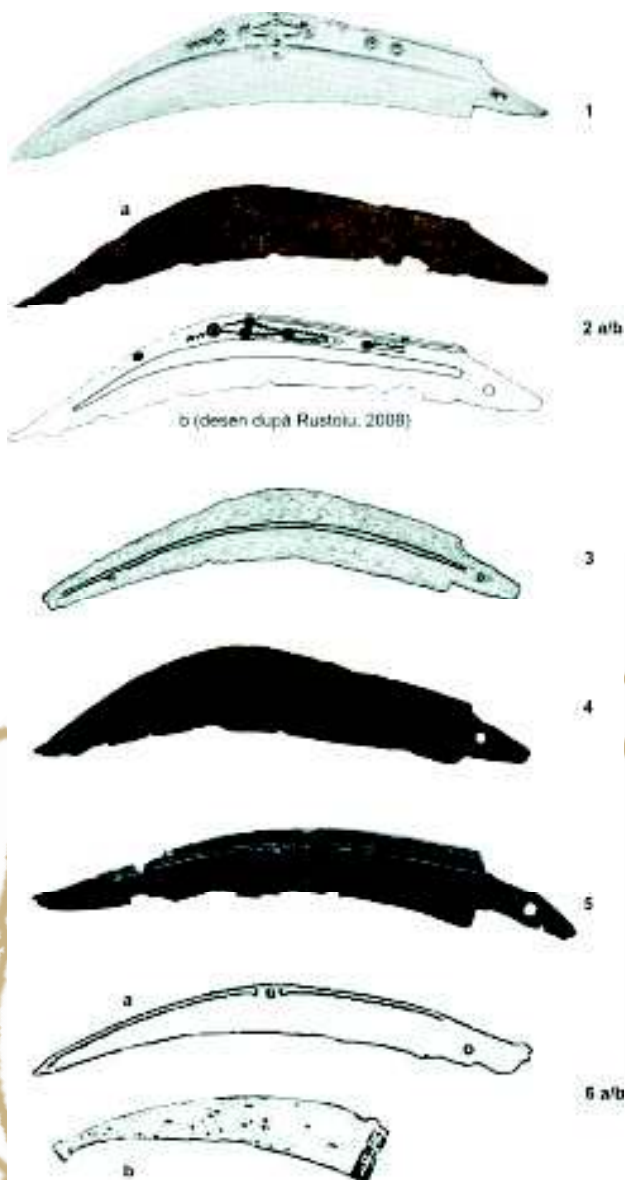

Pl. VII. **1a-b.** Altimir (BG) (după Nikolov, 1965); **2.** Komarevo (BG) (după Nikolov, 1965); **3.** Vraca (BG) (după Nikolov, 1965); **4.** Bărkačevo (BG) (M 1:2, după Nikolov, 1965); **5.** Sofronievo (BG) (după Nikolov, 1981).

M 1:3

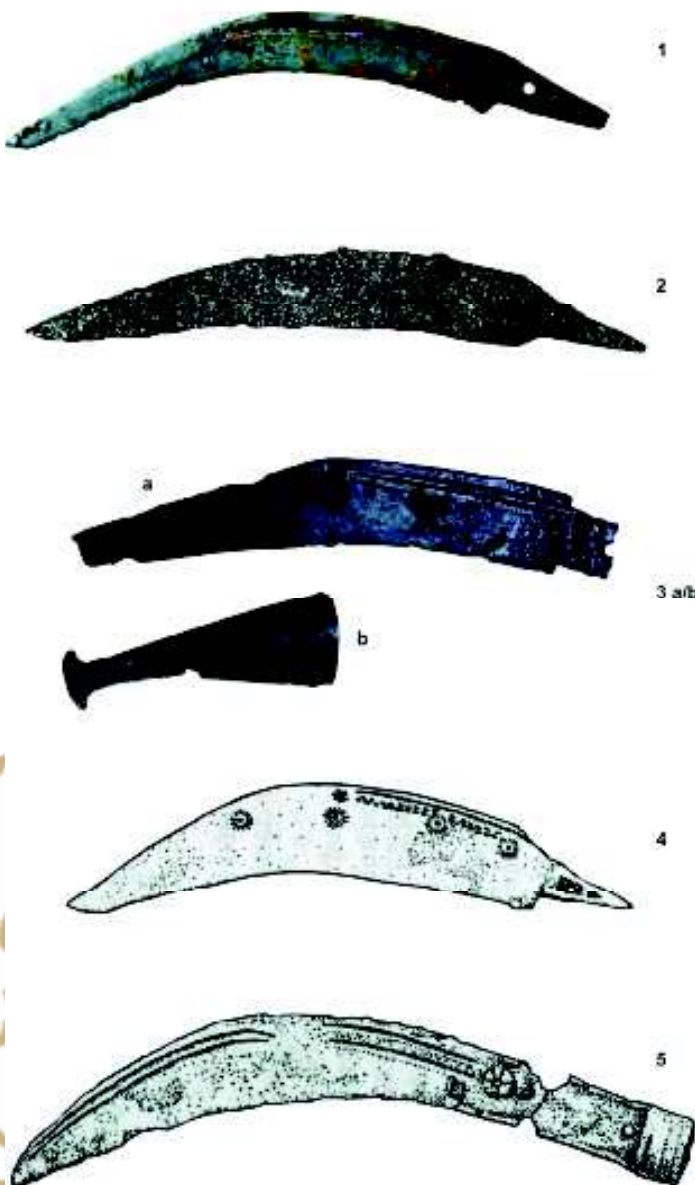

Pl. VIII. 1. Comakovtzi (BG) (după Nikolov, 1990);
2-4. Panagjurishte (BG) (după Dimitrova, 1975);
5. loc necunoscut (fără scară, după www.hermann-historica.com).
M 1:3

Pl. IX. **1.** Ajmana (YU) (după Stalio, 1986); **2.** Piatra Craivii; **3.** Dubova (după Spânu, www.archaeology.ro); **4.** Vânătorii Mici; **5.** Căpâlna (după Catalog, 2006); **6.** Siseștii de Jos (după Nicolăescu-Plopșor, 1948).

M 1:3

Pl. X. 1. Loc necunoscut (BG) (după www.shop.ebay.com);
2. Piatra Craivii (fără scară, după Berciu, 1966); 3. loc necunoscut (BG) (după
www.worldmuseumofman.org); 4-5. Varna (BG) (după Georgieva, 1992).

M 1:3

1

2

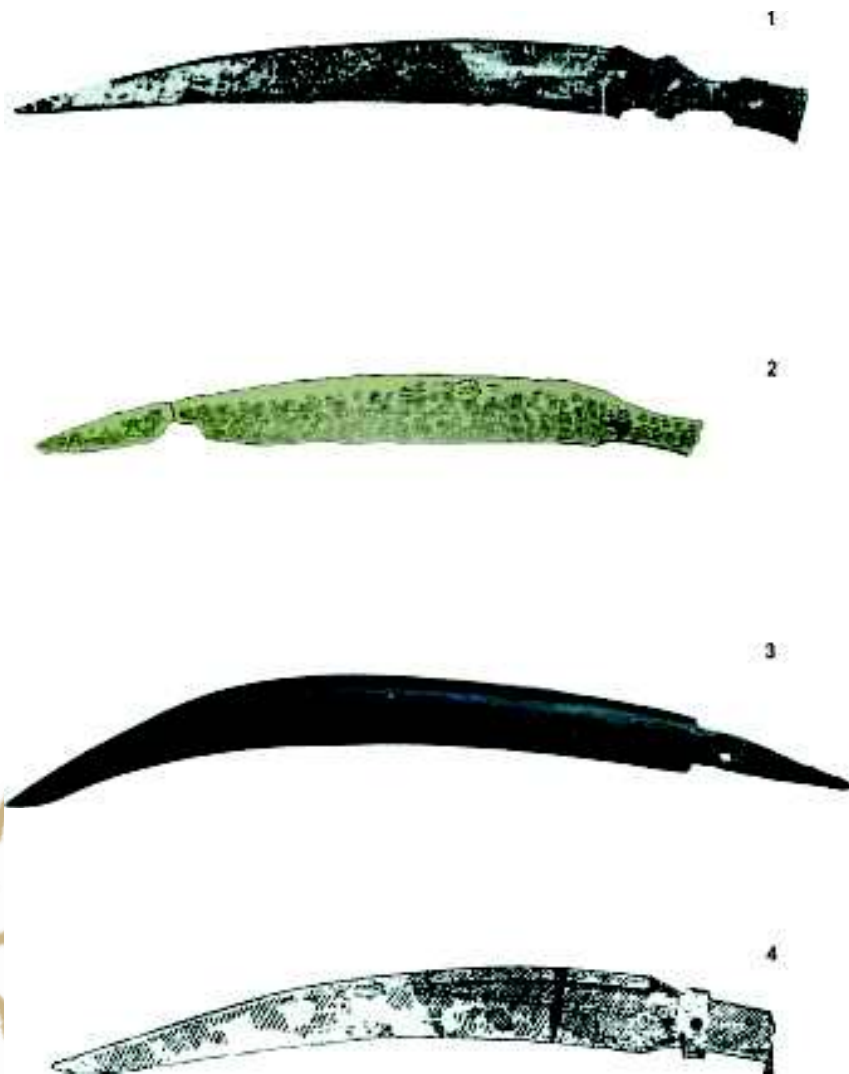
3

4

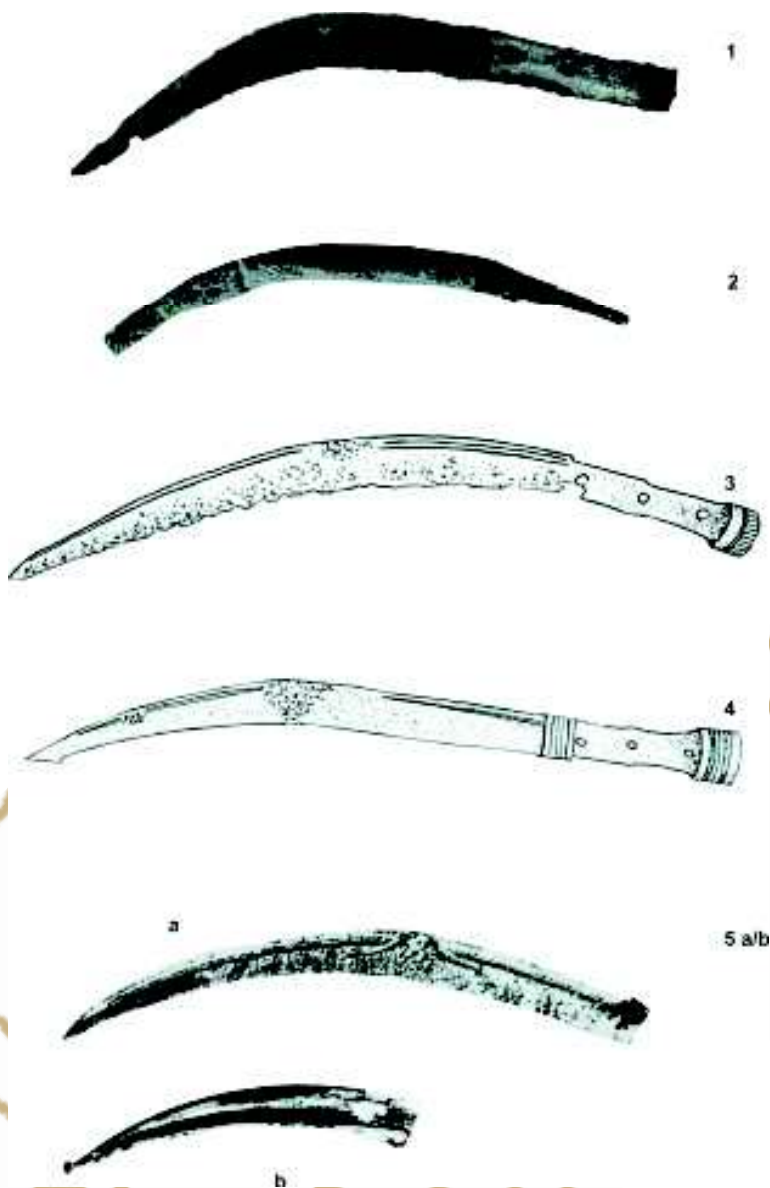
Pl. XI. 1. Padea (fără scară, după Nicolăescu-Plopșor, 1948);
2. Slatina (după Butoi, 1974); 3. Silivaș (după Roska, 1925);
4. Zimnicea (după Alexandrescu, 1980).

M 1:3

Pl. XII. 1. Comakovtzi (BG) (după Nikolov, 1990); 2. Teteven (BG) (fără scară, după Mikov, 1932); 3. loc necunoscut (după www.hermann-historica.com); 4. Viiășu (după Berciu, 1966).

M 1:3

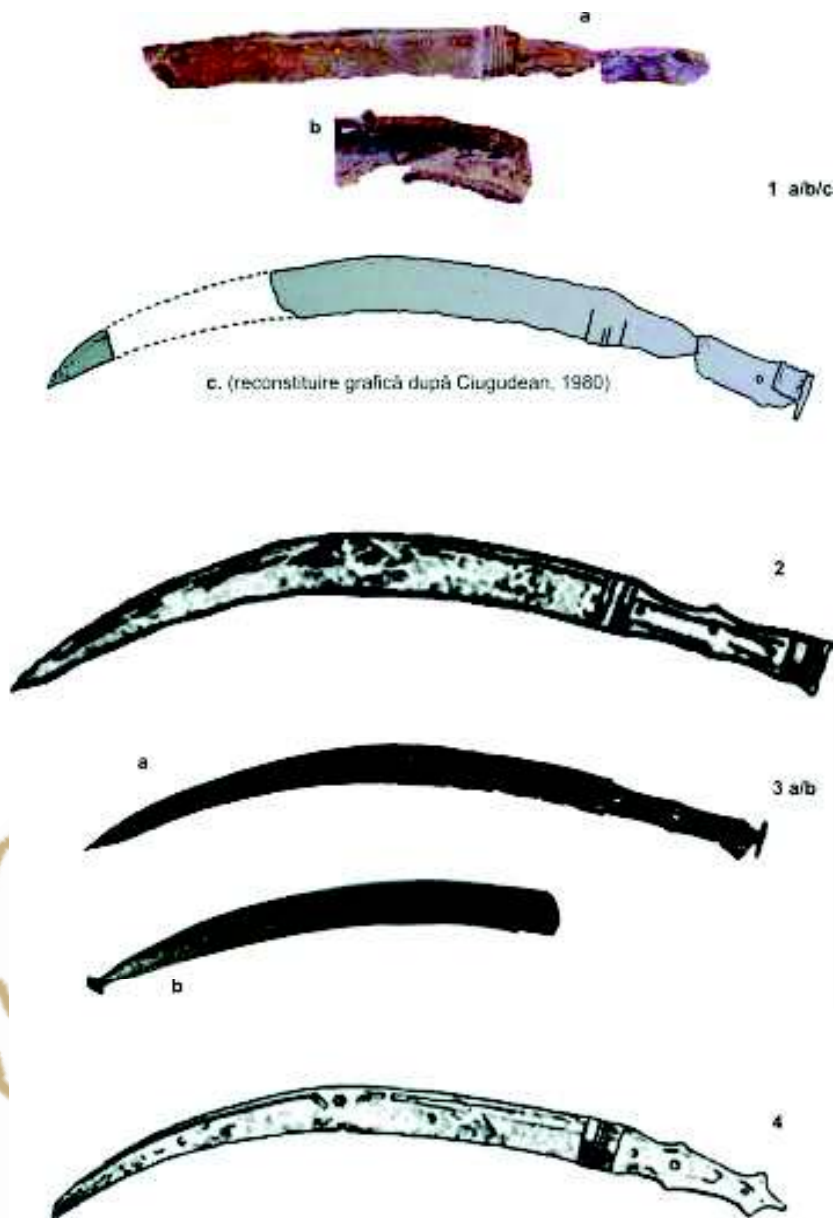
Pl. XIII. 1. Plaveck (SK) (după Paulik, Tomčíková, 2005);
2. Comakovtzi (după Nikolov, 1990); 3-4. Osen (BG) (după Nikolov, 1990);
5. Koinare (BG) (după Nikolov, 1990).

M 1:3

Pl. XIV. 1. Cornești (după Popescu, 1963); 2. Golenți (după Nicolăescu-Plopșor, 1948); 3. Hassan-Faka (BG) (după Popov, 1933); 4. Histria (după Pippidi, 1959); 5. Hunedoara (după Sirbu și colab., 2007); 6. Mehedinți (după Nicolăescu-Plopșor, 1948).

M 1:3

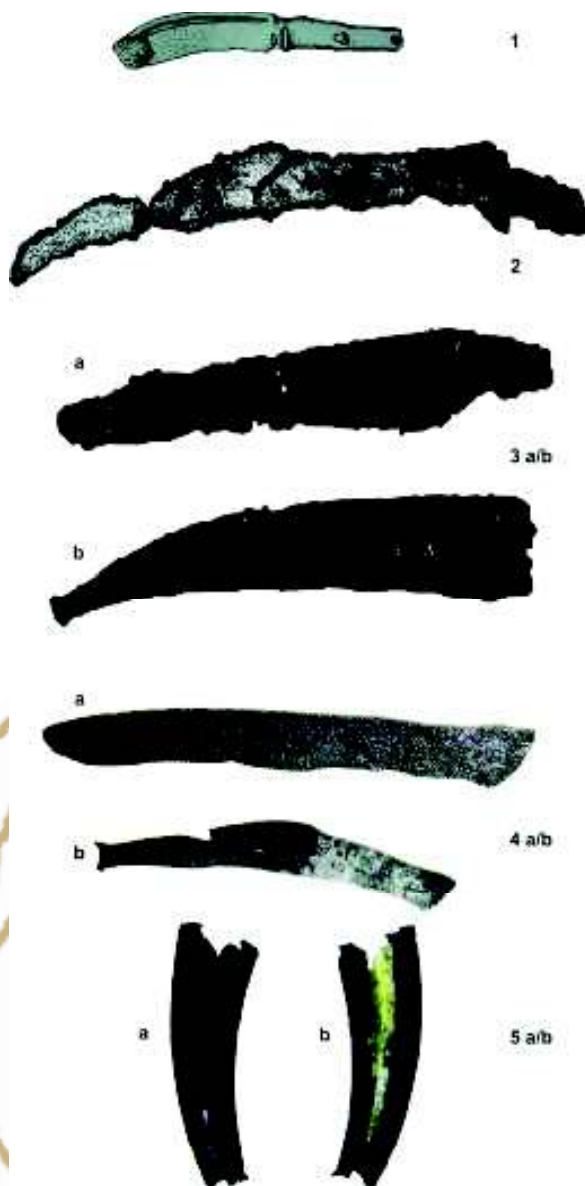
Pl. XV. **1a-c.** Blandiana; **2.** Călărași (fără scară, după Nicolăescu-Plopșor, 1948); **3.** Cetate; **4.** Orodel (fără scară, după Nicolăescu-Plopșor, 1948).

M 1:3

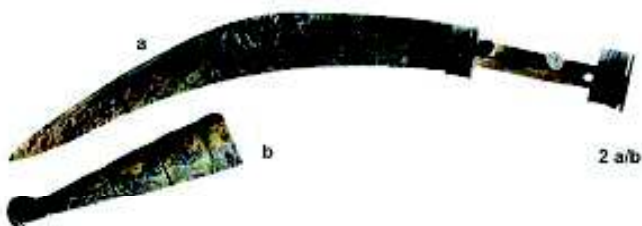
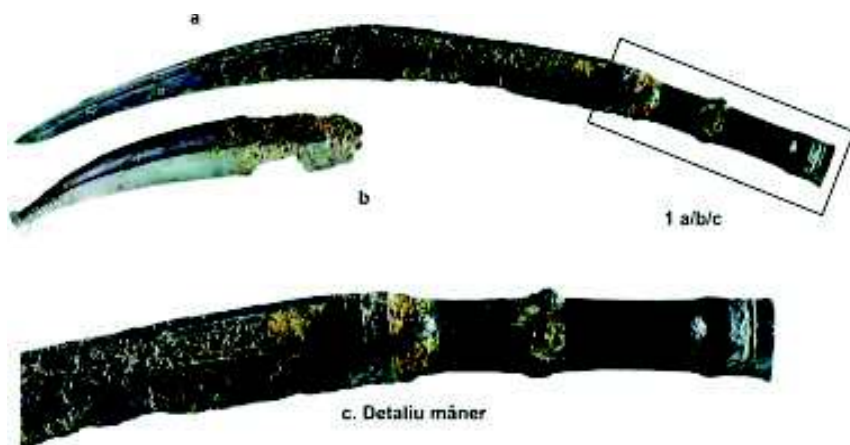
Pl. XVI. 1-3. Rast; 4. Teleac; 5. Vinograd (BG) (fără scară, după Vulpe, 1930);
6a-b. Cugir (a: foto C. I. Popa, fără scară).

M 1:3

Pl. XVII. 1. Călan (după Rustoiu și colab., 2001-2002); 2. Grădiștea (după Sîrbu, 1996); 3a-b. Popești (după Miclea, Florescu 1980); 4a-b. Viișoara Mică (după Toropu, 1969-1970); 5a-b. Tărtăria.

M 1:3

Pl. XVIII. 1-3. Localități necunoscute (după Brilinsky, 2008);

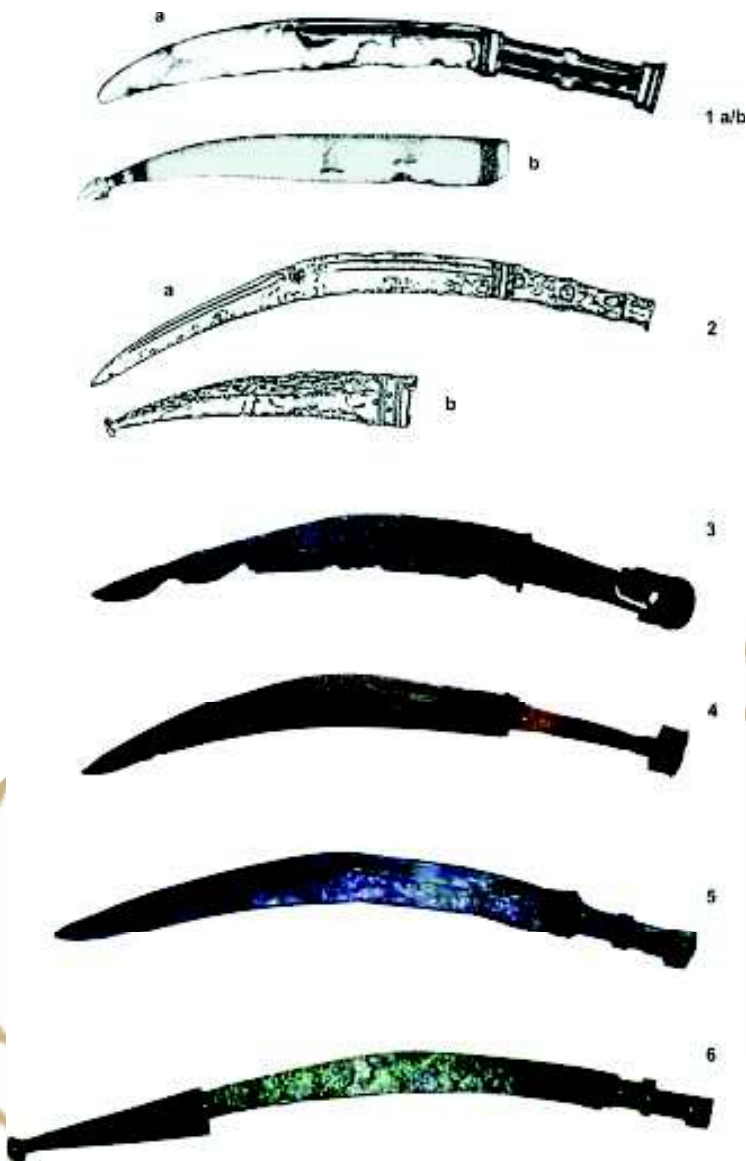
4. Kamburovo (fără scară, după Woźniak, 1974).

M 1:3

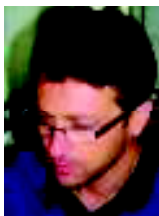
Pl. XIX. 1. Pavolče (BG) (după Nikolov, 1965); 2. Tărnava (BG) (după Nikolov, 1965); 3. Galiče (după Nikolov, 1965); 4. Hrtkovci (YU) (după Dautova-Ruševljan, Vujovic, 2006); 5. Sofronievo (BG) (după Nikolov, 1981).

M 1:3

Pl. XX. 1. Corcova (după Rustoiu, 1999); 2. Tărnavă (BG) (după Teodosiev, 1995); 3. Sibiu (Tilișca?) (după Natea, 2008); 4. loc necunoscut (BG) (fără scară, după www.boinaslava.net); 5-6. localități necunoscute (BG) (după www.myarmoury.com).

M 1:3

CRISTINEL PLANTOS

GLIGOR MIRCEA

Descoperiri aparținând celei de-a doua epoci a fierului în bazinul Ampoiului (județul Alba)

I. Introducere

Astăzi, rezultatul cercetării multiplelor aspecte vizând civilizația geților și dacilor constă într-o serie de analize de tip monografic ce tratează, în general, rezultatele investigațiilor arheologice, mai mult sau mai puțin exhaustive, din așezări, cetăți ori spații de cult. Nu este de neglijat nici aportul adus la cunoașterea unor categorii de artefacte sau a unor mecanisme ce țin de domeniul socio-economic și cultural.

De dată mai recentă și-au făcut loc și abordările la nivel macro-zonal, acestea ajutând indiscutabil la o mai bună înțelegere a unor realități istorice și arheologice din această perioadă¹. Totuși, abordarea micro-zonală, care să trateze în detaliu, pe cât posibil, relația **centru-hinterland**, a fost mai puțin abordată², iar de aici decurg o serie de factori ce îngreunează o perspectivă coerentă la ceea ce s-a petrecut în acest spațiu în urmă cu mai bine de două milenii³.

¹ Demersuri recente de acest fel vezi la Viorica Crișan, *Dacii din estul Transilvaniei*, Sfântu Gheorghe, 2000, și Gabriela Gheorghiu, *Dacii pe cursul mijlociu al Mureșului*, Cluj-Napoca, 2005.

² Gelu Florea, *Centru și periferie în lumea dacică. Reflecții asupra unor direcții de cercetare*, în *Centru și periferie (lucrările colocviului național, Bistrița, 23-25 aprilie 2004)*, Bistrița, 2004, p. 32-34.

³ Fapt sesizat și de K. Lockyear: "... If we are ever to understand the process by which this concentration of material and power found in this area by the time of the Roman conquest came about, we need far greater chronological refinement and an abandonment of the use of pseudo-historical horizons. Full reports are needed for the many unpublished and partially published excavation. This should be the priority for the immediate future. The greater availability of mapping information should also permit more detailed analysis of the landscape

Sectorul sud-estic al Munților Apuseni oferă, din această ultimă perspectivă, diverse posibilități de analiză pe paliere cronologice largi.

Pentru cadrul temporal ce face obiectul demersului de față, cetatea și așezarea dacică de la Craiva – Piatra Craivii (com. Cricău, jud. Alba) poate fi considerată un real centru polarizator de putere. Cercetările arheologice de aici (1960-1971; 1988; 2005-2008) au scos la iveală structuri monumentale de habitat (fortificație din blocuri de piatră fasonată; terase tăiate în stâncă), amenajări religioase (temple de plan rectangular cu bazele coloanelor din piatră prelucrată, incinte circulare, gropi cu depuneri de ofrande, descoperiri funerare), cuptoare pentru reducerea minereurilor (ne)feroase, ateliere pentru prelucrarea metalelor, toate acestea însumând un bogat inventar arheologic. Analiza sa relevă diverse aspecte, printre care și cea a legăturilor cu spații mai mult sau mai puțin îndepărtate⁴.

in which these site are set" (K. Lockyear, The Late Iron Age background to Roman Dacia, în Roman Dacia. The Making of a Provincial Society (edited by W. S. Hanson and I. P. Haynes), Journal of Roman Archaeology, Supplementary series number 56, Portsmouth, Rhode Island 2004, p. 69.)

⁴ I. Berciu, Al. Popa, H. Daicoviciu, *La forteresse dace de la Piatra Craivii (Transylvanie, Roumanie)*, în *Celticum* XII, 1965, p. 115-124; I. Berciu, Al. Popa, *Cetatea dacică de la Piatra Craivii*, în *Sesiunea de comunicări a Muzeelor de Istorie* – 1964, vol I, București 1970, p. 261-283, p. 261-284; V. Wollmann, *Valoarea cercetărilor metalografice pentru studierea unor descoperiri arheologice*, II, în *Apulum*, IX, 1971, p. 283-293; V. Moga, *Piese de argint din cetatea dacică de la Piatra Craivii*, în *Acta Musei Napocensis*, XVI, 1979, p. 514-517; Idem, *Așezarea și cetatea dacică de la Piatra Craivii (jud. Alba)*, în *Studii Dacice*, Cluj-Napoca, 1981, p. 103-117; I. Glodariu, *Arhitectura dacilor. Civilă și militară (sec. II î.en.-I e.n)*, Cluj-Napoca, 1983, p. 96-96; V. Moga, H. Ciugudean, *Repertoriul arheologic al județului Alba*, Alba Iulia, 1995 (în continuare *RepArhAlba*), p. 83, pct. 53/4; Beatrice Daisa Ciută, Cristinel Plantos, *Analiza arheobotanică a unui lot de semințe din "silozurile" descoperite la Piatra Craivii*, în *Apulum*, XLII, 2005, p. 83-94; V. Moga, C. Plantos et alii, *Craiva (com. Cricău, jud. Alba). Punct: Piatra Craivii*, în *Cronica Cercetărilor Arheologice. Campania 2006*, București, 2007, p. 143-144; C. Plantos, *Two Greek-Roman Glass*

În contextul dat, coroborând datele arheologice cu sursele literare antice, pare just a indentifica Piatra Craivii cu *Apoulon* (Ἀπουλον), centrul politic, militar și spiritual al dacilor *appul*⁵. Or, un asemenea centru de putere controla și un teritoriu aferent.

Pe această direcție, în cele ce urmează, vom încerca să prezentăm descoperirile de epocă dacică dintr-un areal foarte apropiat, anume Valea Ampoiului, zonă cunoscută mai mult prin descoperirile de natură preistorică⁶.

II. Cadrul geografic

Sub aspect fizico-geografic, Valea Ampoiului este o zonă de contact morfologic care desparte trei dintre subunitățile Munților Metaliferi, anume Munții Trascăului la nord, Munții Vințului la sud și Munții Auriferi la vest și nord-vest. Râul Ampoi își adună apele de sub culmile Dealului Mare, curgând la început spre sud, apoi de la vest către est. Are o lungime de cca 60 km, fiind ultimul afluent important pe care Mureșul îl primește în sud-estul Munților Apuseni. Bazinul său hidrografic este relativ mic, asimetric ca structură, versantul stâng, mai puțin abrupt, coborând spre vale printr-o serie de terase largi, propice habitatului uman. Principalii afluenți pe care îi primește din stânga (Valea Morilor, Valea Feneșului, Bibarț, Meteș, Ampoita, Ighiel, Țelna) își adună apele din sudul Munților Trascău. Din dreapta mai importante sunt văile Trâmpoiele, dinspre Munții Auriferi, Valea Mare și Valea Mică, dinspre Munții Vințului.

După zona de obârșie, Ampoiul străbate trei zone depresi-onare: Zlatna, Ampoi-Ampoita și Alba Iulia. La trecerea dintr-o depresiune în alta, cursul văii este marcat de rupturi ale talve-

Vessels in the Dacian Fortress and Settlement from Piatra Craivii (Alba County), în *Apulum*, XLIII/1, 2006, p. 145-150; Idem, *Spații de cult din cetatea și așezarea dacică de la Piatra Craivii. Repere ale problemei*, în *Nemus*, an I (2006), nr. 1-2, p. 7-34; V. Moga, C. Plantos et alii, *Craiva (com. Cricău, jud. Alba). Punct: Piatra Craivii*, în *Cronica Cercetărilor Arheologice. Campania 2007*, București, 2008, p.140-142.

⁵ A se vedea pe larg I. I. Russu, "Dacius Appulus. Contribuții la onomastica traco-dacică și iliră", în *Apulum*, IV, 1961, p. 85-93 sqq.

⁶ Horia Ciugudean, *Zur frühen Bronzezeit in Siebenbürgen im Lichte der Ausgrabungen von Ampoita, jud. Alba*, în *Praehistorische Zeitschrift*, 66, 1, 1991, p. 79-112.

gului, datorate intersectării unor benzi litologice mai dure, de vârstă cretacică⁷.

Depresiunea Zlatna este o depresiune montană tipică, situată la contactul dintre cele trei subunități montane amintite. Se dezvoltă de la vest la est pe cca 15 km și o lățime care atinge 0,8 km în zona Presaca. În Miocen funcționa ca golf marin, asupra căruia au acționat factorii tectonici și procesele de sedimentare, modelare și eroziune externă. Adâncirea rețelei hidrografice în Cuaternar a dus la îndepărtarea depozitelor tortoniene și sarmațiene și intersectarea epigenetică a unor fâșii dure, ofiolitice, situate în aval, care au acționat ca un nivel de bază, luând naștere defileul care o separă de zona depresiunară Ampoi-Ampoița. Eroziunea selectivă prin roci cu o duritate diferită a favorizat formarea unei succesiuni de terase, puternic marcate de rețeaua hidrografică tributară a Ampoiului din zonă, respectiv văile Morilor, Feneșului, Bibarț, Valea Mare, Valea Mică, Galați, dar și de torenții de versant care au zdrențuit aceste terase, presărând pe luncă numeroase conuri de depunere.

Depresiunea Ampoi-Ampoița, situată pe cursul mijlociu al Ampoiului, apare mult mai unitară la nivelul teraselor superioare, de la 80-90 m, la cele inferioare formând mai multe compartimente ocupate de vatra localităților Poiana Ampoiului, Meteș, Tăuț, Ampoița, Șard și Ighiu. Depresiunea are un caracter tectonic, fiind marcată de prezența unor roci mai dure, în special calcare și ofiolite, care au jucat un rol major în modelarea cursului văii, fenomen vizibil în unele sectoare prin puternica meandrare a Ampoiului⁸.

Pe parcursul acestei depresiuni, lunca Ampoiului variază de la câteva sute de metri la aproape doi kilometri în zona localităților Șard-Ighiu. Văile Meteș, Ampoița și Ighiu-Țelna, care își adună apele din Trascăul sudic, au acționat uneori prin conurile de depunere, depuse la nivelul luncii, ca veritabile nivele de eroziune, influențând atât cursul Ampoiului, cât și talvegul acestuia. Acest fenomen a favorizat, până recent, înmlăștinarea, meandrea și schimbarea frecvență a cursului.

⁷ Ion Popescu Argeșel, *Munții Trascăului. Studiu geomorfologic*, București, 1977. p.113.

⁸ *Ibidem*, p. 157-159.

Depresiunea Alba Iulia constituie zona de întâlnire a Ampoiului cu Mureșul. Este situată între dealurile Bilag la nord, Mamutul la vest și sud-vest, lunca Mureșului la est și sud. Și în această zonă, datorită pantei de curgere foarte mică, Ampoiul a cunoscut o serie de meandre și cursuri fosile, mai puțin vizibile astăzi datorită intervențiilor antropice. Terasale largi, cu orientare preponderent estică, însoțite, cu soluri fertile, cât și apropierea de două cursuri importante de apă, au constituit o excelentă zonă de habitare umană, vizibilă prin multitudinea de urme arheologice descoperite.

Clima actuală a zonei este de tip continental, moderată pluvial și marcată de o circulație a curenților de aer preponderent vestică. Dar prezența culoarului larg al Mureșului favorizează circulația aerului în funcție de sezon, atât pe direcția sud-vest, cât și pe cea nord-est, fenomen resimțit puternic și pe cursul inferior al Ampoiului.

Schimbările climatice din prima parte a Subatlanticului sunt caracterizate printr-o serie de oscilații termice, la început de răcire a vremii și creșterea umidității, inclusiv a debitelor râurilor, și accentuarea fenomenelor de eroziune. Concomitent are loc expansiunea fagului în zonă, în condițiile unei încărcături demografice mici și a arealului de habitare restrâns. După ultimele puseuri de răcire din sec V-III a. Chr., fenomenul de încălzire treptată⁹ și-a pus cu siguranță amprenta asupra zonei, prin extinderea vegetației forestiere.

Apariția și dezvoltarea comunităților umane a fost favorizată, foarte probabil, de descoperirea și exploatarea unor importante minereuri, în special neferoase, în zona Munților Auriferi, și feroase în zona Zlatna¹⁰, dar și de accentuarea defrișărilor pentru

⁹ I. Ichim, *Condițiile climatice*, în *Geografia României*, vol. I, București, 1984, p. 85; M. Tomescu, *Holocen, date cronologice și climatice*, în *Cercetări Arheologice*, X, 1998-2000, p. 267-268; V. Vasiliev, I. Al. Aldea, H. Ciugudean, *Civilizația dacică timpurie în aria intracarpatică a României*, Cluj-Napoca, 1991, p. 14-15; V. V. Klimenko, *Sharp of the Northern Hemisphere in the Early Subatlantic Age (650-280 BC)*, în *Science Highlights*, vol. 12, nr. 1, aprilie 2004, p. 13-14; C. Schuster, *Mediul înconjurător la Dunărea de jos în preistorie. Câteva gânduri*, în *Drobeta*, XIV, 2004, p. 9.

¹⁰ Eugen Iaroslavschi, *Tehnica la daci*, Cluj-Napoca, 1997, p. 21; Ga-

creșterea animalelor și extinderea cultivării plantelor pe o scară mai ridicată. Aceste aspecte, coroborate cu creșterea demografică, tot mai vizibilă începând din sec. II a. Chr., au determinat migrarea populației din zonele joase și zona piemontană spre zonele mai înalte, concomitent cu creșterea rolului economic al spațiului montan, prin resursele sale minerale.

Modificările aduse suprafețelor împădurite au determinat restrângerea arealelor de distribuție a unor specii de animale sălbatice ca mistrețul, cerbul, căpriorul, bourul, față de perioada anterioară (Subboreal). Scăderile semnificative ale densității populațiilor de animale sălbatice mari nu pot fi puse numai pe seama vânătorii, ci mai degrabă pe alterări ale mediului și necesitatea restrângerii zonei de dominație¹¹.

III. Repertoriul antichităților dacice de pe Valea Ampoiului

1. ALBA IULIA

a. De sub dealul Mamut, în spatele liceului "Mihai Viteazul", au fost descoperite în 1950, cu prilejul unei supravegheri, numeroase fragmente ceramice dacice lucrate cu mâna și la roată, aparținând "fazei clasice"¹².

b. Puncte cu descoperiri dacice de pe teritoriul orașului au mai fost semnalate în jurul catedralei romano-catolice (1974), pe str. Moșilor (1979), la sud de cartierul Cetate (1980), pe str. Mihai Viteazul (1985), unde a fost surprinsă o groapă cu materiale dacice. La acestea se adaugă descoperirile din capătul estic al bulevardului Transilvania (1987), cele din apropierea Palatului Apor (1992) și din zona castrului Legiunii a XIII-a Gemina (1985), și cele de lângă clădirea Comisariatului și din fața turnului de vest al porții sudice a castrului¹³.

c. Cercetări arheologice preventive din anul 2004, efectuate de C. I. Popa și P. Mihai, au dus la descoperirea în zona

briela Gheorghiu, *op. cit.*, p. 75.

¹¹ Georgeta El Susi, *Vânători pescari și crescători de animale în Banatul mileniilor VI î. Ch. – I d. Ch.*, Timișoara, 1996, p. 185-186.

¹² I. H. Crișan, *Ceramica daco-getică cu specială privire la Transilvania*, București, 1969, p. 251; *RepArhAlba*, p. 30, pct. 11.

¹³ Mihai Blăjan, *L'Etablissement antique d'Apulon*, în *The Thracian world at the crossroads of civilisations*, Bucharest, 1996, p. 235-237.

centrală a oraşului a unor materiale de factură dacică¹⁴.

d. Cercetările preventive, de dată recentă, efectuate în cartierul Lumea Nouă, situat la nord de necropola romană şi medieval-timpurie de la Staţia de Salvare-Stadion, au scos la iveală materiale şi complexe de epocă dacică. Astfel, pe proprietatea Sima a fost suprinsă o aglomerare de resturi osteologice şi fragmente ceramice de factură dacică, iar în imediata apropiere s-a aflat o groapă cu depunere de craniu uman¹⁵. Datare: sec. I a. Chr. – I p. Chr.

e. Tot de la Lumea Nouă, în apropierea Bazinului olimpic, pe proprietatea Centrului Creştin, cercetări efectuate de Muzeul Naţional al Unirii şi Universitatea "1 Decembrie 1918" au dus la descoperirea, printre altele, şi a unui complex de epocă dacică, în speţă un bordei de formă ovoidală, prevăzut cu instalaţie de încălzire şi podină. Inventarul, deosebit de bogat, constă din fragmente ceramice, vase întregi sau întregibile, o piesă de fier, resturi osteologice¹⁶. Datare: sec. II – I a. Chr.

f. De pe teritoriul oraşului, fără precizări topografice, provin mai multe descoperiri monetare. În 1857 a fost descoperit un tezaur format din monede dacice de argint, imitaţii după monedele lui Filip II, şi monede *scyphatae*. Tot fără a se putea face precizări asupra locaţiei şi contextului, mai trebuie menţionat un tezaur cu monede de argint de tip Apollonia şi Dyrrhachium, precum şi opt denari republicani din argint¹⁷. Mai menţionăm o drahmă de tip Alexandru cel Mare – Filip III Arideul, descoperită pe str. 9 Mai¹⁸.

¹⁴ C. Plantos, C. I. Popa, *Noi precizări asupra locuirilor dacice de la Inuri-"Piatra cu Stâneni" şi împrejurimi*, în *Patrimonium Apulense*, IV, 2004, p. 76.

¹⁵ C. Plantos, M. Gligor, V. Deleanu, *Descoperiri de epocă dacică în situl neo-eneolitic de la Alba Iulia – Lumea Nouă*, în *Annales Universitatis Apulensis*, series Historica, 13, 2009, sub tipar.

¹⁶ Descoperirile de la Alba Iulia – "Lumea Nouă" vor fi publicate extins de Cristinel Plantos, Mihai Gligor şi Valentin Deleanu în *Annales Universitatis Apulensis*, Series Historica, 13, 2009.

¹⁷ Ioan Glodariu, *Relaţii comerciale ale Daciei cu lumea elenistică şi romană*, Cluj, 1974, p. 269, XXII, nr. 2; *RepArhAlba*, p. 30, pct. 11.

¹⁸ Viorica Suci, *Monede dacice din colecţia Muzeului Naţional al*

g. Din locații necunoscute de pe teritoriul Alba Iuliei mai provin un brăzdar de plug elenistic, o "brățară" de bronz cu protuberanțe (probabil o verigă cu nodozități), un colan împletit de argint și două cești dacice¹⁹.

2. AMPOIȚA (com. Meteș, jud. Alba)

Din punctul "La Pietri" ("Pietrele Gomnușei" sau "Stogurile Popii"), aflat în Gura Ampoiței, în urma investigațiilor arheologice, au fost găsite și materiale de factură dacică. Ele constă din fragmente ceramice dacice provenind de la vase lucrate cu mâna și la roată (vase borcan, chiupuri, ulcioare). Deși un nivel propriu-zis de epocă dacică nu a fost surprins (explicația fiind eroziunea de pantă), existența unei locuiri consistente în zonă este plauzibilă dacă ținem cont de numărul important de materiale ce au fost adunate de-a lungul timpului și păstrate în colecțiile Muzeului albaiulian²⁰. Date: sec I a. Chr. – I p. Chr.

3. GALAȚI (or. Zlatna, jud. Alba)

În punctul "Bulbuce", reprezentat de un colț calcaros în jurul căruia se află o serie de terase, pe Valea Ampoiului, nu departe de pâraul cu același nume, au fost descoperite, în urma activităților distructive ale căutătorilor de comori, fragmente ceramice lucrate cu mâna provenind de la vase de provizii și fructiere negre lustruite, un fragment ceramic lucrat la roată, din pastă fină cenușie, provenit tot de la o fructieră, câteva fragmente de tablă de bronz, un cuțitaș de fier și cuie din același material. Indiciile existente sugerează prezența unei așezări dacice, databilă în secolele II-I a. Chr.²¹.

4. IGHIU (jud. Alba)

Dintr-un punct neprecizat de pe teritoriul localității provine un denar roman republican din argint, aflat în colecțiile Muzeului

Unirii din Alba Iulia, în *Apulum*, XL, 2003, p. 144.

¹⁹ I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 251; *RepArhAlba* 1995, p. 30, pct. 10.

²⁰ *RepArhAlba*, p. 48, pct. 10/1; H. Ciugudean, A. Gligor, D. Anghel, M. Voinaghi, *Cercetări arheologice în așezarea de la Ampoița – "Pietrele Gomnușei" (jud. Alba)*, în *Corviniana*, V, 1999, p. 39, 45, pl. XIX/1-2, 4-8, pl. XX/1, 4-5.

²¹ Cf. *infra*.

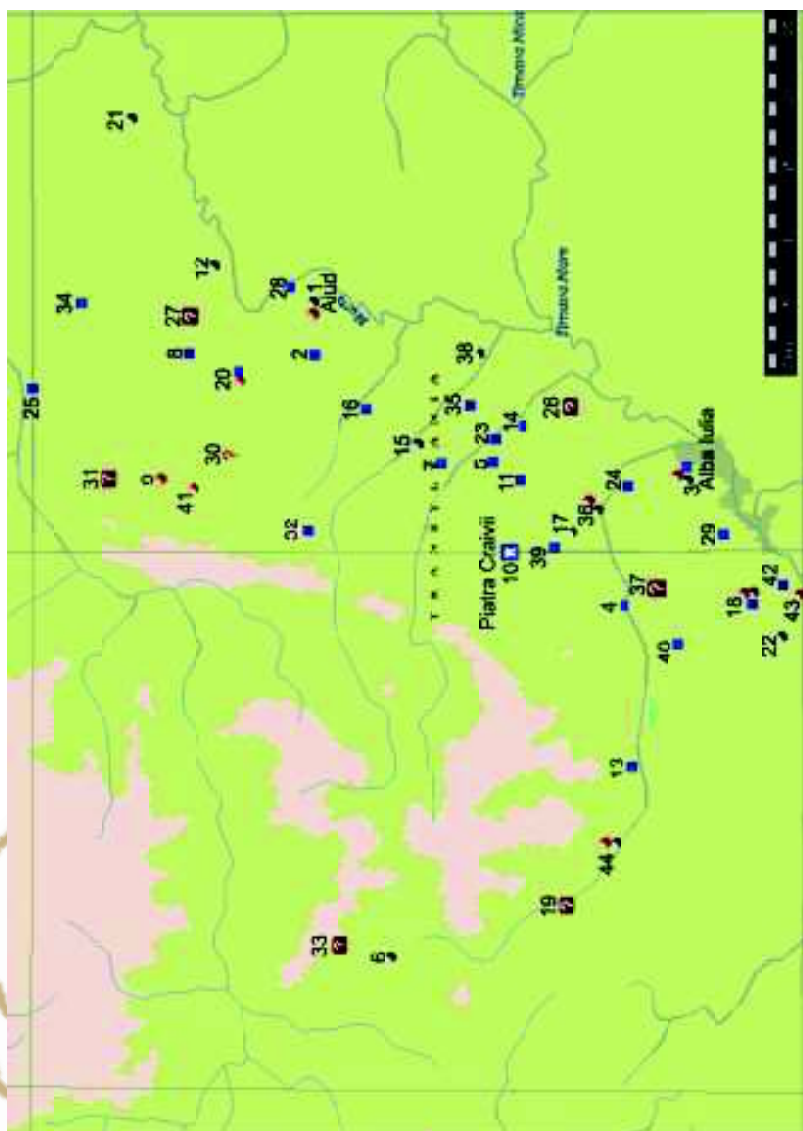

Fig. 1. Harta descoperirilor cu antichități de epocă dacică din zona sud-estică a Munților Apuseni. din Aiud²².

²² RepArhAlba, p. 111, pct. 9/c; Gabriela Gheorghiu, *op. cit.*, p. 40.

5. IZVORU AMPOIULUI (or. Zlatna, jud. Alba)

De pe teritoriul localității sunt semnalate resturi de cultură materială dacică, fără alte precizări sau confirmări²³.

6. MICEȘTI (or. Alba Iulia)

Așezarea de la "Cigașe", situată pe o terasă a râului Ampoi, a fost cercetată prin câteva sondaje, care au evidențiat mai multe orizonturi de locuire, aparținând eneoliticului, bronzului timpuriu, primei epoci a fierului, dar au fost găsite și urme sporadice din a doua vârstă a fierului²⁴.

7. ȘARD (com. Ighiu, jud. Alba)

Din puncte neprecizate de pe teritoriul localității provine un vârf de sulită din fier, păstrat fragmentar, lung de 0,45 m, înfipt într-o teacă din bronz, de proveniență dacică, precum și trei monede de argint, două dacice și una macedoneană²⁵.

8. TĂUȚ (com. Meteș, jud. Alba)

Pe teritoriul localității sunt semnalate urme de cultură dacică²⁶.

9. ȚELNA (com. Ighiu, jud. Alba)

a. Din punctul "Piatra Afinii", situat la 5 km nord-vest de sat, în urma unui sondaj efectuat în anul 1967 au fost recoltate fragmente ceramice aparținând epocii dacice²⁷. Datare: sec. I a. Chr. – I p. Chr. (?).

b. La nord de sat, în locul numit "Rupturi", într-o zonă puternic erodată, s-au identificat și fragmente de ceramică dacică

²³ RepArhAlba, p. 113, pct. 98/1.

²⁴ A. Rustoiu, G. T. Rustoiu, *Așezări din a doua vârstă a fierului descoperite recent pe teritoriul orașului Alba Iulia*, în *Apulum*, XXXVII/1, 2000, p. 191.

²⁵ I. Glodariu, *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană (sec. II î.e.n – I e.n.)*, Cluj-Napoca, 1974, p. 294; RepArhAlba, p. 179, pct. 177/3.

²⁶ M. Roska, *Erdély Régészeti Repertórium, I. Öskor*, Cluj, 1942, p. 79, nr. 272; RepArhAlba, p. 187, pct. 189/1.

²⁷ V. Moga, I. Al. Aldea, *Harta arheologică a satului Țelna (com. Ighiu, jud. Alba)*, în *Marisia*, V, 1975, p. 47; RepArhAlba, p. 194, pct. 195/7.

lucrată la roată, indicând urme slabe de locuire²⁸. Datare: sec. I a. Chr. – I p. Chr. (?).

c. În punctul "Trăuș-La copaci", situat în sud-estul satului, lângă drumul Ighiu-Țelna, alături de materiale preistorice (Coțofeni și Wietenberg), au fost descoperite și fragmente de ceramică daci-că lucrată cu mâna și ornamentată, printre care și o ceașcă-opaiț²⁹.

d. La vest de sat, în apropierea pârâului Săriteu, din locul numit "Pe Coastă" au fost adunate, alături de materiale din alte epoci, fragmente ceramice dacice³⁰.

10. VĂLENI (com Meteș, jud. Alba)

În zona cantonului C.F.R., la 2,5 m adâncime, s-au descoperit bucăți de chirpici și fragmente ceramice lucrate cu mâna și la roată din faza clasică a culturii dacice³¹.

11. ZLATNA (jud. Alba) (?)

a. Cu prilejul unor lucrări edilitare, într-un braț fosil al râului Ampoi de pe teritoriul localității, s-a descoperit un cosor dacic³².

b. Din zonă provine un *aureus* de la Nero, descoperit în 1976, însă încadrarea lui în epoca dacică, în lipsa unui context arheologic clar, este hazardată, datorită datării incerte. Tot de la Zlatna, fără a avea date despre context, mai provine o monedă de argint de tip Filip II³³, inclusă recent de I. V. Ferencz printre descoperirile celtice din Transilvania³⁴. Ar fi interesant de văzut dacă această piesă nu este cumva o imitație, fapt ce ar plasa-o într-un orizont cronologic de epocă dacică. Urmele unei cetăți dacice au fost semnalate pe muntele Jidovul, dar informația nu a fost confirmată pe teren³⁵.

²⁸ V. Moga, I. Al. Aldea, *op. cit.*; *RepArhAlba*, p. 194, pct. 195/3a.

²⁹ V. Moga, I. Al. Aldea, *op. cit.*, p. 47-48.

³⁰ *RepArhAlba*, p. 194, pct. 195/2.

³¹ *RepArhAlba*, p. 203.

³² Ion T. Lipovan, *Două arme antice descoperite în zona arheologică Ampelum*, în *Acta Musei Napocensis*, 31/I, 1994, p. 203-204; Gabriela Gheorghiu, *op. cit.*, p.50.

³³ C. Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*, București, 1998, p. 102.

³⁴ I. V. Ferencz, *Celții pe Mureșul Mijlociu. La Tène-ul timpuriu și mijlociu în bazinul mijlociu al Mureșului (sec. IV-II î. Chr.)*, Sibiu, 2007, p. 158.

³⁵ I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 279; *RepArhAlba*, p. 211, 215/7; Gabriela Gheorghiu, *op. cit.*, p. 50.

IV. Infrastructură și căi de acces

Se consideră, pe bună dreptate, că în perioada dacică majoritatea drumurilor o constituiau cele naturale, formate pe terasele mai înalte de-a lungul văilor, și drumurile de culme, folosite pentru treceri de o parte și de alta a Carpaților³⁶.

Valea Ampoiului, situată în hinterland-ul puternicului centru de putere de la Piatra Craivii, a depins economic și politic de acesta, constituind principala cale de acces spre zona auriferă Brad-Săcărâmb. Indiscutabil, Valea Ampoiului a fost legată de principala cale de acces situată de-a lungul Mureșului, atât prin zona de vărsare, cât și printr-o serie de drumuri secundare, ce străbăteau văile și dealurile Vințului și Blandianei, după cum o dovedesc descoperirile de la Vurpăr³⁷-Inuri-Valea Cuțului³⁸, pe pârlul Purcăreți, spre Poiana Ampoiului și Meteș. De aici ele puteau continua spre nord, pe interfluviile dintre văile Ampoița și Feneș, sau spre est, către așezările de la Ampoița³⁹, Țelna⁴⁰, Piatra Craivii. Nu este exclus ca aceste drumuri să fi fost controlate prin puncte de observație sau fortificații, insuficient cunoscute sau cercetate⁴¹.

Urmele de locuire semnalate la Galați-Bulbuce, Zlatna și, posibil, Izvoru Ampoiului⁴² sugerează posibilitatea existenței unei legături cu Valea Mureșului, spre sud, cât și pe Valea Ampoiului, spre est, după cum o dovedesc descoperirile de la Ampoița⁴³ și Văleni-Meteș⁴⁴.

³⁶ I. Glodariu, E. Iaroslavschi, Adriana Rusu-Pescaru, F. Stănescu, *Sarmizegetusa Regia – capitala Daciei preromane*, Deva, 1996, p. 11-15; Gabriela Gheorghiu, *op. cit.*, p. 15-16.

³⁷ *RepArhAlba*, p. 210

³⁸ C. Plantos, C. I. Popa, *op. cit.*, p. 80.

³⁹ I. Berciu, V. Moga, *Contribuția Muzeului de Istorie din Alba Iulia la cunoașterea culturii dacice, în Crisia*, 1972, p. 74; H. Ciugudean, A. Gligor, D. Anghel, M. Voinaghi, *op. cit.*, p. 45.

⁴⁰ I. Berciu, V. Moga, *op. cit.*, p. 75; V. Moga, I. Al. Aldea, *op. cit.*, p. 42-48; Gabriela Gheorghiu, *op. cit.*, p. 48.

⁴¹ C. Plantos, C. I. Popa, *op. cit.*, p. 80.

⁴² *RepArhAlba*, p. 113, pct. 98/1.

⁴³ H. Ciugudean, *op. cit.*, p. 82/1; H. Ciugudean, A. Gligor, D. Anghel, M. Voinaghi, *op. cit.*, p. 45;

⁴⁴ *RepArhAlba*, p. 203, pct. 206/1.

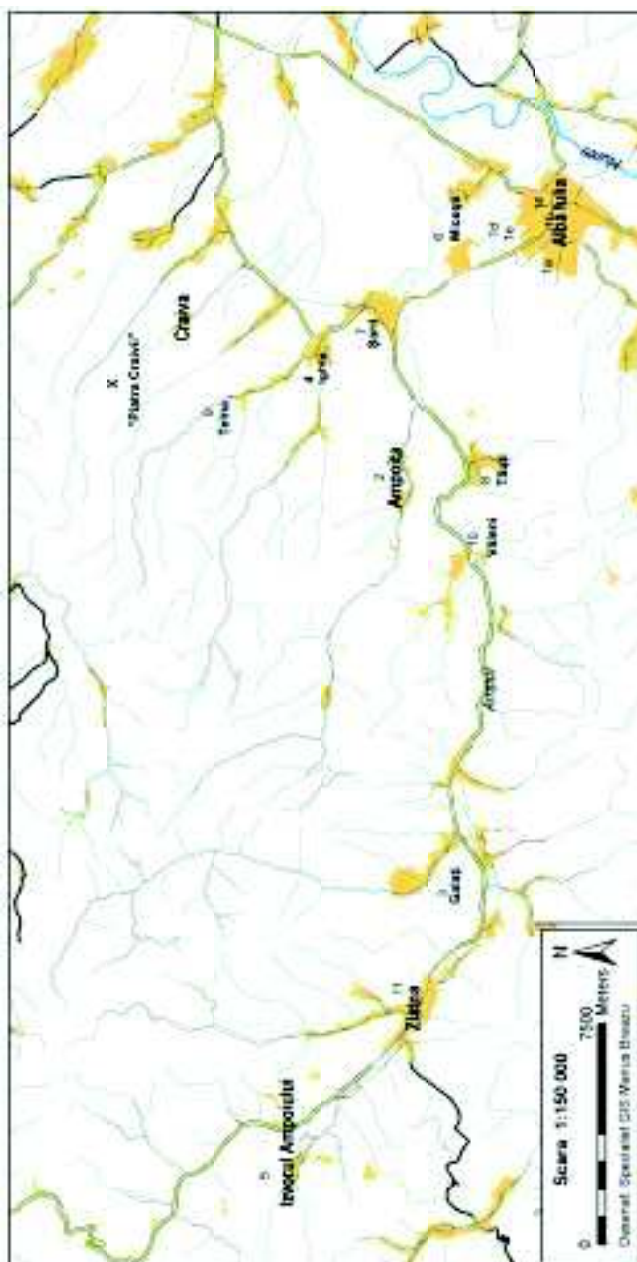

Fig. 2. Dispunerea descoperirilor dacice din bazinul Ampoiului.

Credem însă că, cel puțin în actualul stadiu al cercetărilor, folosirea acestei artere de circulație pe Valea Ampoiului era destul de anevoioasă. Dacă ținem seama de condițiile climatice din acea perioadă, caracterizate printr-o umiditate ridicată, de prezența celor trei zone depresionare delimitate prin defilee care au acționat ca praguri de eroziune, precum și de existența unor afluenți puternici ce coboară dinspre culmile Trascăului de sud (văile Feneș, Meteș, Ampoița și Ighiu), barând deseori aceste lunci depresionare cu sedimente și transformându-le, pe suprafețe mari, în zone inundabile și mlaștini, vom putea percepe geografia zonei ca fiind diferită de cea existentă astăzi.

De asemenea, existența unor drumuri de acces spre zonele aurifere din zona Bucium-Roșia Montană, ce urmau cursul Văii Ampoiului, presupunea un ocol destul de mare. Indiscutabil însă se impunea existența unor asemenea legături cu așezările din zonă și resursele minerale din perimetrele Brad-Almaș-Săcărâmb. Aceste drumuri se găseau cel mai probabil la nivelul teraselor superioare, care fac legătura între cele trei zone depresionare.

Desigur, după cucerirea romană, interesele strategice legate de controlul zonelor aurifere și prezența legiunilor romane la *Apulum* au impus deschiderea unui drum direct de legătură între *Apulum* și *Ampelum*, pe Valea Ampoiului, drum care a utilizat cel puțin parțial vechile căi de circulație preromane.

Cu toate că, pentru perioada dacică, s-au făcut prea puține cercetări arheologice în zonă, inclusiv de suprafață, descoperiri întâmplătoare semnalate de-a lungul timpului pledează pentru existența unei locuiri stabile în toate zonele prielnice habitării.

V. Analiza descoperirilor

Datorită caracterului inedit, vom prezenta, în cele ce urmează, materialele găsite în zona klippe-lor calcaroase de la Galați-Bulbuce⁴⁵. Locația amintită se găsește în partea centrală a depresiunii Zlatnei, într-o zonă aflată la intersecția a două importante rute de comunicație, utilizate încă din preistorie: una

⁴⁵ Adresăm mulțumiri și pe această cale colegilor C. I Popa (Universitatea "1 Decembrie 1918", Alba Iulia) și Dan Anghel (Muzeul Național al Unirii, Alba Iulia), care ne-au oferit materiale și informații privind această descoperire.

Fig. 3. Vedere sud-estică a klippe-lor de la Galați-Bulbuce.

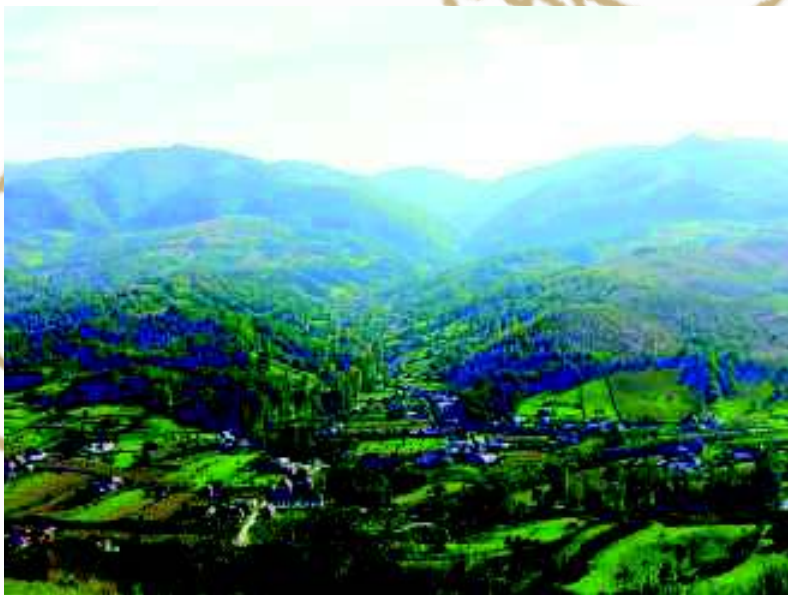

Fig. 4. Perspectivă de pe terasele așezării de la Galați-Bulbuce, asupra Văii Galațiului, cu drumul spre Valea Mureșului.

care lega, pe drumul cel mai scurt, cunoscuta așezare dacică de la Piatra Craivii cu cea de la Ardeu, pe Valea Ampoiului și Valea Almașului, iar cealaltă, care, transversând Munții Vințului, lega Valea Mureșului cu zona auriferă a Zlatnei și cea a Roșiei, dinspre Blandiana, Piatra Tomii și Valea Geoagiului (**fig. 3-4**).

Astfel, în anul 2004 unul dintre studenții de atunci ai Universității "1 Decembrie 1918", localnic din Feneș, a predat la Catedra de Arheologie a Universității câteva obiecte culese de pe terasele așezării preistorice de la Galați-Bulbuțe. Materialele proveneau din preajma unor gropi făcute de căutătorii de comori. Ulterior, două fragmente ceramice tipic dacice ne-au fost oferite spre analiză de către Dan Anghel. Acesta le-a găsit cu prilejul unor cățărări în zonă, de asemenea în preajma unor gropi de braconaj. Perieghezele ulterioare, efectuate de semnatarii acestor rânduri, nu au condus la identificarea altor materiale încadrabile epocii dacice, fiind sesizate, totuși, gropile de jaf mai sus amintite.

Descrierea materialelor

1. Ceramica

Materialele ceramice în posesia cărora am intrat sunt puține și, preponderent, fac parte din categoria celor lucrate cu mâna, un singur fragment fiind lucrat la roată.

- Buză de vas, având profilul evazat, de la un recipient de provizii de culoare cenușiu-gălbui, realizat dintr-o pastă semifină, cu urme de micașist (**fig. 5**).

Fig. 5

- Picior de fructieră realizată la roată, de culoare cenușie, dintr-o pastă fină, folosind un degresant foarte fin cu paiete de micașist. Păstrează urme de uzură (**fig. 6**).

Fig. 6

- Fragment de fructieră, având buza puternic lătită și umărul reliefat, cu un diametru de cca 30 cm, de culoare cărămizie la exterior și acoperit cu un slip negru la interior. Este realizat manual, dintr-o pastă semifină cu degresant nisipos (**fig. 7**).

Fig. 7

- Fund de vas plat, de culoare roșiatică, cu miezul cenușiu închis spre negru, realizat cu mâna dintr-o pastă grosieră, cu degresant din ceramică pisată și pietricele (**fig. 8**).

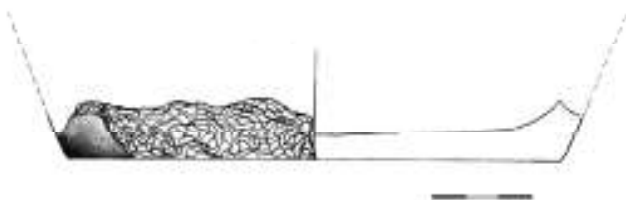

Fig. 8

În cadrul materialelor arheologice de natură preistorică din zona Bulbuce publicate de I. T. Lipovan⁴⁶, ne-au mai atras atenția două fragmente ceramice provenite de la vase cu butoni de prindere (într-un caz fiind prezent și un brâu alveolat), specifice culturii materiale dacice (**fig. 9-10**).

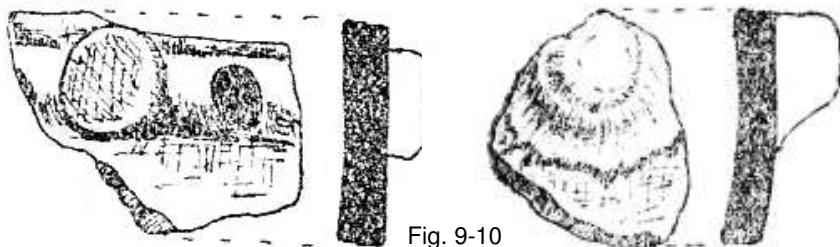

Fig. 9-10

⁴⁶ I. T. Lipovan, *op. cit.*, pl. V/6; Idem, *Așezările purtătorilor culturii Coțofeni din bazinul Ampoiului (I)*, în *Apulum*, XX, 1982, pl. 2/17, 19.

2. Obiecte din bronz

- Placă de bronz de formă circulară, realizată din tablă subțire, cu diametrul de 5,8 cm, având marginile ambutisate spre interior. Este ornamentată cu trei cercuri concentrice și un orificiu central de 4 mm realizat prin poansonare. Se păstrează încă bavura rezultată în urma acestei operații de găurire. Discul prezintă pe partea laterală, la cca 3 mm de margine, un orificiu de 7 x 2 mm, rezultat în urma degradării plăcii sub acțiunea factorilor corozivi (**fig. 11**).

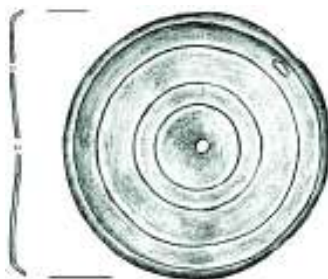

Fig. 11

În linii generale, piesa prezintă similitudini cu fundul unor caserole de tip roman; ambutisarea spre interior ridică însă anumite semne de întrebare.

- Foaie din tablă de bronz, cu o grosime de 0,6 mm, lungime de 6,8 cm și lățimea de 1,8 cm, având la unul din capete un orificiu de 0,45 cm, realizat prin poansonare. Piesa este deformată datorită ondulării, prezentând pe margini urme de oxidare (**fig. 12**). Reprezintă un petec cu posibilități de utilizare în repararea unor recipiente din bronz.

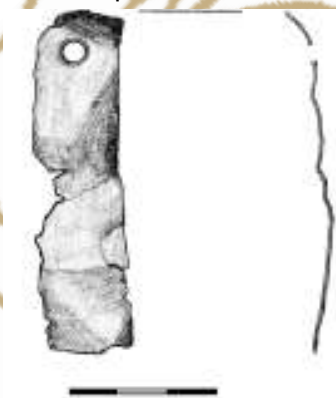

Fig. 12

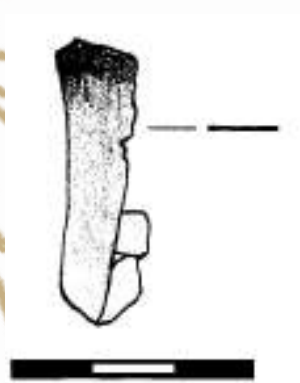

Fig. 13

- Foaie din tablă de bronz, de aceeași grosime, dar cu o lungime de 3,5 cm, mai lată la unul din capete (1 cm) și pliată la celălalt (**fig. 13**). Probabil un rebut.

- Două rebutaturi din bronz, cu profil unghiular. La interior suprafețele au o rugozitate mai pronunțată și pori din turnare (**fig.14**).

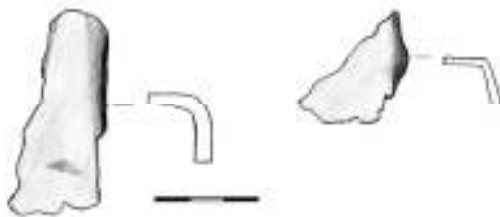

Fig. 14

- Fragment de la o verigă simplă, cu un diametru de cca 4,7 cm, confecționată din bronz (**fig. 15**). Ușoara deformare în plan diametral, dar și omogenitatea metalului în secțiune, lipsa impurităților sau a urmelor de zgură ne determină să credem că piesa a fost realizată mai degrabă prin ciocănire decât prin turnare. Datorită dimensiunilor, ea nu a putut fi utilizată ca brățară, acest gen de verigă putând avea utilități multiple⁴⁷, ca piesă de legătură între elementele unui harnașament sau pentru atârnarea unor diferite obiecte.

Fig. 15

3. Piese din fier

- Lamă de cuțit, de mici dimensiuni (lungimea totală 8,3 cm, lungimea lamei 5,4 cm, grosimea lamei 2 mm). În zona mânerului se mai păstrează o gaură de prindere a nitului în mâner. Are evidente urme de uzură, datorate unei folosiri îndelungate (**fig. 16**).

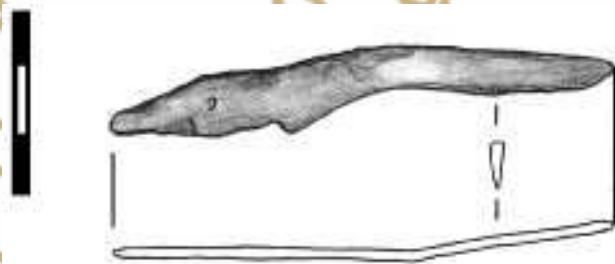

Fig. 16

⁴⁷ A. Rustoiu, *Metalurgia bronzului la daci (sec. II î. Chr. – sec. I d. Chr.)*, Tehnici, ateliere și produse de bronz, București, 1996, p. 105-106.

- Dălțiță de mici dimensiuni (lungimea păstrată 5,8 cm, lățimea 9 mm, grosimea 3,5 mm), având partea activă ruptă, iar la capătul opus urme evidente ale lovirii cu ciocanul (**fig. 17**). Acest tip de piese au o răspândire foarte mare, atât în Imperiul Roman, cât și în lumea barbară. Sunt deseori întâlnite în atelierele făurarilor din Dacia, unde sunt datate în sec. I a. Chr. – I p. Chr.⁴⁸.

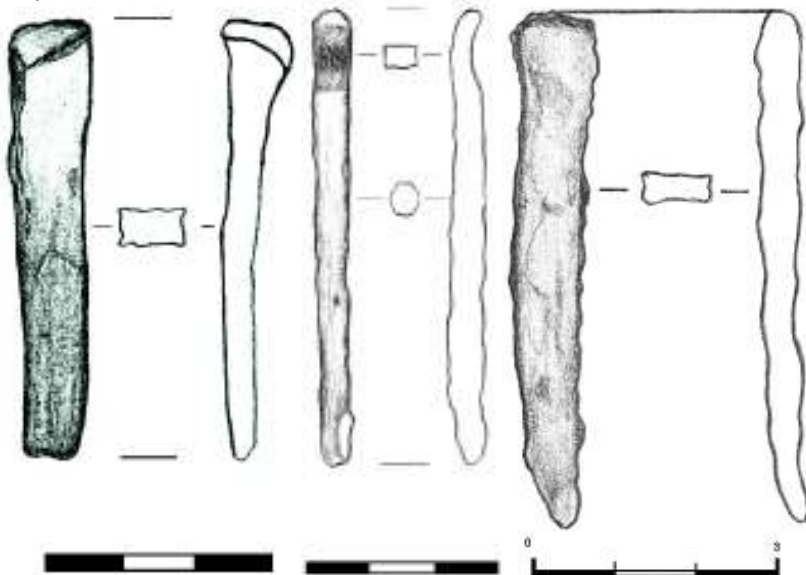

Fig. 17

Fig. 18

Fig. 19

- Piesă din fier (lungime 7 cm, diametru mediu 4,5 mm), având o parte lătită și profilată sub formă de căuș. Destinație incertă (**fig. 18**).

- Piesă din fier, realizată dintr-o bară cu profil dreptunghiular, teșită la unul din capete. Dimensiuni: lungime 6,4 cm, grosimea medie 4 mm, lățime 9 mm. Probabil o dălțiță (**fig. 19**).

Trebuie menționat că dimensiunile date sunt cele reale, obținute în condițiile în care piesele nu au suferit nici un proces de restaurare sau curățare.

⁴⁸ I. Glodariu, E. Iaroslavschi, *Civilizația fierului la daci (sec. II î.e.n. – I e.n.)*, Cluj-Napoca, 1979, p. 54, fig. 18/7.

Materialele arheologice de la Galați-Bulbuce, chiar dacă nu foarte numeroase, ilustrează, deocamdată, cea mai în amonte locație de epocă dacică de pe Valea Ampoiului sau chiar din zona de sud-est a Munților Apuseni, în contextul în care descoperirile de la Izvoru Ampoiului sau Zlatna ori, extinzând spațiul, cele de la Bucium și Roșia Montană au un caracter fie incert, fie izolat.

Caracterul compact al materialelor ilustrate cu acest prilej, prin caracteristicile lor, ne determină să ne întrebăm dacă nu provin cumva dintr-un posibil atelier de prelucrare a metalelor. Ipoteza este plauzibilă dacă ne gândim la potențialul zonei, atât de bogată în zăcămintele feroase și neferoase.

Din punct de vedere cronologic, lipsa unor artefacte cu certe atribute de datare ne face să plasăm locuirea de aici, în linii generale, în secolele I a. Chr. – I p. Chr. Pentru intervalul timpuriu pledează prezența vasului de tip "fructieră", lucrat manual, bicrom (cărămiziu la exterior și negru la interior), specific orizontului dacic anterior veacului I p. Chr.⁴⁹, în vreme ce materiale susceptibile a fi încadrate undeva în secolul I p. Chr. sunt plăcuța de bronz și fragmentul ceramic lucrat la roata olarului.

Astăzi, perspectiva noastră asupra intensității locuirii dacice din bazinul Ampoiului este mult ameliorată față de trecut. Astfel, descoperirile de la Alba Iulia, Ampoița și Galați ne oferă informații asupra elementelor de habitat (Alba Iulia-Centrul Creștin), asupra vieții economice (posibilul atelier de prelucrare a metalelor de la Galați-Bulbuce), cât și asupra manifestărilor spirituale (Alba Iulia-proprietatea Sima).

Totuși, o imagine coerentă, în sensul unui demers modern de analiză, este mult îngreunată de caracterul covârșitor fortuit al descoperirilor. Elocvent este faptul că în doar trei cazuri au fost efectuate cercetări arheologice propriu-zise, dar și atunci cercetarea a fost fie redusă ca dimensiune, fie a fost focalizată spre alte perioade.

⁴⁹ I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 126.

Second Iron Era Archaeological Discoveries in the Ampoi Valley

-abstract-

I. Introduction

The result of researching different aspects regarding the Dacian civilization has materialized today in monographic theses, treating results from archaeological diggings in settlements, funerary places or citadels. It is also important that these aspects have played a great role in shedding some light upon special categories of artifacts or mechanisms linked to the economical life. There are also the macro zonal approaches which helped to a better understanding of the historical and archaeological reality from that given period of time. The micro zonal approach, focused on details and on center-hinterland, has been less popular and consequently, there are many factors rendering difficult a coherent perspective on what had happened two millennia ago.

The South-Eastern sector of the Apuseni mountains offers us a large range of possibilities and theories, focused on different chronological levels.

As far as the temporal aspect is concerned, the Dacian settlement and citadel from Craiva-Piatra Craivii (Cricău village, Alba county) can be considered a real center of power, controlling a rather large territory.

In the following thesis, we will try to present the discoveries belonging to the Dacian era, all made in the Ampoi Valley- more famous for its prehistoric artifacts.

II. The geographical framework

From the physical and geographical point of view, the Ampoi valley is a contact area, dividing three of the Metaliferi Mountains subunits, namely, Trascău Mountains in North, Vinț Mountains in the South and Auriferi Mountains in the West and North-East. Its hydrographic basin is small and asymmetric, its left peak being less abrupt and descending towards the valley through a series of large terraces, favorable for human dwellings.

The Ampoi river crosses three depression areas: Zlatna, Ampoi-Ampoița and Alba Iulia. When crossing from a depression to another, the course of the river is marked by rifts of the thalweg due to the intersection of rough sedimentary rocks dating from the Cretaceous.

Today, the climate in this area is continental, moderate pluvial and marked by the circulation of the Western air currents. The presence of the large Mureș lane influences the air circulation from South

to West and from North to East, in each season differently; this phenomenon is easily detectable in the inferior parts of the Ampoi Valley.

The climatic changes from the first period of Sub Atlantic era are characterized by a series of thermic oscillations. First, the weather got cold and humid, the rivers increased their flow capacity and the erosion became very pronounced. At the same time, there is an expansion of the beech in this area, small human settlements and a limited habitation area. After the last cold outbreaks from the 5th and 3rd centuries BC, the warming took over and a new period of forest expansion began.

The emergence of human communities was influenced by the discovery and exploitation of important ores, especially nonferrous in Auriferi Mountains and ferrous in Zlatna. Another important factor in the emergence of human communities was the breaking up, which took place due to the expansion of livestock and agriculture. These aspects, linked to the demographic growth from the 2nd century BC, encouraged the migration from the lower areas and the bottom parts of the mountains to the higher zones, this happening at the same time with the growing economic importance of the mountains, through their mineral resources.

III. The repertoire of the Dacian antiques from the Ampoi Valley

1. ALBA IULIA; 2. AMPOIȚA (Meteș parish, Alba county); 3. GALAȚI (Zlatna town, Alba county); 4. IGHIU (Alba county); 5. IZVORUL AMPOIULUI (Zlatna town, Alba county); 6. MICEȘTI (Alba Iulia town); 7. ȘARD (Ighiu parish, Alba county); 8. TĂUȚ (Meteș parish, Alba county); 9. ȚELNA (Ighiu parish, Alba county); 10. VĂLENI (Meteș parish, Alba county); 11. ZLATNA (Alba county).

IV. Infrastructure and access ways

It is thought that during the Dacian era, most of the roads were natural, formed on the high terraces across the valleys or on the mountain peaks, and used to pass from a side of the Carpathians to another.

The Ampoi Valley, situated in the hinterland of the power center from Piatra Craivii, depended politically and economically on the latter, being the most important access way to the gold area of Brad-Săcărâmb. There is no doubt that the Ampoi Valley was connected to the main access way from along the Mureș river, both through its river mouth and some secondary roads crossing the valleys and the hills of Vinț and Blandiana; these facts are proven by the discoveries made at

Vurpăr-Inuri-Valea Cuțului, on the Purcăreți creek, Poiana Ampoiului and Meteș. From these locations, they could have gone North, on the inter fluvial areas between Ampoița valley and Feneș, or towards East, to the settlements of Ampoița, Țelna and Piatra Craivii. It is possible that these roads were controlled through observation points or fortifications, not enough known or studied.

V. Analyzing the discoveries

Due to the unique content, we will present the materials found in the chalky klippe from Galați-Bulbuce. The place is situated in the central part of Zlatna depression, at the intersection of two important communication roads, frequently used since prehistoric times: the first, being the shortest way linking the settlement of Piatra Craivii to Ardeu through Ampoi Valley and Amlaș Valley, and the second, crossing the Vinț Mountains and linking the Mures Valley to the gold area from Zlatna and Roșia, through Blandiana, Piatra Tomii and Valea Geoagiului (**fig. 3-4**).

Thus, in 2004, one of the students from "1 Decembrie 1918" University, Alba Iulia, originally from Feneș, delivered a few objects found on the terraces of the prehistoric settlement of Galați-Bulbucea, to the Archaeology Department of the same University. The materials came from a hole made by treasure hunters. Then, two Dacian ceramic fragments had been brought to analysis by Dan Anghel. The man found these near several poachers' holes, while climbing a peak in the area. Further scanning of the area, performed by the very writers of these lines, did not lead to identifying more materials from the Dacian era. However, the mentioned holes were registered.

VI. Describing the materials

1. The ceramics

The ceramic material is scarce and mostly hand-made; there is only one fragment made with the potter's wheel.

- The rim of a pot, with trapezoidal profile, from a supply recipient, ash-colored and yellow, made of semi-fine paste, with traces of mica-schist (**fig. 5**).
- The foot of a fruit dish, made with the potter's wheel, ash colored, made of semi-fine paste, using a very delicate degreasing substance, with mica-schist spangles. It looks worn out (**fig. 6**).
- A fragment from a fruit dish, with a roughly widened rim and a stressed shoulder, the diameter is of approx. 30 cm, brick-red colored outside and covered with a black polish on the inside. It is hand-made, of a semi-fine paste, with a sandy degreasing substance (**fig. 7**).

- The bottom of a flat pot, reddish, with ash-colored, almost black core, hand-made of a gross paste, with a degreasing substance composed of pounded ceramics and pebbles (**fig. 8**).

Of all the archaeological material of prehistoric origin from Bulbuce, published by I. T Lipovan, two ceramic fragments caught our attention. They are fragments of pots with grasping knobs, (there is one celled line on one of the fragments), specific to the Dacian culture (**fig. 9-10**).

2. Bronze objects

- A bronze plate of circular shape made of thin sheet, with a diameter of 5.8 cm, with the rims molded towards the inside. It has three concentric circles and a central orifice of 4 mm, made by stamping, all these as ornaments. The object still keeps a think contour as a consequence of the stamping process. At appreciatively 3 mm from the margin, on its lateral side, the plate has an orifice of 7 x 2 mm, as a result of corrosion (**fig. 11**). Generally speaking, the piece resembles a bottom of a Roman porcelain pot; however, the molded margins still raise some questions.

- A sheet made of bronze table, 0.6 mm thick, 6.8 cm long and 1.8 cm wide. One of its endings has an 0.45 cm orifice, made by stamping. The piece is deformed due to undulation, and presents signs of oxidation on its rims (**fig. 12**). It is a patch that might have been used for fixing other bronze recipients.

- A sheet made of bronze table, same thickness, 3.5 cm long, wider at one end (1 cm) and folded at the other (**fig. 13**). It is probably a rebut.

- Two bronze rebuts, with angular profile. On the inside, the surfaces are rugged and they have pores (**fig. 14**).

- Fragment from a simple ring, with a diameter of 4.7 cm, made of bronze (**fig. 15**). The slight deformation in diametrical plan, the homogeneity of the metal in section, the lack of impurities or traces of dross, make us think that the piece was made by hammering and not by molding. Because of its dimensions, it can't have been used as bracelet, but it could have had multiple functions: as a link between the elements of a harness or to hang different objects.

3. Iron objects

- The blade of a knife of small dimensions, (8.3 cm long, 5.4 cm the length of the blade, 2 mm its thickness). There is a hole in the handle, marking the point where the rivet had been fixed to the handle. It is worn out, due to constant and long usage (**fig. 16**).

- A small chisel (5.8 cm long, 9 mm wide and 3.5 mm thick), its active part is broken and at the opposite end, there are clear traces of hammering (**fig. 17**). These kinds of pieces are widely spread in the Roman Empire and in the barbaric world. They are common in the Dacian

workshops, where they are dated 1st century BC-1st century AD.

- An iron piece (7 cm long, with a diameter of 4.5 mm), with a flattened part and scoop shaped. Its purpose is unknown (**fig. 18**).
- An iron piece, made of a bar with a rectangular profile, flattened at one end. Dimensions: 6.4 long, 4 mm thick, 9 mm wide. It is probably a chisel (**fig. 19**).

It must be mentioned that these dimensions are the real ones, as the pieces have not been restored or cleaned.

The archaeological material from Galați-Bulbuce, even if not very numerous, indicates the "most upstream" Dacian settlement from the Ampoi Valley or even from the South-Eastern part of the Apuseni mountains. The discoveries from Izvorul Ampoiului or Zlatna, or even Bucium and Roșia Montană are of isolated and uncertain character.

The compact nature of the presented material makes us wonder if they come from a local workshop. This hypothesis is plausible considering the potential of the area, very rich in ferrous and nonferrous ores.

Chronologically speaking, there are no artifacts leading us to an exact dating of the objects, so we will place them somewhere between the 1st century BC and the 1st century AD. The period is indicated by the hand-made, dichromatic (brick-red on the outside and black on the inside) fruit dish, specific to the Dacian era anterior to the 1st century BC, while the bronze table and the ceramic piece worked with the potter's wheel indicate the 1st century AD.

Today, we know more about the intensity with which the Dacians inhabited the Ampoi Valley. The discoveries from Alba Iulia, Ampoița and Galați offer us information regarding the elements of the habitat (Alba Iulia, "Centrul Creștin" – "The Christian Center"), the economic life (a possible metal workshop at Galați Bulbuce), and the spiritual manifestations (Alba Iulia, Sima's propriety).

However, a modern and coherent analysis of these facts is and can be the mere product of fortunate events. There are only three cases of actual archaeological diggings and most of the times, the research has been reduced or focalized towards other periods of time.

VOLKER WOLLMANN

"Diaspora" monumentelor arheologico-epigrafice din centre urbane și militare ale Daciei Superior

În literatura epigrafică referitoare la provincia Dacia nu sunt rare informațiile despre inscripții "rătăcitoare", adică despre acele monumente epigrafice care au fost descoperite într-un loc diferit față de cel în care fuseseră înălțate și stătuseră inițial, potrivit conținutului și destinației lor primare¹. Chiar dacă multe dintre aceste piese nu au putut fi determinate din punct de vedere topografic, adică nu li se poate induce proveniența prin conținutul textului ori sunt cunoscute numai din manuscrise din secolele XVI-XIX (fără mențiuni referitoare la locul de descoperire), ele au fost grupate de Theodor Mommsen în categoria numită "Daciae incertae" (CIL III 1596-1626a). Între timp, situația topografică a unora dintre ele a fost elucidată de editorii corpusului *Inscriptiones Daciae Romanae* (seria *Dacia Superior*, vol. III/1-III/5), dar cele care au rămas nedeterminate sub raport topografic (până în prezent) sunt lipsite de valoare documentară integrală. Această constatare este valabilă și pentru o parte dintre monumentele sculpturale și arhitecturale care au "emigrat" cu diferite destinații, uneori zeci și sute de km de la locul descoperirii.

Refolosirea materialelor litice din Antichitate ca material de construcție este un fenomen cunoscut pe întreaga arie a fostului Imperiu Roman, în special în provinciile în care existau puține cariere de piatră. De aceea nu trebuie să ne surprindă faptul că piatra a constituit uneori, în Antichitate, o marfă de import. Sub acest aspect, surprinzător este fenomenul refolosirii monumentelor romane din piatră ca material de construcție pe teritoriul Daciei intracarpatiche, atât de bogat în roci rezistente și, în același timp, ușor de prelucrat. Un motiv plauzibil pentru această practică sunt avantajele pe care le oferă o piatră gata fasonată. Un exemplu

¹ I. I. Russu, *Note epigrafice*, Seria IX: *Inscripții "rătăcitoare"*, în *Acta Musei Napocensis*, III, 1966, p. 451-458.

sugestiv îl oferă biserica evanghelică din Sebeș, construită în cea mai mare parte din piatră de calcar adusă de la cariera din Ighiel. Cum se poate explica încastrarea a cel puțin trei monumente romane, vizibile și azi (două inscripții și o sculptură), în acest monument medieval din secolele XIII-XV? Cel mai verosimil, după noi, este că, în timpul transportului de la Ighiel spre Sebeș, căraușii, trecând prin Alba Iulia (*Apulum*), au completat fără discernământ încărcătura, cu pietre prelucrate, printre care se aflau, după cum s-a văzut, și inscripții.

S-a pus și întrebarea dacă prezența unor monumente romane, în speță altare votive, într-o serie de biserici de pe Valea Ampoiului și a Almașului (cunoscându-se exemple și din alte părți) – îndeplinind un rol funcțional identic în special la unele vechi biserici ortodoxe din lemn – "are vreo semnificație sau se datorează unei simple întâmplări?"².

Împrejurările în care a avut loc "migrația" monumentelor litice romane, în speță a celor epigrafice, în general nu se cunosc ori se bazează pe indicii foarte nesigure, uneori chiar contradictorii. Adevărat că majoritatea descoperirilor erau făcute în trecut de către oameni necunoscători în materie de arheologie și epigrafie (discipline care s-au încheiat mai târziu, abia în secolul XIX), dar mulți dintre ei erau anticari și entuziaști pasionați ai obiectelor vechi, mai ales romane. În intenția de a le pune la adăpost, le-au transportat la conace, castele, biserici ori cetăți, spre a le păstra pentru posteritate, admirându-le ca obiecte de artă și de podoabă, cu alte cuvinte ca și curiozități.

Concomitent, o serie de descoperiri litice au găsit o utilizare practică, drept material de construcție și de umplutură, fenomen ce a avut ca urmare transformarea ruinelor centrelor urbane antice în mari depozite-"rezervor" de material litic deja prelucrat.

Pentru ilustrarea uriașei amplori pe care a cunoscut-o "migrarea" monumentelor de piatră antică în urma jefuirii sistematice practicate mai multe secole, exemplul prin excelență este *Ulpia Traiana (Colonia Ulpia Traiana Augusta Sarmizegetusa)*³. Însă,

² Cf. Vasile Moga, Constantin Inel, Matei Drâmbărean, Valer-Petru Olea, *Piese romane de patrimoniu în bisericile de pe Văile Ampoiului și Almașului*, în *Patrimonium Apulense*, III, 2003, p. 73.

³ Cf. Volker Wollmann, *Monumente epigrafice "emigrate" din Ulpia Tra-*

nici chiar în cazul său nu se cunosc împrejurările în care au dispărut cele mai multe monumente litice, iar, sub aspect cantitativ, această problemă nu poate fi elucidată nici măcar cu aproximație.

În cele ce urmează, încercăm să prezentăm câteva exemple care au menirea să arate varietatea de situații, unde și cum puteau să ajungă în decurs de câteva secole inscripțiile **Ulpiei Traiana**, în ciuda distanțelor și greutateilor de transport pe care le implicau asemenea blocuri de marmură și piatră.

Au fost situații când o mulțime de inscripții și monumente, din marmură în special, apărute în ruinele satului Grădiștea de Hațeg, au fost distruse de înșiși descoperitorii lor. Obligația de a preda inscripțiile, evident și sculpturile romane, nobililor din împrejurimi pentru înfrumusețarea curților și conacelor, ba chiar mai mult, obligația de a le transporta până acolo, i-a determinat pe localnici de multe ori să le ascundă, fie în pământ, fie să le zidească în temelia unor construcții; alteleori, și din păcate foarte frecvent, monumentele din marmură au fost arse în cuptoarele de var. Theodor Mommsen surprinde cu următoarele cuvinte această situație în anul 1857, cu prilejul vizitei întreprinse în Transilvania: "... în schimb, în zilele noastre încă, în Transilvania se arde din acele [inscripții] var. Cuptorul fumegând de ars var la intrarea în Sarmizegetusa, Várhely-ul de astăzi, și faptul că această veche metropolă a Daciei nu păstrează acum mai mult de două pietre cu inscripții, se explică reciproc îndeajuns"⁴.

J. Seivert a constatat încă la 1770 cum locuitorii comitatului Hunedoara au distrus mai multe inscripții, pentru a nu fi nevoiți să le transporte (în vederea trimiterii lor la Viena) până la Mureș sau la Alba Iulia⁵.

iana, în *Sargetia*, XI-XII, 1974-1975, p. 307-315.

⁴ Theodor Mommsen, *Monatsberichte der königlichen Preußischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin aus dem Jahre 1857*, Berlin, 1858, p. 153.

⁵ J. Seivert, *Inscriptiones monumentorum Romanorum in Dacia Mediterranea*, Viena, 1773, p. 30; M. J. Ackner, Fr. Müller, *Die römischen Inschriften in Dacien*, Viena, 1865, p. XI: "... hatten schon vor der Verladung [nach Wien] die Walachen, besonders im Hunyader Comitate, um mit dem Transporte nicht gequält zu werden, viele Inschriften zerstört".

Preocuparea în sine de a strânge și înregistra izvoarele epi-grafice "daco-romane" din *Ulpia Traiana*, prezentă, încă din veacul al XVI-lea, la erudiți ca J. Mezerzius, P. Lescapier, St. Zamosius, continuată apoi de A. Marsigli, S. Hohenhausen, de nobili atrași de aceste antichități, ca cei din familia Brázovai, Kendeffy, Noptsa, de clerici ca I. Ianza, Șt. Moldovanu și V. Mihaly sau de oameni cu pregătire mai modestă, reflectă încă de atunci interesul pentru trecutul îndepărtat, pentru cultivarea scrisului și civilizația romană.

Cea mai mare colecție înghebată în Țara Hațegului la începutul secolui XIX pare să fi fost la curtea nobilului Ladislau Noptsa din **Fărcădin**. Spre nemulțumirea unor arheologi ca M. J. Ackner, monumentele erau fie zidite în castel, fie expuse sub cerul liber, fără nici un criteriu⁶. Cele mai multe inscripții proveneau, fără îndoială, din ruinele capitalei "daco-romane"⁷. Altele, având același loc de proveniență, au fost aduse de la Nălați⁸ și Densuș⁹. O mare parte din colecție a fost dusă de aici la castelul Noptsa din Zam (jud. Hunedoara)¹⁰, de unde unele au ajuns la Muzeul din Deva, actualul Muzeu al Civilizației Dacice și Romane.

La curia Lonyai din Fărcădin a ajuns și un altar funerar care, la mijlocul secolului XIX, a fost văzut și transcris de preotul Șt. Moldovanu la Pâclișa¹¹.

În incinta castelului familiei Brázovai din **Breazova** s-au păstrat până în secolul XX câteva inscripții¹² care au dispărut, cu

⁶ M. J. Ackner, *Decennal-Aufzeichnungen der archäologischen Funde in Siebenbürgen von 1845 bis 1855*, în *Mittheilungen der k. k. Central Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, 1, 1856, p. 94.

⁷ CIL III 1438 = IDR III/2 314, CIL III 1457 = IDR III/2 90; CIL III 1466 = IDR III/2 373, CIL III, 1467 = IDR III/2 387; CIL III 1468 = IDR III/2 396; CIL III 1484 = IDR III/2 123; CIL III 1490 = IDR III/2 376; CIL III 1503 = IDR III/2 112; CIL III 1535 = IDR III/2 425; CIL III 1541 = IDR III/2 430.

⁸ CIL III 1460 = IDR III/2 92; CIL III 1508 = IDR III/2 431.

⁹ CIL III 1497 = IDR III/2 107, CIL III 1503 = 112.

¹⁰ CIL III 1437 = IDR III/2 286; CIL III 1451 = IDR III/3 21, CIL III 1465 = IDR III/2 101, CIL III 1475 = IDR III/2 401; CIL III 1482 = IDR III/2 129; CIL III 1486 = IDR III/2 128; 1509 = IDR III/2 3; CIL III 1514 = IDR III/2 130; CIL III 1523 = IDR III/2 41 (bancă de amfiteatru), CIL III 1535 = IDR III/2 425; CIL III 1523 = IDR III/2 16 (statuie).

¹¹ CIL III 7980 = IDR III/2 391.

¹² CIL III 7983 = IDR III/2 9; CIL III 7984 = IDR III/2 438; CIL III 7985 = IDR III/2, 443.

În împrejurări necunoscute a ajuns la conacul Ostrohinilor din Bretea Română o inscripție dedicată puterii divine a lui Aesculap și Hygiea, văzută și copiată de Zamosius¹⁴.

La curia lui Iosif Nalácz din **Nălați-Vad**, *nunc Nalatzi in curte*, erau expuse alte inscripții¹⁵, în timp ce în parcul castelului Fay (fost Teleki) se păstra prin anii 1910 o lespede votivă dedicată lui Deus Aeternus, lunonei și Îngerilor, copiată de B. János¹⁶.

În casa vicecomitelui Csulai din **Ostrovu Mare**, împreună cu trei capiteli uriase, aflate azi la Muzeul din Sarmizegetusa, figurau până la sfârșitul secolului trecut (împreună cu CIL III 1464 = IDR III/2 100, care se mai păstrează și azi) alte două inscripții (CIL III 1433 = IDR III/2 266; CIL III 1435 = 269). După Șt. Moldovanu, "totu în Ostrovu la curia D. Makrai se afla piatra monumentală de marmore cu icona peptuală (bustu) a unui patriciu, înse frenta din sus, pe care se putu ceti ..." ¹⁷. Firește că, dată fiind distanța mică de la Grădiște până la **Totești**, au "migrat" și în acest sat din metropola Daciei cel puțin două altare votive, ambele dedicate zeiței Fortuna, denumită cu epitetul mai puțin cunoscut *Fortuna Daciar(um)*. Unul (CIL III 1419 = IDR III/2 208) a ajuns în colecția Váradi din Deva, iar celălalt, cu inscripție martelată, a rămas la conacul proprietarei Ponori, unde l-a văzut și copiat J. F. Neigebaur în anul 1847¹⁸.

Cam la aceeași distanță de Sarmizegetusa se află și conacul lui Ștefan Pogány din **Pâclișa**, unde a fost dus altarul votiv dedicat zeităților protectoare ale răspântiilor de drumuri (CIL III 1440 = IDR III/330). Aici Șt. Moldovanu mai semnalase în anul 1853 un fragment de inscripție descoperit în ruinele amfiteatrului din Ulpia Traiana (CIL III 13787 = IDR III/2 114).

La castelul lui Adam Kendeffy din **Sântămăria-Orlea** a fost transportat, din ruinele Ulpiei Traiana, un altar funerar, care a

¹⁴ CIL III 1417 = IDR III/2 154.

¹⁵ CIL III 1516 = IDR III/2 12; CIL III 1540 = IDR III/2 115; CIL III 7962 = IDR III/2 353.

¹⁶ IDR III/2 190.

¹⁷ *Foaie pentru minte, animă și literatură*, Brașov, 1853, nr. 38, p. 282 = IDR III/2 384.

¹⁸ J. F. Neigebaur, *Dacien. Aus den Ueberresten des classischen Altertums*, Brașov, 1851, p. 78, nr. 1; CIL III 1421 = IDR III/2 211.

dispărut probabil în a doua jumătate a secolului XIX, după ce M. J. Ackner și informatorul lui, Steinbüchel, au reușit să-i copieze textul (CIL III 1524 = IDR III/2 418). În acest castel Téglás Gábor a "descoperit" în anul 1889 un altar funerar cu text martelat și cioplit lateral în formă de ciupercă, fiind folosit ca picior de masă (CIL III 12587 = IDR III/2 369).

Despre cele două piese epigrafice pe care le-a văzut Th. Mommsen în 1857 la castelul Kendeffy din **Râu de Mori** (CIL III 1420 = IDR III/2 207; CIL III 1493 = IDR III/2 105) nu știm dacă prima a fost expusă aici ca o curiozitate arheologică. A doua, reprezentând partea de mijloc (aprox. o treime) a unui altar votiv, a fost folosită ca material de construcție, adică drept ramă de ușă la intrarea în pivnița castelului. Trebuie remarcat faptul că autorul CIL-ului propune o întregire aproape corectă, fără să fi văzut treimea cu marginea din dreapta a inscripției, care fie era tencuită, fie (ceea ce este mai puțin verosimil) fusese zidită în ancadramentul din stânga al aceleiași intrări¹⁹ (**fig. 2a-b**).

Fig. 2a-b

¹⁹ Cf. Volker Wollmann, *Monumente epigrafice și sculpturale romane din Ulpia Traiana*, în *Apulum*, XIII, 1975, p. 200-203.

Puțin mai departe au "migrat" câteva monumente epigrafice descoperite ocazional la Grădiște și care au ajuns, prin intermediul clericilor Ioan Ianza și Victor Mihaly, în colecția Episcopiei Greco-Catolice din Lugoj. Este vorba de o lespede votivă (CIL III 7901 = IDR III/2 188), de un altar votiv dedicat zeiței Epona și Campestres (7904 = IDR III/2 205) și de alte trei altare votive, toate din marmură (CIL III 7913 = IDR III/2 185; CIL III 7914 = IDR III/2 187; CIL III 7915 = IDR III/2 203). O tablă votivă (CIL III 7903 = IDR III/2 196) păstrată în același loc ilustrează o "migrație" ieșită din comun, ajungând mai târziu până la **Sighetu Marmăției**, în colecția familiei Mihaly de Apșa.

Tot prin intermediul preotului Ianza a ajuns monumentul onorific închinat împăratului Gordianus²⁰ la conacul familiei Jósika din **Cara** (jud. Cluj), fiind achiziționat în cele din urmă de Muzeul Ardelean (Érdelyi Múzeum) din Cluj. Muzeul din Cluj a mai achiziționat două piese litice provenind tot din metropola provinciei Dacia, și anume trei plăci votive (dintre care una anepigrafică) cu reprezentarea unor urechi umane, simbolizând caracterul de zeu "ascultător", milostiv și înțelegător față de ruga credinciosului²¹.

Ar fi interesant de aflat, prin prisma împrejurărilor în care au apucat să migreze o serie de monumente romane din *Ulpia Traiana*, pe ce căi au ajuns două piese romane la conacul medieval din **Ciachigârbou** (jud. Sălaj), unde au reapărut în anul 1890. Tot la Muzeul Ardelean din Cluj, în anul 1879 și-a încheiat "pelerinajul" un altar votiv descoperit la Grădiște (și nu la Alba Iulia), care a ajuns în împrejurări neștiute la conacul lui Gabriel Zeyk din **Stremț** (jud. Alba) (CIL III 7767 = IDR III/2 312).

Pentru "diaspora" monumentelor litice antice pe teritoriul fostei provincii *Dacia Superior* mai există un caz destul de semnificativ. Un altar dedicat Fortunei Redux, lui Lar Vialis și Romei eterne, văzut și copiat de Mezerzius, Verantius și Sigler în ruinele Ulpiei Traiana, a ajuns în cursul veacului al XVI-lea (poate împreună cu epitaful CIL III 1537 = IDR III/2 430) la palatul Principilor din **Alba Iulia**. Cert este că piesa a fost văzută și copiată aici de Bongarsius deja în anul 1601 (CIL III 1422 = IDR III/2 206).

²⁰ CIL III 1454 = IDR III/2 80.

²¹ IDR III/2 224, 230: placă votivă dedicată zeiței *Iunona Regina*.

Cam în aceeași perioadă a "migrat" din *Ulpia Traiana* și lespedea funerară (în stare fragmentară?) descoperită în anul 1951 în ruinele cetății **Suceava**²².

Multă vreme neobservate au stat acele monumente sculpturale (în special lei funerari) și un relief mitraic²³ descoperite la *Ulpia Traiana* care, prin anii 1930-1934, au fost transportate până la conacul fostului prim-ministru Gh. Tătărescu din **Poiana** (jud. Gorj), fără îndoială cu scop decorativ (fig. 3).

Fig. 3

Tot pe atunci gimnaziul săsesc din **Sighișoara** a achiziționat pentru colecția școlară, prin intermediul lui Carl Gooß, două plăci votive fragmentare din *Ulpia Traiana*²⁴.

După monumentele litice "migrate" din *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* în diferite colecții adăpostite în castele, conace, colecții eclesiastice (ale diferitelor colegii) sau școlare urmează, din punct de vedere statistic, cele refolosite în construcții religioase, adică biserici și zidurile de împrejmuire ale acestora sau ale unor cimitire.

Refolosirea unor altare votive sau funerare ca picior de prestol în altarul vechilor biserici ortodoxe din lemn a fost semnalată mai sus ca o uzanță destul de răspândită în preajma unor centre romane mai importante (*Micia*, *Ampelum*, *Apulum*), dar și mai mici, cu statut de *pagus*, precum *Germisara-Geoagiu*, *Aquae-*

²² IDR III/2 416: Muzeul de Istorie, Suceava.

²³ IDR III/2 289.

²⁴ CIL III 7919 = IDR III/2: placă votivă dedicată lui Iupiter și Neptun, și CIL III 7958 = IDR III/2 227.

Fig. 4

Călan (jud. Hunedoara) sau *Certiaș-Romita* (jud. Sălaj)²⁵.

Pentru ilustrarea acestui fenomen în preajma metropolei provinciei Dacia, este suficient să se amintească biserica din **Densusș**. Construită în ultimul sfert al veacului al XIII-lea aproape exclusiv din piese arhitectonice romane de la *Ulpia Traiana* (blocuri mari ecarisate, fusuri, capiteluri și baze de coloane, lespezi

²⁵ Cf. I. I. Russu, *Note epigrafice. Inscriptii din Dacia Porolissensis*, în *Acta Musei Napocensis*, V, 1968, p. 457.

de porți, țevi de canalizare, bănci de amfiteatru, altare votive și onorifice și multe altele). Opt altare susțin o boltă-cupolă romanică: *in ecclesia intus in columna*²⁶ (**fig. 4**). Un alt altar votiv²⁷ a servit ca masă de altar, fiind văzut de Șt. Moldovanu în anul 1853. Toate au fost readaptate la noile cerințe, în funcție de format și mărime. În incinta bisericii din Densuș, mai exact lângă peretele bisericii vechi, se păstrează un altar funerar pentru Ulpia Candida, adus înainte de veacul al XVI-lea din ruinele *Ulpiei Traiana*²⁸ (**fig. 5**).

Fig. 5

Fig. 6

Un altar votiv²⁹ descoperit încă în anul 1516 în ruinele Ulpiei Traiana de către Mezerzius a fost transportat imediat la **Tuștea**, unde a fost așezat ca picior de prestol mai întâi în vechea, apoi în actuala biserică ortodoxă (**fig. 6**).

Altarul onorific din marmură copiat de Mezerzius la începutul veacului al XVI-lea undeva pe malul Mureșului (*in ripa fluminis Marissi*)³⁰ a fost regăsit în anul 1964 în vechea biserică de lemn din **Almașu Mic** (com. Peștișu Mic, jud. Hunedoara). Nu este exclus ca acest altar să provină de la *Apulum*³¹.

²⁶ CIL III 1511 = IDR III/2 445; CIL III 426 = IDR III/2 1536; CIL III 1539 = IDR III/2 435; CIL III 1512 = IDR III/2 457; IDR III/2 474; IDR III/2 475.

²⁷ CIL III 1538 = IDR III/2 433.

²⁸ CIL III 1529 = IDR III/2 150.

²⁹ CIL III 1423 = IDR 244.

³⁰ CIL III 1481 = IDR III/2 120.

³¹ IDR III/5 582.

Fig. 7

Fără îndoială tot din *Ulpia Traiana* provine altarul votiv dedicat Minervei Augusta de Ulpius Domitius Hermes, augural al coloniei, distins cu insignele decurionale, monument care a fost transportat la Mureș încă în veacurile XV-XVI – unde a fost semnalat de Mezerzius (*in ripa Marissi fluvii*) –, probabil pentru a fi îmbarcat și transportat pe apă la Buda. C. Torma îl descoperă în anul 1880

cu capul în jos în vechea biserică românească de lemn din *Mintia*, fiind folosit ca picior al mesei de altar. Până la apariția CIL-ului s-a crezut că acest monument "migrat" din *Ulpia Traiana* spre Valea Mureșului provenea de la *Apulum*³².

Fig. 8

Alte inscripții se găsesc în preajma bisericii ortodoxe din *Peșteana*³³. La biserica reformată se păstra, în pavajul pridvorului,

³² CIL III 1426 = IDR III/2 271.

³³ IDR III/2 464: fragment zidit în scara turnului bisericii românești, la dreapta intrării spre tribună; CIL III 1429 = IDR III/2 240, CIL III 1453 = IDR III/2 77: lespede onorifică dedicată lui Marcus Aurelius Antoninus (zis Caracalla) (fig. 7); CIL III 1470 = 7974 = IDR III/2 453: placă funerară.

o placă funerară din marmură semnalată pentru prima dată de C. Gooß, dispărută între timp³⁴. O lespede votivă dedicată lui Iupiter Heliopolitanul descoperită la *Ulpia Traiana* a fost refolosită în cimitirul ortodox din Peșteana ca epitaf³⁵. Cazuri similare se mai cunosc la Roșia Montană, Deva, Bretelin (jud. Hunedoara), dar și în alte locuri.

Fig. 9

Fig. 10

Fig. 11

Numărul bisericilor din Țara Hațegului în pereții cărora s-au încastrat încă în cursul Evului Mediu inscripții sau sculpturi romane – toate aduse de la zeci de km – este mult mai mare. Cităm în treacăt: **Strei (fig. 8)**³⁶, **Sânpetru**, unde exista o stelă funerară cu medalion, în curtea bisericii, aproape de intrare (desenată de maiorul S. Hohenhausen în anul 1767³⁷), și un altar votiv, transportat din cimitirul satului la biserică, unde a fost încastrat în fațadă, cu inscripția spre privitor (**fig. 9**)³⁸. Un altar onorific dedicat lui Caius Valerius, duumvir al coloniei *Sarmizegetusa metropolis*, se afla în a doua jumătate a secolului XIX – înainte de a ajunge, prin

³⁴ CIL III 7982 = IDR III/2 389.

³⁵ IDR III/1 243.

³⁶ CIL III 1496 = IDR III/2 393: lespede funerară cu câmpul inscripției încadrat în *tabula ansata*, pusă soției sale de Caius Clodius Secundinus, duumviral în colonia *Ulpia Traiana*.

³⁷ CIL III 1528 = IDR III/2 397.

³⁸ CIL III 1441 = IDR III/2 334.

grija lui Téglás Gábor, la Muzeul din Deva – în biserica ortodoxă din **Râu de Mori**³⁹. Într-un perete al bisericii reformate din **Hațeg** s-a păstrat până în secolul al XIX-lea o lespede votivă, văzută și copiată aici de Mezerzius, Zamosius și Siglerus⁴⁰.

În capătul comunei **Zăicani**, la vest de *Ulpia Traiana*, s-a descoperit un altar votiv despre care Șt. Moldovanu deținea următoarea informație: "la Zaicani, lângă o cruce, amu aflatu o piétra de marmore cu acest inscristu IOM/ AVREL VALRNS/ FLAVIUS LORI .../ DEC CLL FABR/ EX VOTO POSVIT; aceasta acuma se păstrédia la biserica din Zaicani"⁴¹.

Dacă monumentele descrise mai sus au beneficiat sau beneficiază încă de un adăpost relativ satisfăcător, fiind acoperite măcar parțial, cu totul alta a fost soarta unei "colecții" de monumente litice romane provenite din metropola provinciei Dacia, "expusă în aer liber" la **Ostrovu Mare**. Arheologul Alexandru Bărcăcilă descrie astfel impresia de monumentalitate pe care o degajă zidul de incintă al bisericii din Ostrov: "Îngrădirea ogrăzii e ca un zid ciclopic din 138 de blocuri îngrămădite unul lângă altul, fără cimentare, toate monumente și părți de monumente romane în piatră și marmură. Muzeu sub cerul Domnului; cine ne spune de pe ce vremuri rânduit, grindina și focuri l-au lovit, dar nu l-au mistuit"⁴². Din inscripțiile înșirate în CIL ca existând *ad accelsiam in muro qui coemeterium cingit* (unele preluate de la Marsigli, Hohenhausen, Weidenfelder sau Moldovanu), azi abia se mai poate citi textul pieselor epigrafice care au primit între timp alte funcții⁴³. O parte din monumentele arhitecturale (pilaștri, arhitrave, fusuri de coloană, capiteluri, bănci de amfiteatru ș. a.) și sculpturale (printre care se aflau fragmente de monumente funerare cu reprezentarea lui Attis: stele funerare cu medalion și pereți de *aedicula*) pe care le amintește J. F. Neigebaur⁴⁴ au fost publicate

³⁹ CIL III 12590 = IDR III/2 125.

⁴⁰ CIL III 1434 = IDR III/2 268.

⁴¹ *Foaie pentru minte, animă și literatură*, 1853, nr. 35, p. 262; CIL III 7910 = IDR III/2.

⁴² Alexandru Bărcăcilă, *Însemnări despre Țara Hațegului*, în *Arhivele Olteniei*, 2, 1923, p. 192; vezi și V. Wollmann, *Monumente epigrafice "emigrate" din Ulpia Traiana*, p. 312.

⁴³ CIL III 1515 = IDR III/2 459.

⁴⁴ Cf. *Dacien*, p. 74, nr. 18-45.

mai târziu⁴⁵. Neigebaur mai amintește un leu funerar zidit chiar în biserică. Un precedent în zonă avem la biserica din Densuș.

Întrucât distanțele n-au constituit o piedică în "migrarea" inscripțiilor romane din *Ulpia Traiana* în colțuri îndepărtate ale țării, și interesul arheologilor și epigrafiștilor locali și din străinătate a început să crească începând cu veacul al XVIII-lea (odată cu înmulțirea descoperirilor, ca rezultat al intensificării activității edilitare a Casei de Habsburg), iar multe monumente epigrafice de la *Ulpia Traiana* au trecut granița Transilvaniei.

O astfel de "migrație" organizată de autoritățile austriece a fost inițiată de contele Giuseppe Ariosti, căpitan de infanterie, detașat la lucrările de construcție a cetății de la Alba Iulia, cu sprijinul împăratului Carol VI și la îndemnul marchizului Scipio Maffei, cunoscut epigrafist și paleograf genovez. În anul 1723 s-au îmbarcat pe Mureș 4 vase fluviale (*cippi*) cu monumente epigrafice selecționate de la *Apulum*, Abrud-Zlatna, *Potaissa* și *Ulpia Traiana*, urmând să fie transportate pe Mureș, Tisa și Dunăre până la **Viena**⁴⁶. 47 de piese din acest transport, "parte felicemente qui tratte", au ajuns la locul de destinație. Un vas fluvial cu 14 inscripții s-a scufundat la Szeged, în Tisa. După J. Seivert, altul s-a scufundat încă la Lipova, pe Mureș, din încărcătura căruia s-a recuperat însă un număr necunoscut de inscripții⁴⁷. Probabil la acest incident s-a referit J. C. Engel în opera sa *Commentatio de expeditionibus Traiani ad Danubium et origine*

⁴⁵ V. Wollmann, *Monumente epigrafice și sculpturale romane din Ulpia Traiana*, p. 204-209.

⁴⁶ Acțiunea este descrisă în culegerea lui Ariosti intitulată: *Inscrizioni antiche trovate e raccolte tra le rovine delle quattro principali coloniae Romanae della Transilvania dal conte Giuseppe Ariosti nobile Bolognese, Ferrarese e Senese, capitano d'infanteria nel reggimento Gaier, e parte de esse dal medesimo condotte in Vienna d'Austria per comando della sacra cesarea Cattol. Real Maesta di Carlo VI Imperatore de' Romani l'anno MDCCXXIII*.

⁴⁷ Cf. J. Seivert, *op. cit.*, p. 30 (care nu știa de incidentul de la Szeged); M. J. Ackner, Fr. Müller, *op. cit.*, p. XI: "... so sank jetzt während desselben [Transportes] zuerst ein Schiff bei Lippa in die Maros, später ein zweites bei Szegedin in die Theiss ... so dass von jenem nur ein Theil der unersetzlichen Ladung, von diesem gar nichts geborgen werden konnte".

valachorum (Viena, 1794, p. 162) spunând: *Tres onerariae naves insolitis his mercibus onustae feliciter appulerunt, quarta miserandum in modum Tibisci flumine submersa*, confundând probabil, ca și alți erudiți din perioada respectivă, râul Tibiscus (Timișul) cu Tisa. Ar mai fi de amintit în legătură cu această acțiune faptul că, probabil datorită greutăților de transport și eșecului ei parțial, un lot de 52 de piese epigrafice n-a mai fost transportat la Viena.

După câte se știe, și din Banat s-au transportat o serie de inscripții și sculpturi la Viena, ieșite la iveală la Băile Herculane la mijlocul veacului al XVIII-lea, cu prilejul săpăturilor efectuate de guvernatorul Engelshofen⁴⁸. Transportul pe apă, de data aceasta pe Dunăre, a devenit fatal pentru un sarcofag bogat sculptat, cum rezultă dintr-un desen publicat de Francesco Grisellini⁴⁹.

Monumentele epigrafice ajunse la locul de destinație au fost zidite la Wiener Hofbibliothek cu textul în afară (spre privitor), în pereții sălii festive Barock din actuala Nationalbibliothek⁵⁰.

Inscripțiile provenite de la *Ulpia Traiana* care urmau să fie trimise la Viena au fost colectate la: Sântămăria Orlea⁵¹, Peștea-na⁵², Nălați-Vad⁵³, Densuș⁵⁴, Cârnești⁵⁵ și Ostrov⁵⁶. Printre cele care au pierit în apele Tisei sau Mureșului, Ariosti și-a notat următoarele monumente originare din capitala Daciei: CIL III 1433 (= IDR III/2 266), altar votiv copiat și desenat în anul 1690 la Ostrov

⁴⁸ CIL III 1560 = IDR III/1 54; CIL III 1568 = IDR III/1 60; CIL III 1579 = IDR III/1 71.

⁴⁹ F. Grisellini, *Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des temeswarer Banats in Briefen an Standespersonen und Gelehrte*, Viena, 1775, fig. 3.

⁵⁰ Cf. E. Groag, *Die römischen Inschriftsteine der Hofbibliothek*, extras din *Oster- und Pfingstbeigabe*, 1913, *Der Wiener Montagsrevue*; G. Winkler, *Die römischen Inschriftensteine der österreichischen Nationalbibliothek*, în *Biblos (Österreichische Zeitschrift für Buch- und Bibliothekswesen)*, 20, Wien, 1971, p. 203-208.

⁵¹ CIL III 1446 = IDR III/2 8 = placă de construcție; CIL III 1489 = IDR III/2 375; CIL III 1491 = IDR III/2 440; CIL III 1505 = IDR III/2 417.

⁵² CIL III 1461 = IDR III/2 95.

⁵³ CIL III 1492 = IDR III/2 377.

⁵⁴ CIL III 1498 = IDR III/2 403.

⁵⁵ CIL III 1462 = IDR III/2 96; CIL III 1530 = IDR III/2 399.

⁵⁶ CIL III 1480 = IDR III/2 437.

de Marsigli; CIL III 1459 (= IDR III/2 110), altar onorific copiat de Zamosius și Ariosti la Cârnești; CIL III 1463 (= IDR III/2 99), altar onorific copiat de Ariosti la Pâclișa; CIL III 1471 (= IDR III/2 366), lespede funerară văzută și copiată la Ostrov de Mezerzius și desenată de Marsigli și, în sfârșit, CIL III 1473 (= IDR III/2 371), lespede funerară adusă de la *Ulpia Traiana*, unde a fost semnalată de Michael Sigler la mijlocul veacului al XVI-lea, tot la Ostrov. Aici a fost desenată de Marsigli în anul 1690, apoi copiată și de Ariosti în anul 1722, adică cu un an înainte de a fi transportată spre Viena.

În ceea ce privește numărul de monumente ajunse la Viena, pe primul loc se situează cele ieșite la iveală la Alba Iulia, cu prilejul lucrărilor de construcție a fortificației Vauban⁵⁷. Mai târziu a ajuns la Kunsthistorisches Museum din Viena o placă onorifică⁵⁸, descoperită în anul 1834 în Partoș și donată de guvernatorul A. Longin Lobkowitz Cabinetului de Antichități din Viena.

Printre inscripțiile din *Apulum* care s-au scufundat în timpul transportului pe Tisa, în apropiere de Szeged, se aflau: CIL III 1083 = ILS 7143 = IDR III/5 204; CIL III 1086 = IDR III/5 216; CIL III 1142 = IDR III/5 322; CIL III 1176 = ILS 514 = IDR III/5 431; CIL III 1189 = IDR III/5 453; CIL III 1207 = IDR III/5 483; CIL III 1214 = ILS 7154 = IDR III/5 527: găsită la Abrud (?); CIL III 1246 = IDR III/5 584 și CIL III 1198 = ILS 8113 = IDR III/5 596: sarcofag descoperit, după unele informații, la Sarmizegetusa.

În această statistică se află, pe locul al treilea, monumentele epigrafice descoperite la *Ampelum* (Zlatna), și anume: CIL III

⁵⁷ Prezentarea lor se face în ordinea publicării lor în IDR III/5 (= *Inscriptions d'Apulum*, editate de Ioan Piso în *Memoires de l'Academie des Inscriptions et Belles-Letres*, Paris 2001): CIL III 993 = IDR III/5 41; CIL III 1015 = IDR III/5 79; CIL III 1024 = IDR III/5 92: descoperită de Ariosti la Sebeș; CIL III 1066 = IDR III/V 181; CIL III 1071 = IDR III/5 195; CIL III 1081 = IDR III/V 202; CIL III 1082 = IDR III/5 203; CIL III 1098,1 = IDR III/5 248; CIL III 1098,2 = CIL III/5 249; CIL III 1600 = ILS 3159 = IDR III/5 251: recuperată de Ariosti la Petreștii de Jos (jud. Cluj); CIL III 1129 = ILS 3867 = IDR III/5 298; CIL III 1072 = IDR III/5 365: dintr-un perete al bisericii romano-catolice; CIL III 1176 = ILS 514 = IDR III/5 431; CIL III 1213 = IDR III/5 504: bază de statuie; CIL III 1615 = IDR III/5 513: recuperată de Ariosti în biserica evanghelică din Sibiu; CIL III 1253 = IDR III/5 614.

⁵⁸ CIL III 1174 = ILS 7255 a = IDR III/5 425.

1282-1283 = IDR III/3 308-309: altar votiv cu inscripție aproape identică pe două laturi; CIL III 1295 = IDR III/3 310: altar votiv dedicat de un *beneficiarius* al procuratorului aurăriilor, și CIL III 1306 (= IDR III/3 328, tot un altar votiv). În timp ce piesele menționate mai sus se păstrează la Nationalbibliothek din Viena, o coloană votivă din *Ampelum* a ajuns în veacul al XIX-lea (înainte de anul 1821), pe căi indirecte, la Antikensammlung din Viena. Este vorba de dedicația din 25 iulie 201, pusă în sănătatea împăraților Lucius Septimius Severus, Marcus Aurelius Antoninus și [Publius Septimius Getta] (nume martelat ulterior). Mommsen o înșiră la *Daciae incertae* (CIL III 1602), pe motivul că a fost găsită la conacul medieval Lugosi din satul Petrid (azi Petreștii de Jos, jud. Cluj), unde a fost transportată probabil la sfârșitul secolului al XVIII-lea din Zlatna (IDR III/3 311).

"Pelerinajul" spre Viena l-a urmat și un altar votiv care provine foarte probabil, dacă nu absolut sigur, din Micia, având în vedere și roca (augit-andezit) din care a fost cioplit. El este dedicat Victoriei Augusta și geniului colegiului de lapicizi de Marcus Cocceius Lucius, în calitatea sa de *lapidarius* (CIL III 1365 = IDR III/3 141).

Cu excepția cazului semnalat mai sus, aria de "migrare" a monumentelor litice (inscripții și sculpturi) descoperite în castrul auxiliar și în *PAGVS MICIENSIS* este mai restrânsă sub aspect geografic în comparație cu cea înregistrată la materialul arheologico-epigrafic provenind de la *Ulpia Traiana*⁵⁹.

Constatăm în același timp că numărul pieselor având alt loc de origine, inițial dispersate, apoi recuperate și puse sub adăpost în colecții și muzee (în primul rând la Muzeul Societății de Istorie și Arheologie a Comitatului Hunedoara din Deva), este mult mai mare în raport cu cele descoperite în metropola provinciei Dacia. Merite deosebite pentru recuperarea acestui valoros material arheologico-epigrafic au avut: arheologul autodidact Téglás G., Király P., Zsinte G. În patrimoniul aceluiași Muzeu a intrat și o parte din materialele valoroasei colecții Váradi din Deva și Chimindia⁶⁰. Trebuie precizat că lapidariul Muzeului din Deva adăpostește, pe

⁵⁹ Cf. D. Tudor, *Orașe, târguri și sate în Dacia romană*, București, 1968, p. 120-129.

⁶⁰ Cf. IDR III/3, p. 12-13.

lângă descoperirile de la *Ulpia Traiana* și *Micia*, și o serie de inscripții achiziționate de arheologii amintiți mai sus la Călan, Orăștie, Geoagiu-Băi ș. a.

Ca și în cazul *Ulpiei Traiana*, unde o mare parte a descoperirilor arheologico-epigrafice au fost adăpostite și expuse inițial în curțile unor conace nobiliare din Țara Hațegului, asistăm și la *Micia* la același fenomen.

Din motive lesne de înțeles, adică nemijlocita apropiere a ruinelor castrului și așezării, cele mai multe monumente romane din *Micia* au ajuns la castelul grofului Gyulai din *Mintia* (după 1948: Casa Agronomului)⁶¹.

În parcul comitelui Géza Kuun din *Mintia* s-au păstrat de asemenea câteva monumente epigrafice⁶².

Alte inscripții au fost strânse la castelul grofului Josika din **Brănișca** (CIL III 1341 = IDR III/3 48; CIL III 1373 = IDR III/3 53: altar onorific, rămas în același loc; CIL III 1376 = IDR III/3 55; CIL III 1345 = IDR III/3 85).

Câteva monumente epigrafice, dintre care unele au dispărut

⁶¹ CIL III 1377 = IDR III/3 56: placă onorifică pentru împăratul Marcus Aurelius Antoninus (Caracalla) pusă între 202-209; CIL III 1379 (= IDR III/3 58: altar onorific din anul 245, ridicat în cinstea împăratului Marcus Iulius Philippus (Arabal), dispărut); CIL III 1344 (= IDR III/3 76, copiat după CIL fără să se vadă capitelul bogat ornamentat și cu un *focus* pentru ofrande); CIL III 1352 (= IDR III/3 83: altar votiv); CIL III 1350 (= IDR III/3 94: altar votiv); CIL III 1353 (= IDR III/3 95: altar votiv dedicat lui Iupiter Heliopolitanus de un centurion din legiunea IIII Flavia Felix); CIL III 1355 (= IDR III/3 105: altar votiv aflat la început la Herepea); CIL III 1386 (= IDR III/3 157: stelă funerară); CIL III 1381 (= IDR III/3 169: lespede funerară cu reprezentarea unui călăreț, dispărută); CIL III 1388 (= IDR III/3 178: stelă funerară cu bustul a șase persoane, dispărută); CIL III 1382 (= IDR III/3 179: lespede funerară cu ancadrament ornamentat, dispărută); CIL III 1390 (= IDR III/3 185: stelă funerară, dispărută).

⁶² CIL III 12567 (= IDR III/3 156: altar funerar); IDR III/3 161: stelă funerară fragmentară; CIL III 12569 (= IDR III/3 163: stelă funerară fragmentară în care se spune că epitaful a fost pus în puterea unui testament lăsat de către defunct, care numise și un "arbitru-martor", cum rezultă din termenul social-juridic *arbitrante*); CIL III 7833 (= IDR III/3 177: partea inferioară a unei stele funerare; cealaltă păstrată la castelul din Herepea).

în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, au fost "expuse" în grădina familiei nobiliare Adalbert Váradi din **Chimindia**. Printre cele dispărute se afla și altarul votiv pus de un centurion al legiunii XIII Gemina lui Iupiter Heliopolitanus (CIL III 1354 = IDR III/3 96). Tot aici, pe moșia văduvei Váradi, se afla și altarul votiv (CIL III 1364 = IDR III/3 137) dedicat zeiței Terra Mater, ajuns la Muzeul din Alba Iulia.

Trei monumente epigrafice descoperite în anul 1857 în ruinele castrului *Micia* au fost transportate de Gheorghe Josan la casa lui din **Herepea**, de unde au ajuns câțiva ani mai târziu la Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca⁶³. Într-o casă din Herepea s-a redescoperit în anul 1977 fragmentul unui altar funerar al cărui text era cunoscut și publicat⁶⁴. La Herepea a ajuns mai recent și un altar votiv descoperit în anul 1978 în **Vulceș** (com. Veșel, jud. Hunedoara), provenind mai mult ca sigur din ruinele *Miciș*⁶⁵. Tot din Vulceș provine și un altar roman care prin anii 1860 a fost expus în drum spre Veșel, unde a fost copiat de A. Váradi, ajungând mai târziu în casa unui sătean, de unde a dispărut⁶⁶.

Piese izolate au ajuns și la alte reședințe nobiliare, cum ar fi conacul Noptsă din **Zam**⁶⁷ sau Nagy László din **Băcia**⁶⁸.

Refolosirea monumentelor de piatră din epoca romană ca material de construcție sau în scop practic-funcțional la biserici s-a putut constata atât în Valea Streiului, cât și în cea a Mureșului.

⁶³ CIL III 1375 (= IDR III/3 45: placă de construcție dedicată în anul 193 împăratului Lucius Septimius Sever Pertinax, cu prilejul refacerii băilor cohortei II Flavia Commagenorum, care staționase aici); IDR III 1372 (= IDR III/3 52); CIL III 7850 (= IDR III/3 88: altar votiv dedicat lui Iupiter de un centurion al aceleiași cohorte).

⁶⁴ CIL III 1387 = IDR III/3 164; Muzeul Național de Istorie București.

⁶⁵ I. I. Russu, *Veterani et cives romani Miciensis*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, 31/3, 1980, p. 447-448.

⁶⁶ CIL III 1348 = IDR III/3 91.

⁶⁷ CIL III 1384 (= IDR III/3 148: fragment de placă onorară sau votivă, dipărut); CIL III 7871 (= IDR III/3 184: stelă funerară bogat ornamentată, însă mutilată în urma refolosirii ei probabil încă în Antichitate).

⁶⁸ CIL III 12569 (= IDR III/3 175: epitaful fragmentar al unui veteran din cohorta de commageni staționată la *Micia*).

La biserica din **Strei**, de exemplu, s-a încastrat într-un colț al turnului bisericii, cu fața înspre privitor (în afara monumentului funerar amintit mai sus), și un altar funerar adus de la *Ulpia Traiana* sau de la *Aquae* (Călan)⁶⁹ (**fig. 10**). Mai mult ca sigur din ruinele stațiunii romane *Aquae* provine altarul votiv folosit în prezent ca picior al mesei de altar din biserica ortodoxă din **Călanu Mic** (com. Crișeni, jud. Hunedoara), descoperit prin 1861-1862 și semnalat prima dată de A. Váradi⁷⁰. Fără îndoială tot ca materie primă litică s-a folosit și fragmentul de lespede funerară ieșit la iveală în anul 1977 la biserica ortodoxă din **Streisângeorgiu** (azi cartier al orașului Călan), cu prilejul investigațiilor arheologie întreprinse aici⁷¹.

La biserica din **Șoimuș**, construită din lemn în anul 1705, s-a fixat ca picior al mesei de altar, cu capul în jos, un altar roman dedicat Zeului nebiruit (*Deus Invictus*), descoperit de locuitorii satului în ruinele *Micie*⁷². O stelă funerară cu text poetic și relief corodat a fost fixată în pavajul bisericii reformate din **Mintia**⁷³.

Luând în considerare și monumentele care au "emigrat" din *Micia* în preajma castelului Huniazilor, descoperite în anul 1863⁷⁴, se constată că "diaspora" lor a fost mai puțin spectaculoasă în comparație cu cea a inscripțiilor romane de la *Ulpia Traiana*. Excepție au făcut acele piese care au ajuns – via **Avrig**, unde se afla reședința de vară a baronului Samuel Brukenthal –, la Palatul baroc din **Sibiu**⁷⁵.

⁶⁹ I. I. Russu, *Două inscripții inedite din Dacia*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche*, XIII/1, 1962, p. 125-29; V. Wollmann, *Monumente romane de la Ulpia Traiana*, p. 216-217.

⁷⁰ CIL III 1407 = IDR III/3 10.

⁷¹ IDR III/3 14.

⁷² I. I. Russu, *Inscripții romane din județul Hunedoara*, în *Sargetia*, V, 1968; IDR III/3 49.

⁷³ *Archäologisch-epigraphischen Mitteilungen*, 8, 1884, p. 47-48; CIL III 7868; IDR III/3 159.

⁷⁴ CIL III 7847 (= IDR III/3 69: care atestă geniul satului (*pagus*) *Micia*); CIL 7874 (= IDR III/3 180: stelă funerară dispărută ulterior); CIL III 7878 (= CIL III 1414 = IDR III/3 192: stelă funerară cu text mutilat).

⁷⁵ Acest drum l-au parcurs următoarele piese epigrafice: IDR III/3 82, unde se preiau datele din inventarul muzeului întocmit de M. v. Kimakovicz (nr. 702), care consemnează: "... die Inschrift dürfte nach

Pe un perimetru ceva mai restrâns față de cel pe care am încercat să urmărim "diaspora" unor monumente litice descoperite la *Micia* au "călătorit" și o serie de inscripții și câteva sculpturi romane apărute în teritoriul comunei Cigmău, unde, în partea de sud a satului, a putut fi localizat un castru de unitate auxiliară și o așezare civilă: *Germisara*⁷⁶. Motivele sunt cele constatate și în alte părți: "moda" împodobirii curților și conacelor nobiliare sau a unor construcții cu caracter religios, respectiv refolosirea lor ca material de construcție. Un exemplu izbitor îl reprezintă placa de clădire⁷⁷, pusă în anii 208-209/210 la vreo construcție mai importantă a unității auxiliare comandate de un Titus Fabius Aquilei-ensis și folosită ca treaptă la o scară de intrare (în exteriorului zidului de incintă) spre conacul lui Sándor Ernő din comuna **Rapoltu Mare**. Ea a fost redescoperită în anul 1963, deci n-avea cum să fie cuprinsă în CIL III. În schimb, monumentele epigrafice care au ajuns la castelul Gotthard Kuun din Geoagiu au fost accesibile editorilor acestei culegeri de inscripții⁷⁸.

dem Material zu schließen aus der Gegend von Veczel stammen", cf. *Klio*, 10, 1910, p. 504: "Micia. Ara aus Aranyer [Dealul Uroi] Augit Andesit. Der Stein war bis in die letzte Zeit hinein in einem Teich in Felek (Freck, Avrig) verwendet, wohin im 18. Jahrh. Baron S. Brukenthal aus Micia verbringen ließ ..."; CIL III 1619 (= IDR III/3 108: altar votiv despre care Neigebaur, *op. cit.*, p. 288, nr. 2, furnizează următoarele amănunte: "in dem Baron v. Brukenthal'schen Garten in Freck: neben der Einsiedelei am Bach: ein Stück von einem Denkstein mit folgender wegen des überwuchernden Mooses schwer zu lesende Inschrift ...") și CIL III 1616 (= IDR III/3 146: coloană votivă fragmentară cu text incomplet). Ultima piesă se afla probabil încă din veacul al XVIII-lea în colecția lui Brukenthal din Sibiu, fără specificarea locului de proveniență. Roca de andezit-augit pledează pentru Micia.

⁷⁶ Cf. Adriana Pescaru, Eugen Pescaru, *Cronica cercetărilor arheologice din România*, 2002, p. 142-143; 2003, p. 131-132; 2005, p. 158-159; 2006, p. 127-128; 2007, p. 127-128; 2008, p. 103-104.

⁷⁷ IDR III/3 213.

⁷⁸ CIL III 1393 (= IDR III/3 233: altar votiv pentru sănătatea celor trei auguști (Septimius Severus, Aurelius Antoninus-Caracalla și Septimius Getta), pus la stațiunea balneară din ordinul guvernatorului celor trei Dacii: Lucius Octavius Iulianus); CIL III 1394 (= IDR III/3 234: altar votiv pentru Hercules nebiruitul, pentru sănătatea împăratului, din partea

Despre existența unei serii de inscripții și monumente sculpturale găsite în ruinele de la Cigmău se știe din simplul motiv că au fost transportate la diferite biserici din zonă și reutilizate foarte frecvent, cum s-a mai arătat, ca picior pentru masa altarului, dar și ca material de construcție. Cele mai reprezentative exemple pentru prima situație sunt: CIL III 940 (= IDR III/3 241: altar votiv dedicat Nimfelor augustae de guvernatorul Daciei Superior pentru sănătatea împăratului Aelius Antoninus Pius, ieșit la iveală în secolul XVI-lea în ruinele *Germisarei*, care se păstrează la biserica ortodoxă din **Curechiu**, lângă Brad, unde funcționează ca picior de prestol⁷⁹); IDR III/3 244: altar votiv folosit ca picior pentru masa altarului la biserica de lemn "Sfinții Arhangheli" din **Almașu Mic de Munte** (com. Almășel, jud. Hunedoara), descoperit în anul 1964, cu un text semnificativ pentru istoria politică și militară a Daciei); IDR III/3 245: altar votiv fragmentar, prinos de mulțumire pus vreunei divinități binefăcătoare de un personaj care a ocupat înalte posturi la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* în timpul domniei comune a împăraților Marcus Aurelius și Lucius Verus (161-169), descoperit în anul 1968 în biserica veche de lemn de la **Almașu de Mijloc** (jud. Alba), unde se folosește cu baza în sus ca picior pentru masa altarului⁸⁰. Tot ca picior al mesei de altar, dar de data aceasta cu baza acoperită de podea, s-a folosit altarul votiv cu fața scrisă corodată aproape în întregime păstrat în biserica ortodoxă din satul **Balșa**, la nord de Geoagiu (IDR III/3 257).

Folosirea secundară a monumentelor romane descoperite la **Cigmău** se pare că a avut o tradiție în această zonă. În timpul demolării vechii biserici reformate din Geoagiu în anul 1930, au apărut în zidurile construcției o mulțime de materiale romane. Cea mai remarcabilă a fost altarul votiv cu text lacunar, dedicație pusă în stațiunea balneară Germisara sau în castrul unității din Cigmău. Credinciosul dedicant era centurion în legiunea V Macedonica Gordiana (?), detașat și avansat la postul de *P(raepositus) N(umeri)*

colegiului Galataelor (galaților); CIL III 1402 (= IDR III/3 254: altar funerar fragmentar).

⁷⁹ Cf. I. I. Russu, *Note epigrafice. Inscriptii din Dacia Porolissensis*, p. 457.

⁸⁰ Cf. V. Moga, C. Inel, M. Drâmbărean, V. Olea, *op. cit.*, p. 72.

S(ingulariorum) P(editum) B(ritannicorum) din Cigmău (IDR III/3 237). Celelalte piese epigrafice au dispărut în urma acțiunii regretabile de zelos "gospodar" a unui cetățean care a cumpărat mai multe "blocuri scrise", utilizându-le ca material de construcție la casa nr. 307 din **Geoagiu-Suseni**. S-a mai păstrat un singur fragment în peretele dinspre interiorul curții (IDR III/3 250). Celelalte monumente reapărute cu prilejul demolării bisericii au fost încastrate în noua biserică, edificată în stilul practicat în perioada respectivă de arhitectul Koos Károly din Cluj (care imită mult arhi-

Fig. 12

Fig. 13

tectura în lemn din ținuturile secuiești)⁸¹. Poziția lor a fost aleasă de așa manieră încât să sară pur și simplu în ochii trecătorului. Cu lei funerari, nepotriviți pentru fixarea în zid, s-a flancat portalul de intrare la biserică (**fig. 11**). Ceilalți "păzitori de morminte" au rămas în curtea parohiei reformate. Peretele de sud al bisericii este împodobit cu un relief reprezentând scena banchetului funebru, provenind probabil de la o stelă funerară (**fig. 12**). Celelalte sculpturi care sunt încastrate în pereții exteriori ai bisericii provin aproape în întregime de la monumente funerare, cum ar fi: partea de sus a peretelui din stânga al unei *aedicula*; bustul unei femei, provenind probabil de la o stelă funerară; relief redând o familie cu doi copii de școală (**fig. 13**); relief reprezentând un bărbat nud,

⁸¹ Cf. *Reformierte Kirchen und Kirchenbauten in Siebenbürgen*, Reihe: Transylvania Bücher, Cluj, 1929.

purtând pe umeri o hlamidă, posibil colțul din stânga al unui sarcofag; acoperiș de *aedicula* (?) înfățișând un cap de meduză și, în sfârșit, două medalioane provenind foarte probabil de la stele funerare⁸².

Monumente epigrafice din *Germisara* au găsit adăpost în *sui generis* și în alte biserici sau cimitire, ca de pildă altarul votiv fragmentar (IDR III/3 247) din Almașu de Mijloc sau lespedea funerară descoperită, prin căderea tencuielii, la biserica reformată din **Orăștie**, monument din secolul XIX (IDR III/3 256). Un altar funerar, care poate fi grupat printre monumentele descoperite la Cigmău, a fost descoperit în altarul bisericii evanghelice din **Romos** (jud. Hunedoara), de unde a fost scos în fața bisericii, până ce a fost transportat la cimitir (CIL III 7887 = IDR III/3 224)⁸³.

Uzanza refolosirii în diferite scopuri edilitare a monumentelor litice descoperite mai aproape sau mai departe a cunoscut o intensitate remarcabilă și la **Roșia Montană**, unde, în Antichitate, s-au grupat o mulțime de cătune (*vici* sau *kastella*) în jurul centrului illyro-roman *Alburnus Maior*. Adevărata extinderea a acestei așezări și intensitatea de locuire a putut fi reconstituită abia în urma investigațiilor arheologice, cu o amploare fără precedent, efectuate între anii 1999-2002⁸⁴.

Cert este că deja în primele decenii ale secolului al XIX-lea s-au înregistrat aici pierderi regretabile de monumente antice, după cum rezultă din raportul trimis de judele suprem al Abrudului, Csajka József, arheologului-epigrafist A. Steinbüchel la Viena. Din acesta rezultă că din zona sacră (identificată mai târziu) la Găuri s-au folosit inscripții fragmentare pentru diguirea lacului cu același nume⁸⁵.

⁸² Cf. Volker Wollmann, *Monumente sculpturale din Germisara*, în *Sargetia*, V, 1968, p. 109.

⁸³ Vezi și F. Cumont, în *Archäologische Epigraphische Mitteilungen*, XIV, 1891, p. 108: "vor der evang. Kirche. Die beschriebene Seite liegt auf der Erde, und nur durch die Gefälligkeit des Pfarrers Dr. Piringer, der den Stein umwenden ließ, war es möglich die Inschrift zu entziffern".

⁸⁴ Cf. *Alburnus Maior*, I, coord. Paul Damian, București, 2003; II (Mihaela Simion, Virgil Apostol, Decebal Vleja, *Monumentul funerar circular*), București, 2004.

⁸⁵ Cf. Volker Wollmann, *Un lucus la Alburnus Maior*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca*, XXVII, 1985-1986, p. 253, nota 1,

Fig. 14

Abundența în materiale arheologice de aici (inscripții și monumente funerare) a fost sesizată și de medicul comitatens Fodor A. în des citata culegere de materiale arheologice romane din Transilvania păstrată în manuscris, în șapte volume⁸⁶. Cu o exactitate remarcabilă, el reproduse în desen monumentele pe care le-a întâlnit la Roșia Montană prin anii '40 ai secolului XIX. Cele mai multe au fost zidite în casa Gritta, văzute acolo după câțiva ani și de Neigebaur⁸⁷. Fodor și Neigebaur au semnalat la Roșia Montană

cu bibliografie mai amplă.

⁸⁶ Fodor A., *Führer durch Siebenbürgen für Freunde vaterländischer Alterthümer in verschiedenen Theilen und Ortschaften in 7 Bänden*; Biblioteca Centrală Universitară "Lucian Blaga", Cluj-Napoca, Ms. 754.

⁸⁷ CIL III 1272 (= IDR III/3 424: mutată și refolosită la casa Gh. Coroi, unde fusese aplicată ca treaptă la casă); CIL III 1268 (= IDR III/3 420); CIL III 1277 (= IDR III/3 429); CIL III 1262 (= IDR III/3 417) (**fig. 14**).

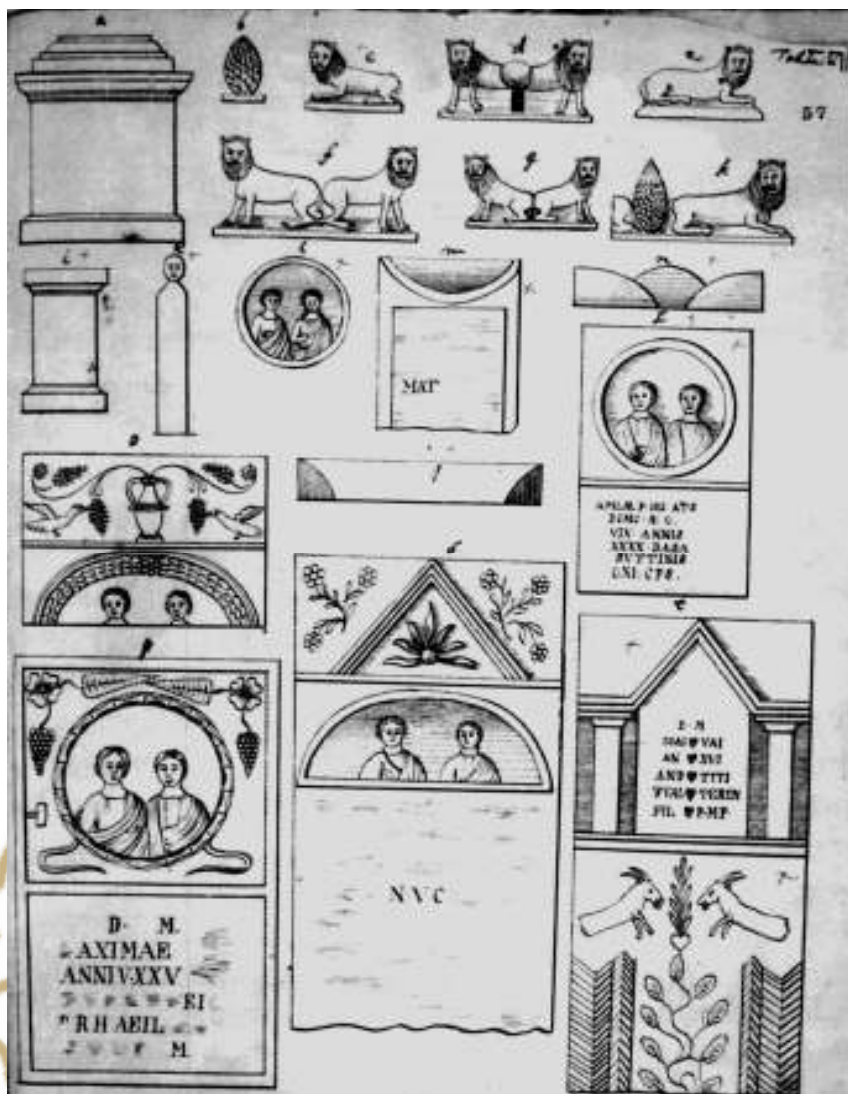

Fig. 15a

și monumente anepigrafice și o serie de monumente sculpturale, cum ar fi un capc de sarcofag roman așezat pe mormântul lui M. Gritta⁸⁸, lei funerari adosați și conuri de pin. O stelă funerară

⁸⁸ Cf. Aurel Sîntimbrea, Horea Bedelea, Aura Bedelea, *Aurul și argin-*

fragmentară desenată de Fodor A., din care s-a păstrat registrul superior cu reprezentarea unui *kantharos*, vrej de viță-de-vie și păsări ciugulind struguri, și o parte din arcada nișei, unde se recunosc doi defuncți⁸⁹ (**fig. 15a**), a fost redescoperită de autorul acestor rânduri cu câțiva ani în urmă, zidită în geamul pivniței fostei Case a Funcționarilor din Roșia Montană (**fig. 15b**).

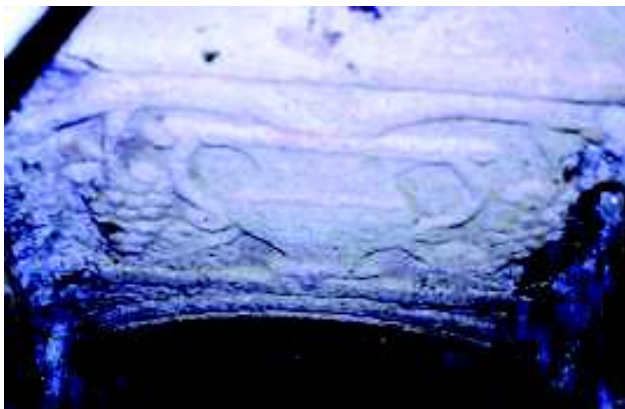

Fig. 15b

În timp ce stela funerară pe care Neigebaur și Mommsen au văzut-o zidită în casa Mádán János a rămas la Roșia Montană, fiind dusă la Muzeul exploatarei miniere (CIL III 1265 = IDR III/3 415), a doua inscripție funerară, păstrată în același loc (CIL III 1269 = IDR III/3 421), a devenit o "piesă călătoare", fiind transportată la Muzeul Turda în anul 1966, împreună cu altarul votiv (CIL III 7823 = IDR III/3 392) folosit o vreme ca picior de prestol la biserica cu hramul "Adormirea Maicii Domnului" și apoi ca suport pentru masa de piatră din fața bisericii, pe care se slujește slujba învierii (**fig. 16a-b**). Cu acea ocazie s-a transportat la Muzeul din Turda și un medalion funerar recuperat din fațada unei case împreună cu o pereche de lei funerari adosați și un cap de meduză (**fig. 17**). În fațada casei lui A. Ivășcanu din centrul Roșiei Montane, la nr. 335, a fost încastrat un altar votiv descoperit prin

tul Roșiei Montane, p. 96-128 (Mihăilă Gritta (1762-1837). *Ctitor de biserici și școli în Munții Apuseni, cu aurul descoperit la Roșia Montană*, fig. 81).

⁸⁹ J. F. Neigebaur, *Dacien*, p. 187: "Ein Bruchstück eines reich verzierten Denksteins, mit 2 Köpfen in einer Nische, über welchen ein Blumentopf in der Mitte steht, zu beiden Seiten fressen Vögel an Trauben".

Fig. 16a-b

Fig. 17

Fig. 18

Fig. 19

anii 1941-1942, dus apoi la Muzeul exploatării miniere (IDR III/3 384) (**fig. 18**). Din categoria "pieselor călătore" fac parte și patru altare votive (CIL (CIL III = IDR III/3 383; CIL III 7824 = IDR III/3 389; CIL III 7825 = IDR III/3 393; CIL III 7827 (= IDR III/3 402) descoperite în anul 1870 în Valea Nanului, în apropierea galeriei "Deák Ferencz", zidite din inițiativa directorului minei, Ebergényi Móses, în fațada intrării la galeria "Ferdinand de Sus"⁹⁰. De aici au "migrat" la Liceul din Abrud, unde s-au păstrat până când au fost duse la Muzeul exploatării miniere din Roșia Montană. În alte împrejurări a ajuns, tot la Abrud, în veacul al XVIII-lea, o stelă funerară (CIL III 1267 = IDR III/3 419) descoperită în necropola romană de la Tăul Cornii în anul 1765. Piesa a fost refolosită ca piatră de mormânt de o familie mai înstărită, fiind amplasa-

⁹⁰ Cf. Téglás G., în *Földtani Közlöny*, 21, 1891, p. 215: "Zum Glück ließ die Fachkundigkeit des Bergbausitzers und direktors der Ferdinand-Bergbau-Gesellschaft H(err) Moses Ebergényi diese vier [altare votive] nicht verloren gehen; sondern rettete sie für die Intressierenden und die Wissenschaft dadurch, daß er sie in die Front der von ihm geleiteten oberen Ferdinandgrube einmauern ließ".

Fig. 20

tă în cimitirul unitarian din Abrud, până când a fost dusă în lapidariul Muzeului din Roșia Montană. O altă stelă de la Roșia Montană, de data această din necropola romană de la Țarina, a fost refolosită ca piatră de mormânt poate chiar în nemijlocita apropiere de locul unde a fost pusă inițial⁹¹ (fig. 19). Fenomenul "migrării" unor monumente romane litice din *Alburnus Maior* la **Abrud** se pare că a fost destul de frecvent începând cu veacul al XVIII-lea, eventual și mai curând, dacă includem în statistica noastră și stela funerară cu două busturi zidită în interiorului turnului bisericii romano-catolice (CIL III 1275 = IDR III/3425) și alte monumente sculpturale cu caracter funerar zidite pe peretele vestic al aceleiași biserici și în diferite case din centrul orașului⁹² (fig. 20). Cu

⁹¹ Cf. Volker Wollmann, *O inscripție romană inedită de la Roșia Montană*, în *Studia archaeologica et historica Nicolao Gudea dicata* (Bibliotheca Musei Porolissensis, 4), Zalău, 2001, p. 447-454.

⁹² Cf. V. Wollmann, I. T. Lipovan, *Monumente epigrafice și sculpturale din regiunea minieră Alburnus Maior – Ampelum (II)*, în *Potaissa*, 3, 1982, p. 100-105.

excepția unor altare cu inscripții în limba greacă (IDR III/3 398-399, 409), ajunse la Baia Mare în anii când exploatarea din Roșia Montană era subordonată Centralei miniere din acest oraș, și a unui altar votiv ajuns în împrejurări obscure la Iași (IDR III/3 405), readus la Roșia Montană în condiții la fel de misterioase, monumentele epigrafice și sculpturale apărute în ruinele centrului minier antic *Alburnus Maior* n-au cunoscut cazuri ieșite din comun în ce privește "răzlețirea" lor.

Și descoperirile arheologico-epigrafice din ruinele orașului antic **Ampelum**, respectiv în necropola care s-a întins până în comuna Pătrânjeni, au fost "stămutate" încă din cele mai vechi timpuri de la locul descoperirii și refolosite, ca și în alte părți, în special ca material de construcție. Un exemplul destul de elocvent și cunoscut îl constituie altarul funerar găsit sub poarta mănăstirii devastate din Tăuț (CIL III 1312 = IDR III/366), cu text cunoscut numai din manuscrise din secolele XVI-XVII, care îl atestă pe primul *procurator aurariarum* din Dacia, Marcus Ulpius Hermias, ale cărui rămășițe pământești au fost transportate de la *Ampelum* până la Roma. Cu excepția inscripției ajunse la Viena⁹³, au avut aceeași soartă și monumentele romane descoperite în special cu prilejul construirii uzinei metalurgice, în deceniul al cincilea al veacului XVIII, dar și cu alte ocazii.

Fig. 21

În afară de "piesele călătoare" zidite în diferite biserici de pe Valea Ampoiului⁹⁴, multe au ajuns să fie refolosite ca material

⁹³ Vezi *supra* p. 116-117.

⁹⁴ V. Moga, C. Inel, M. Drâmbărean, V. Olea, *op. cit.*, p. 70-72.

Fig. 22

Fig. 24

Fig. 23

de construcție în case și gospodării particulare. Cităm ca exemplu lespede de construcție care a ajuns în casa judei Tövesi (mai târziu școală) din Zlatna, înălțată cu cheltuiala casei imperiale, din ordinul unui împărat "Sarmaticus" – Marcus Aurelius Antoninus (161-180) ori fiul său, Aurelius Commodus (180-192) –, sub îngrijirea unui procurator al său (*Procurator aurariorum Dacicarum*) (CIL III 1306a = IDR III/3 281 cu lectura corectă) (**fig. 21**). În fosta clădire a Băncii (mai târziu Școala Generală din Zlatna) a fost zidit un coronament funerar în formă de trunchi de piramidă cu muchii arcuite. Acolo a fost văzut de I. Reinbold, J. F. Neigebaur, Fodor A. și de alții. La intrarea în pivnița acestei case se afla și stela funerară a lui Titus Aurelius Aper, *princeps adsignatus* din *municipium Splonum* (Dalmatia) (CIL III 1322 = IDR III/3 345), monument transportat după 1936, în împrejurări necunoscute, la **Răteasca** (jud. Teleorman), unde a fost re-redescoperit în anul 1858 și dus la Institutul de Arheologie din București.

Din cele două monumente refofolosite în bisericile cu hramul "Buna Vestire" din **Pătrânjeni** și "Sf. Ilie" din Pădurea Negraia ca suport al mesei altarului, cel din urmă a primit cu câțiva ani în urma o nouă destinație. În cadrul proiectului de renovare integrală a bisericii "Sf. Ilie", înălțată la 1910, altarul votiv (IDR III/3 292) închinat zeiței Ceres Augusta în vremea împăratului Caracalla (mai exact în luna ianuarie 215) a fost luat, din considerente de conservare, din locul unde a avut multă vreme o poziție secundară și expus în muzeul Mănăstirii "Buna Vestire" de la Negraia (**fig. 22**). Ne aflăm în fața unui final fericit al periplului unei "piese călătoare", cum am mai putut semnala câteva cazuri similare și la Roșia Montană. Mai multe monumente epigrafice descoperite cu ocazia construirii căii ferate Alba Iulia-Zlatna (printre care și câteva descoperite mai înainte) (IDR III/3 315, 337, 341, 363, 365 ș. a.) au fost salvate, fiind transportate la Muzeul de Istorie din Cluj-Napoca, altele ajungând la Muzeul din Alba Iulia. În cadrul unei acțiuni logistice de mai mare amploare din anul 1963, prin care s-a transportat la Muzeul Tehnic "Prof. Ing. D. Leonida" din București ultimul cuptor de topit tip "Pilz", au ajuns la respectiva destinație și două monumente epigrafice descoperite prin 1840 în incinta uzinei metalurgice, și anume un altar onorific dedicat împăratului Lucius Septimius Severus în anul 200 sau 201 de către Consiliul municipiului *Ampelum*, foarte probabil cu

prilejul ridicării localității de către împărat la acest rang (CIL III 1308 = IDR III/3 284), și un altar funerar (CIL III 1336 = IDR III/3 357). La Muzeul din Deva a ajuns un lot de altare descoperite în anul 1966 aproape de Pătrânjani (IDR III/3 297; 302, 326) (**fig. 23**).

În 1985-1986, în ruinele necropolei municipiului *Ampelum*, au ieșit la iveală și câteva blocuri de mari dimensiuni, care au fost depozitate vremelnic într-o gospodărie din Valea Mare, până când au fost adăpostite de secția în aer liber a muzeului "Achim Emilian" din Almașu Mare (**fig. 24**). După formatul blocurilor și urmele ancadramentului, păstrat fragmentar, se poate presupune că ele provin de la un uriaș monument funerar (mausoleu?), un argument fiind litera "D" (de la *Dis Manibus?*) cu care probabil începea inscripția. Pe alt fragment de bloc textul inscripției se termină cu literele [---]CIEN. Pe o altă latură a acestui fragment s-a păstrat doar colțul unei *tabula ansata*.

În ce privește "diaspora" monumentelor romane litice ieșite la iveală la **Alba Iulia**, în mod exploziv la începutul veacului al XVIII-lea, cu prilejul lucrărilor de construire de către austrieci a cetății Vauban, pe platoul unde se afla odinioară castrul Legiunii XIII Gemina, dar și ca descoperiri întâmplătoare cu ocazia săpăturilor pentru diferite construcții din oraș, ea nu se deosebește prin nimic de cea sesizată în cazul altor centre romane mai importante din Dacia. Multe dintre aceste monumente au rămas sau mai stau încă prin curțile și grădinile din oraș ori clădite în zidurile caselor actuale, "în timp ce altele au alimentat comerțul cu antichități și multe au intrat în colecții particulare (astăzi dispărute în cea mai mare parte) sau în muzee"⁹⁵. Multe descoperiri s-au făcut în cursul lucrărilor publice și cu prilejul construirii căii ferate, pe teritoriul actualului cartier Partoș, în ruinele așezării *colonia Apulensis*, care trece și pe malul stâng al Mureșului, în teritoriul comunei Oarda de Jos.

După cum s-a arătat la început, monumentele romane epi-grafice și sculpturale vizibile la suprafață pe platoul cetății din Alba Iulia în veacul XII-XIII au reprezentat un material de construcție destul de potrivit pentru o serie din preocupările edilitare

⁹⁵ Cf. V. Moga, H. Ciugudean, *Repertoriul arheologic al județului Alba*, Alba Iulia, 1995, p. 32: lista muzeelor amintite aici poate fi completată cu cele din Sebeș, Gherla, Turda și Ploiești.

de atunci, menționându-se exemplul bisericii evanghelice din Sebeș. Cum este de așteptat, ele s-au refolosit într-un număr mult mai mare pentru construirea monumentelor eclesiastice și cu caracter profan din Alba Iulia-Cetate, dar chiar și în "Orașul de jos".

O parte din inscripțiile zidite în *catedrala romano-catolică* sau aflate în preajma ei (în funcție se interpretează formulări *ad/in* din CIL) au fost semnalate începând cu veacul al XV-lea, la unele specificându-se chiar și locul de descoperire⁹⁶. Multe dintre ele au dispărut între timp⁹⁷. Câteva monumente epigrafice văzute încă în veacul al XVIII-lea la această biserică au fost transportate, după relatările lui Ignatius Reinbold (1836), în "Orașul de jos", unde au dispărut⁹⁸. În cadrul acțiunii lui Ariosti, o inscripție descoperită în peretele bisericii a ajuns la Viena, unde se păstrează și azi⁹⁹. Din alta, dusă de Ariosti din catedrala romano-catolică tot la Viena, un fragment a rămas în zidul bisericii¹⁰⁰.

O serie de monumente epigrafice au ieși la iveală cu prilejul lucrărilor de restaurare la acest însemnat monument arhitectural, începând cu primii ani ai secolului XX, mai precis în 1909-1910¹⁰¹. Ele au putut fi salvate prin grija lui Adalbert Cserni, care le-a adăpostit la Muzeul din Alba Iulia. Altele, de exemplu un fragment de inscripție, au rămas neobservate până în anul 1952 (IDR III/5 596).

Un lot și mai însemnat de monumente epigrafice întregi și fragmentare au apărut în timpul lucrărilor de restaurare și cu prilejul săpăturilor arheologice efectuate între anii 1968-1977, păstrate azi la Muzeul Național al Unirii¹⁰² și la Arhiepiscopia Romano-Catolică din Alba Iulia¹⁰³.

⁹⁶ CIL III 1057 = IDR III/5 176; CIL III 1111 = IDR III/5 354.

⁹⁷ CIL III 998 = IDR III/5 54; CIL III 1008 = IDR III/5 74; CIL III 1009 = ILS 3705 = IDR III/3 75; CIL III 1057 = IDR III/5 176; CIL III 1070 = ILS 5625 = IDR III/5 193; CIL III 1135 = IDR III/5 304.

⁹⁸ CIL III 1130 = IDR III/5 300; CIL III 1137 = IDR III/5 302; CIL III 1136 = IDR III/5 305; CIL III 1138 = ILS 4347 = IDR III/5 307.

⁹⁹ CIL III 1072 = IDR III/3 365.

¹⁰⁰ CIL III 1071 = IDR III/3 195.

¹⁰¹ AE 1965, 222 = IDR III/5 116, AE 1910, 84 = ILS 9106 = IDR III/5 438; AE 1980, 753 = IDR III/5 557.

¹⁰² AE 1980, 738 = IDR III/5 377; AE 1965, 35 = IDR III/5 482; AE 1980,

În incinta Palatului episcopal se aflau, în secolul al XIX-lea, o mulțime de monumente litice descoperite în Cetate, în special în veacul al XVIII-lea. Multe dintre ele, desenate aici de Ignatius Reinbold, au mai putut fi văzute și de Th. Mommsen în anul 1857, altele au dispărut fără nici o urmă¹⁰⁴, inclusiv cele care au "migrat" în Orașul de Jos¹⁰⁵. În prezent, la Arhiepiscopia Romano-Catolică se păstrează un număr însemnat de monumente epigrafice cu texte în limbile latină și greacă¹⁰⁶. Trei monumente epigrafice păstrate aici au fost transferate probabil în a doua jumătate a secolului XIX, în condiții necunoscute, la Muzeul din Alba Iulia¹⁰⁷. O stelă funerară descoperită în veacul al XVIII-lea într-un loc necunoscut, văzută de Joseph Eckhel (pe la 1814) și Ignatius Reinbold (1836) la Episcopia din Alba Iulia, a ajuns în următoarele decenii, înainte de 1880, la casa parohială romano-catolică din Vințu de Jos, de unde a dispărut între timp¹⁰⁸.

Catedrala romano-catolică n-a fost singurul monument ecleziastic de pe platoul cetății, pentru edificarea căruia s-au refolosit monumente litice romane, aflate din abundență în ruinele castrului și așezării *Apulum*. Dacă fosta biserică a dărmănicilor (*biserica Báthory*) n-ar fi fost demolată în anul 1898¹⁰⁹, nimeni nu și-ar

740 = IDR III/5 529; AE 1980, 741 = IDR III/5 530; AE 1980, 744 = IDR III/5 549; AE 1980, 743 = IDR III/5 561; AE 1980, 745; AE 1972, 461 = IDR III/5 581; AE 1980, 740 = IDR III/5 590.

¹⁰³ AE 1980, 737 = IDR III/5 252; AE 1965, 37 = IDR III/5 624.

¹⁰⁴ CIL III 974 = IDR III/5 4; CIL III 981 = IDR III/5 11; CIL III 1218 = 399; CIL III 1172 = IDR III/5 423; CIL III 1228 = IDR III/5 489; CIL III 1236 = IDR III/5 537: sarcofag văzut aici de S. Hohenhausen și Reinbold.

¹⁰⁵ CIL III 7781 = IDR III/5 334.

¹⁰⁶ CIL III 980 = IDR III/5 980; CIL III 1038 = IDR III/5 134: altar funerar adus aici înainte de 1857 din curtea comandantului garnizoanei; AE 1983, 801 = IDR III/5 137; CIL III 1051 = ILS 7144 = IDR III/5 164; CIL III 1004 = IDR III/5 65; CIL III 7781 = CIG 6813 b = IDR III/5 355; altar dedicat Zeului invincibil, cu text grecesc; CIL III 1243 = IDR III/5 571.

¹⁰⁷ CIL III 1033 = IDR III/5 113; CIL III 1042 = IDR III/5 145: coloană votivă; CIL III 1056 = IDR III/5 173: altar votiv descoperit în anul 1790 în Cetate și văzut în parcul Episcopiei de Mommsen (1857).

¹⁰⁸ CIL III 1196 = IDR III/5 574.

¹⁰⁹ I. Șerban, *Un monument de arhitectură gotică din Cetatea Alba Iulia: biserica Báthory*, în *Apulum*, XV, 1977, p. 313 și urm.

fi imaginat câte inscripții (probabil și piese sculpturale și arhitectonice) au fost încastrate în zidurile acestei construcții, înălțată la sfârșitul secolului al XIV-lea. Demolarea bisericii a fost atent supravegheată de Adalbert Cserni, care s-a îngrijit, în calitatea sa de director, de strămutarea la muzeu a inscripțiilor romane¹¹⁰ și medievale¹¹¹ apărute cu acel prilej, inițiind în același timp și acțiunea fotografierii monumentelor înaintea dislocării lor din zid.

După culegerea epigrafică a lui Ioan Mezerzius întocmită la începutul veacului al XVI-lea, au existat monumente epigrafice romane și în preajma bisericii "*Sf. Andrei*" din Alba Iulia, încă existentă la acea dată¹¹². Într-o casă lângă *biserica "Sf. Ioan Botezătorul"* (care nici ea nu mai există) s-a descoperit un altar votiv, ajuns mai târziu la Cancelaria Kovácsöczy și, în cele din urmă, la Muzeul din Alba Iulia¹¹³. În ruinele unei biserici neprecizate din acest oraș, M. Opitz a semnalat, în timpul șederii sale la Alba Iulia (1622-1623), inscripția funerară CIL III 1237 = IDR III/V 538. Opitz a mai semnalat un altar votiv dedicat lui Mercurius la *biserica lui Mihai Viteazul* (situată la sud de Cetate), provenind evident din ruinele romane aflate în interiorul fortificației medievale¹¹⁴.

În condiții imposibil de reconstituit, o serie de inscripții romane descoperite fortuit pe teritoriul actualului oraș Alba Iulia au ajuns să fie "adăpostite" sau refolosite și în cimitire. Așa de pildă, în anul 1767, S. Hohenhausen descoperă două inscripții în *cimitirul bisericii ortodoxe din Lipoveni*¹¹⁵. Tot aici Mommsen semna-

¹¹⁰ CIL III 14 468 = ILS 7149 = IDR III/5 14; CIL III 14 471 = ILS 9335 = IDR III/5 37; CIL III 14 476 = IDR III/5 381; CIL III 14 478 = IDR III/5 395; CIL III 14 477 = IDR III/5 401; CIL III 14 483 = IDR III/5 404: fragment de inscripție cu litere din bronz; IDR III/5; CIL III 14 481 = IDR III/5 499; IDR III/5; CIL III 14 482 = IDR III/5 593.

¹¹¹ I. Șerban, *op. cit.* p. 313-322; V. Wollmann, *Das Epitaph des Hofkammerrates Ignatius (Ignaz) Haan in Karlsburg (Alba Iulia)*, în *Apulum*, XLV, 2008, p. 197 și urm.

¹¹² CIL III 1105 = IDR III/V 261; CIL III 1129 = ILS 3867 = IDR III/5 298: dusă la Viena; CIL III 1166 = IDR III/5 391.

¹¹³ CIL III 1105 = IDR III/5 261.

¹¹⁴ CIL III 1103 = IDR III/5 258.

¹¹⁵ CIL III 1178 = ILS 1165 = IDR III/5 436: bază de statuie; CIL III 1232 = IDR III/5 515.

lează, în anul 1857, o inscripție între timp dispărută¹¹⁶.

Preotul din Criș, Georgius Soterius, menționează două inscripții descoperite în anul 1655, care au fost duse în *cimitirul evreiesc* din Orașul de Jos¹¹⁷. Alte două inscripții au ajuns în *cimitirul evanghelic* din Alba Iulia¹¹⁸), în timp ce C. Torma a descoperit un monument epigrafic roman ajuns în *cimitirul reformat*¹¹⁹.

Urmărind culegerile de inscripții întocmite începând cu veacul al XVI-lea, se poate constata că o serie de monumente epigrafice au fost refolosite și la alte categorii de construcții: colegii aparținând diferitelor confesiuni, construcții cu caracter public sau palate, respectiv case aparținând unor demnitari civili sau militari. Am ales câteva exemple mai semnificative de construcții din perimetrul cetății albaiuliene care s-au remarcat prin prezența unui număr considerabil de monumente epigrafice, fenomen întâlnit mai târziu – așa cum s-a arătat mai sus – și la conacele nobiliare din Țara Hațegului. Astfel, la Colegiul iezuit s-a semnalat încă din veacul al XVI-lea un număr însemnat de inscripții. Despre existența uneia¹²⁰ nu se știa până la publicarea manuscrisului necunoscut al lui Zamosius din anul 1598, intitulat *Inscriptiones Romanae in lapidibus antiquis Albae Juliae et circa locorum*, descoperit la Zagreb¹²¹. Câteva s-au păstrat aici până la mijlocul secolului al XIX-lea, când au fost văzute de Reinbold fie în curtea colegiului, fie încastrate în ziduri¹²². În schimb, a luat drumul spre Hofbibliothek (mai târziu Nationalbibliothek) din Viena o inscripție

¹¹⁶ CIL III 1201 = IDR III/5 448.

¹¹⁷ CIL III 1202 = IDR III/V 605; CIL III 1250 = IDR III/V 607.

¹¹⁸ CIL III 7767 = IDR III/5 27; CIL III 7813 = IDR III/5 523.

¹¹⁹ CIL III 7752 = IDR III/5 88.

¹²⁰ AE, 1993, 1336 = IDR III/5 400.

¹²¹ Cf. István Szamosközy (*Stephanus Zamosius*), *Analecta lapidum vestustorum et nonnullarum in Dacia antiquitatum 1593 – Inscriptioens Romanae in lapidibus antiquis Albae Juliae et circa locorum 1598*, ediție de Mihály Balázs și István Monok, cu o prefață de Mihai Bărbulescu și András Kovács, Szeged, 1992.

¹²² CIL III 982 = IDR III/5 16; CIL III 994 = IDR III/5 42; CIL III 1022 = IDR III/5 86; CIL III 1069 = IDR III/5 191; CIL III 1189 = IDR III/5 453: listă de soldați, monument din fundația colegiului, dispărut înainte să fie transportat de Ariosti la Viena.

descoperită de Ariosti la Colegiul calvin¹²³.

La *Palatul princiar*, în care a fost integrată cel mai târziu în vremea lui Gabriel Bethlen clădirea fostei preposituri și unde, probabil, au locuit și călugării iezuiți între 1579-1583 (când s-au mutat în fosta mănăstire a dominicanilor), cea mai reprezentativă construcție civilă din Alba Iulia în secolul XVII și până în ultimul deceniu al secolului următor, de asemenea în preajma palatului, mulți erudiți străini (unii chiar stabiliți aici temporar, precum Martin Opitz, rezident între anii 1622-1623), dar și transilvăneni, au semnalat o serie de monumente epigrafice. Cele mai multe¹²⁴ se cunosc numai din însemnările acestor umaniști, dintre care îi amintim pe Johannes Mezerzius, Philippus More de Csula (Ciula), Antonius Verancici (Verantius), Jaques Bongars (Bongarsius), Stephanus Zamosius și Martin Opitz. După câte se știe, din monumentele epigrafice ajunse cândva în incinta sau în preajma Palatului princiar s-a păstrat numai baza unei statui¹²⁵.

Același destin l-au avut și cele mai multe inscripții semnalate începând cu sfârșitul veacului al XVI-lea la *Cancelaria Wolfgang Kovacsöczy*¹²⁶. Despre trei piese se știe că nu s-au pierdut, ajungând la Muzeele din Alba Iulia și Turda, respectiv la Nationalbibliothek din Viena¹²⁷.

¹²³ CIL III 1081 = IDR III/5 202.

¹²⁴ CIL III 976 = IDR III/5 7; CIL III 1108 = ILS 4344 = IDR III/5 103; CIL III 1053 = IDR III/5 169: altar votiv văzut de Opitz într-o casă din apropierea palatului; CIL III 1077 = 7764 = IDR III/5 197; CIL III 1085 = IDR III/5 212; CIL III 1106 = IDR III/5 264; CIL III 1121 = IDR III/5 285; CIL III 1151 = IDR III/5 340; CIL III 1182 = IDR III/5 441; CIL III 1180 = 7795 = IDR III/5 442; CIL III 1224 = IDR III/5 473: inscripție funerară văzută de Mezerzius în peretele unui cimitir; CIL III 1222 = 7802 = IDR III/5 539; CIL III 1193 = ILS 2746 = IDR III/5 542; CIL III 1246 = IDR III/5 584: sarcofagul scufundat în Tisa amintit mai sus; CIL III 1204 = IDR III/5 613; CIL III 1629, 11 = IDR III/5 724: bloc de construcție cu inscripție în *tabula ansata* văzut de Opitz *in muros oppidi eisd. prope aulam*.

¹²⁵ CIL III 1180 = 7795 = IDR III/5 442, Muzeul Național al Unirii, Alba Iulia.

¹²⁶ CIL III 978 = IDR III/5 8; CIL III 984 = IDR III/5 18; CIL III 987 = ILS 3847 = IDR III/5 21: inscripție votivă descoperită probabil la Asklepionul din Partoș; CIL III 1089 = IDR III/5 230; CIL III 1181 = IDR III/5 439; CIL III 7797 = IDR III/5 500.

¹²⁷ CIL III 1105 = IDR III/5 261; CIL III 1158 = ILS 2477 = IDR III/5 366: bază de statuie cu inscripție votivă, ajunsă mai târziu la conacul Lendvai

Din manuscrisul maiorului austriac Sylvius Hohenhausen, *Sammlung derer Trümmer Dacischer Alterthümer. Original-Entwurf* (editat după 1767), reiese că și în grădina comandantului garnizoanei au putut fi văzute, la vremea respectivă, mai multe inscripții romane. Cu excepția a două piese¹²⁸, celelalte inscripții s-au păstrat, ajungând la Muzeul albaulian¹²⁹, respectiv la Palatul Episcopal¹³⁰. Hohenhausen a semnalat pentru prima dată și monumente epigrafice încastrate în zidul cetății¹³¹.

Seria descoperirilor arheologico-epigrafice pe platoul unde se afla castrul legiunii XIII Gemina începuse în primele decenii ale veacului al XVIII-lea, cu ocazia unor lucrări de întreținere a cetății austriece desfășurate în anii 1715¹³² și 1722¹³³, ori cu prilejul construirii bastionului "Prințul Eugen"¹³⁴. În anii 1722-1723 Giuseppe Ariosti supraveghează – cum s-a mai arătat – lucrările de construcție a fortificațiilor, prilej cu care descoperă o mulțime de monumente epigrafice, dintre care o bună parte se cunosc numai din manuscrisul său¹³⁵. Din aceste inscripții văzute de Ariosti, doar una singură a ajuns la Muzeul Brukenthal¹³⁶.

din Petreștii de Jos; CIL III 1181 = IDR III/5 439.

¹²⁸ CIL III 1012 = IDR III/5 82; CIL III 1108 = ILS 4344 = IDR III/5 103.

¹²⁹ CIL III 1034 = IDR III/5 124; CIL III 1055 = IDR III/5 172; CIL III 1061 = IDR III/5 185; CIL III 1155 = IDR III/5 348.

¹³⁰ CIL III 1038 = IDR III/5 134.

¹³¹ CIL III 1011 = IDR III/5 77: în apropierea porții; ajuns la Muzeul din Deva; CIL III 1059 = IDR III/5 178.

¹³² CIL, III 1018-1019 = IDR III/5 83-84; CIL III 1171 = IDR III/5 422.

¹³³ CIL III 1017 = CIL III/5 81.

¹³⁴ CIL III 1062 = IDR III/5 182.

¹³⁵ De exemplu: CIL III 977 = IDR III/5 5; CIL III 1002 = IDR III/5 62; CIL III 1003 = IDR III/5 63; CIL III 1017 = IDR III/5 81; CIL III 1032 = ILS 3019 = IDR III/5 112; CIL III 1035 = IDR III/5 125; CIL III 1037 = IDR III/5 133; CIL III 1058 = IDR III/5 177; CIL III 1073 = IDR III/5 196; CIL III 1020 = IDR III/5 213; CIL III 1086 = IDR III/5 216; CIL III 1090 = ILS 1090 = IDR III/5 231; CIL III 1099 = ILS 2392 = IDR III/5 250; CIL III 1122 = IDR III/5 286; CIL III 1142 = IDR III/5 322; CIL III 1145 = IDR III/5 328; CIL III 1118 = IDR III/5 350; CIL III 1185 = IDR III/5 378; CIL III 1220 = IDR III/5 382; CIL III 1165 = IDR III/5 385; CIL III 1187 = IDR III/5 494; CIL III 1615 = 513; CIL III 1233 = IDR III/5 517; CIL III 1214 = ILS 7154 = IDR III/5 527; CIL III 1239 = IDR III/5 547.

¹³⁶ CIL III 1152 = IDR III/5 331.

Numeroase monumente epigrafice, dintre care unele au dispărut între timp, au fost copiate și puse în circulație în diferite ziare la mijlocul secolului XIX de Dionysius Thalson, preotul militar al garnizoanei Alba Iulia¹³⁷. El a publicat și o inscripție votivă fragmentară descoperită foarte probabil la Partoș¹³⁸. Cu mici excepții, Th. Mommsen le găsește în anul 1857 în locurile precizate de Thalson. Trei inscripții descoperite la Poarta de Jos (*Niedertor*) în anul 1861¹³⁹, împreună cu un altar votiv fragmentar¹⁴⁰, au ajuns la Muzeul Brukenthal.

Până la revizuirea materialului epigrafic din Dacia de către Domaszewski pentru volumul supliment CIL III (în colaborare cu Th. Mommsen și Otto Hirschfeld), multe dintre piesele amintite mai sus au devenit "călătoare", unele au dispărut definitiv, dar s-au descoperit și piese noi în câmpul de ruine apulens. Astfel, în anul 1880 Domaszewski descoperă două inscripții în casa Loew¹⁴¹ și una în casa Andrászi¹⁴². În grădina comandantului trupelor de geniu el identifică patru inscripții, din care două au "migrat" mai târziu la sediul Comitatului Hunedoara, una s-a perindat pe la Colegiul reformat din Aiud, ca să ajungă în cele din urmă tot la Deva, iar a patra a dispărut¹⁴³. Aceste inscripții s-au descoperit, împreună cu alte piese epigrafice¹⁴⁴, în timpul lucrărilor de consolidare a palisadei cetății, executate în 1878 sub conducerea

¹³⁷ CIL III 1044 = IDR III/5 148; CIL III 1047 = IDR III/5 155; CIL III 1052 = 13 772 = IDR III/5 165; CIL III 1104 = IDR III/5 259: altar votiv descoperit în grădina familiei Csűrös; CIL III 1144 = IDR III/5 326: altar votiv redescoperit în anul 1956 în cazarma pontonierilor; CIL III 1159 = IDR III/5 368; CIL III 1160 = IDR III/5 375.

¹³⁸ CIL III 1116 = IDR III/5 367.

¹³⁹ CIL III 1075 = IDR III/5 107 și CIL III 1074 = IDR III/5 139.

¹⁴⁰ CIL III 1076 = IDR III/5 260.

¹⁴¹ CIL III 7782 = IDR III/5 60; CIL III 7751 = IDR III/5 94.

¹⁴² CIL III 7810 = IDR III/5 536.

¹⁴³ CIL 7770 = IDR III/5 318; CIL III 7771 = IDR III/5 319; CIL III 7808 = 12 556 = IDR III/5 514: Muzeul din Deva; CIL III 1154 = 7775 = IDR III/5 349: dispărută.

¹⁴⁴ CIL III 7768 = IDR III/5 317; CIL III 7784 = IDR III/5 376; CIL III 7785 = IDR III/5 402; CIL III 7741 = 14 479 = IDR III/5 426: Muzeul din Deva; CIL III 7794 a = IDR III/5 434: Muzeul din Deva; CIL III 7794 b = IDR III/5 435; CIL III 7803 = IDR III/5 459.

căpitanului Haidecki, probabil în zona centrală a castrului roman.

Nu putem stăruï asupra tuturor monumentelor epigrafice semnalate în secolele XVIII-XIX sau chiar mai devreme în diverse locuri din Cetate, adică în diferite gospodării, respectiv grădinile acestora. Cităm ca exemplu *clădirea monetăriei*, în preajma căreia s-au descoperit câteva inscripții¹⁴⁵ sau a *arsenalului*, în zidul căruia Zamosius a identificat, în anul 1598, o inscripție funerară dispărută între timp¹⁴⁶. Un monument epigrafic păstrat în "casa turcească" din Alba Iulia a ajuns în posesia familiei Lugosi din Petreștii de Jos, de aici la Țaga, pentru ca în cele din urmă să fie transferat la muzeul din Gherla¹⁴⁷. Nu trebuie să ne surprindă acest "pelerinaj" mai puțin obișnuit, dacă ne gândim la traseul parcurs de monumentele romane transportate inițial din Sarmizegetusa la Fărcădin și de acolo la conacul familiei Noptsa din Zam. Așa cum nu se știe unde se afla "casa turcească", nu se cunoaște nici locul unde a existat fântâna *Karolinen-Brunnen*, în preajma căreia, după Ackner-Müller, s-ar fi descoperit, o bază de statuie¹⁴⁸.

Grădinile și casele particulare în care s-au semnalat în trecut o serie de monumente epigrafice sunt greu de identificat și localizat din cauza schimbării în timp a numelui proprietarului. Cine mai știe unde se afla casa avocatului Csiszér, unde Ackner și Mommsen au văzut o bază de statuie¹⁴⁹, sau grădina Czyriék din Cetate, în care tot Ackner a semnalat o stelă funerară¹⁵⁰, casa Gyulaffy unde, în anul 1894, s-a putut vedea o coloană votivă¹⁵¹, sau grădina Gräff în care Reinbold a înregistrat, în anul 1836, o inscripție onorară¹⁵², al cărei text a fost verificat de Mommsen în

¹⁴⁵ CIL III 995 = IDR III/5 43: bază de statuie ajunsă mai întâi la Colegiul reformat din Aiud, apoi în colecția lui J. Kemény din Luncani și, în cele din urmă, la Muzeul din Cluj-Napoca; CIL III 1021 = IDR III/5 85: Muzeul din Alba Iulia.

¹⁴⁶ AE 1993, 1335 = IDR III/5 497: la *armamentarium*.

¹⁴⁷ CIL III 1092 = IDR III/5 235: *in aedes quae Turcicae dicuntur*, care aparținea la sfârșitul secolului al XVI-lea lui János Gálffy.

¹⁴⁸ CIL III 990 = IDR III/5 31: Muzeul din Alba Iulia.

¹⁴⁹ CIL III 1049 = IDR III/5 161.

¹⁵⁰ CIL III 1197 = IDR III/5 585.

¹⁵¹ CIL III 1153 = IDR III/5 345.

¹⁵² CIL III 1127 = IDR III/5 427: Muzeul din Alba Iulia.

anul 1857, când proprietar era un oarecare Incze. În timp s-au schimbat și alți proprietari. Grădina lui Sárdy, unde Mommsen își notase inscripția CIL III 1194 = IDR III/5 556 (Muzeul din Alba Iulia), se afla în anul 1930, când prof. C. Daicoviciu revizua textul epigrafei, în proprietatea Dr. Dominic Medrea.

"Diaspora" unor monumente litice romane¹⁵³ descoperite în ruinele cetății medievale, spre suburbiile și periferia orașului Alba Iulia, mai bine zis în Orașul de Jos (*Vorstadt* sau *Unterstadt*), fusese observată încă din veacul al XVI-lea de Zamosius. În anii 1622-1623 Martin Opitz și-a notat aici, în manuscrisul său *Dacia antiqua*¹⁵⁴, o serie de inscripții văzute de el la diferite case din suburbia orașului¹⁵⁵. Din fortificația medievală i-au fost cunoscute inscripțiile CIL III 1117 = IDR III/5 388; CIL III 1163 = IDR III/5 409; CIL III 1231 = IDR III/5 512, din care nu s-a păstrat niciuna (**fig. 25a-d**). Reinbold confirmă existența lor, înșirând și alte inscripții, pe care le-a identificat în anul 1836 în Orașul de Jos, în unele cazuri chiar cu specificarea locului lor de proveniență. Cele mai multe au dispărut în a doua jumătate a secolului XIX¹⁵⁶.

Acest lucru îl constată și editorii volumului supliment al CIL-ului, Domaszewski și Hirschfeld, în anul 1880, descoperind în schimb alte piese epigrafice "migrate" în Orașul de Jos sau apărute la fața locului¹⁵⁷. Un număr considerabil de monumente epi-

¹⁵³ CIL III 1061 = IDR III/5 185; CIL III 1065 = CIL III/5 238.

¹⁵⁴ Cf. Volker Wollmann, *Stadiul actual al cercetărilor privitoare la manuscrisul dispărut Dacia Antiqua al lui Martin Opitz*, în *Studii de istorie antică (Omagiu profesorului Ioan Glodariu)*, Bibliotheca Musei Napocensis, XX, Cluj-Napoca, 2001, p. 453-473.

¹⁵⁵ CIL III 983 = IDR III/5 160; CIL III 1067 = IDR III/5 188: coloană votivă pe care Zamosius, în ale sale *Inscriptiones Romanae* ..., o localizează *propter sacellum suburbanam*; CIL III 1091 = IDR III/5 233.

¹⁵⁶ CIL III 1060 = IDR III/5 183: altar votiv transportat la Vințu de Jos (azi la Muzeul din Sebeș); CIL III 1136 = IDR III/5 305; CIL III 1138 = ILS 4347 = IDR III/5 307: două baze de statui cu inscripții votive, aduse de la catedrala romano-catolică din Alba Iulia; CIL III 973 = IDR III/5 316; CIL III 1156 = IDR III/5 359; CIL III 1169 = IDR III/5 420: pe care Mommsen n-a mai găsit-o; CIL III 1173 = IDR III/5 424; CIL III 1206 = IDR III/5 507; CIL III 1257 = 532; CIL III 1240 = IDR III/5 535; CIL III 1199 = IDR III/5 598; CIL III 1200 = IDR III/5 601; CIL III 1251 = IDR III/5 610 și CIL III 1256; CIL III 1256 = IDR III/5 685.

¹⁵⁷ CIL III 7784 = IDR III/5 39; CIL III 7747 = IDR III/5 44; CIL III 7759 =

Fig. 25a

grafice au ieșit la lumina zilei în perioada interbelică, de exemplu în anii 1929¹⁵⁸ și 1930, în grădina proprietarului Oancea, provenind din ruinele unui *mithraeum* din *municipium Septimium*¹⁵⁹. Seria

IDR III/5 114; CIL III 1039 = 7735 = IDR III/5 138: din Cetate; CIL III 7757 = IDR III/5 151; CIL III 7769 = IDR III/5 315; CIL III 7792 = IDR III/5 407: descoperită în 1859; CIL III 7807 = IDR III/5 445: descoperită, după C. Gooß, în anul 1865, în Cetate.

¹⁵⁸ AE 1967, 385 = IDR III/5 166.

¹⁵⁹ AE 1944,28 = IDR III/5 232; AE 1934, 115 = IDR III/5 270; AE 1960, 240 = IDR III/5 141; AE 1934, 115 = IDR III/5 270; AE 1934, 114 = IDR

descoperirilor continuă în deceniile următoare, dar sub supravegherea personalului științific al Muzeului albaulian, în prelungirea preocupărilor lui Adalbert Cserni de a le pune la adăpost în lapidarul acestei instituții și de a le valorifica în literatura de specialitate.

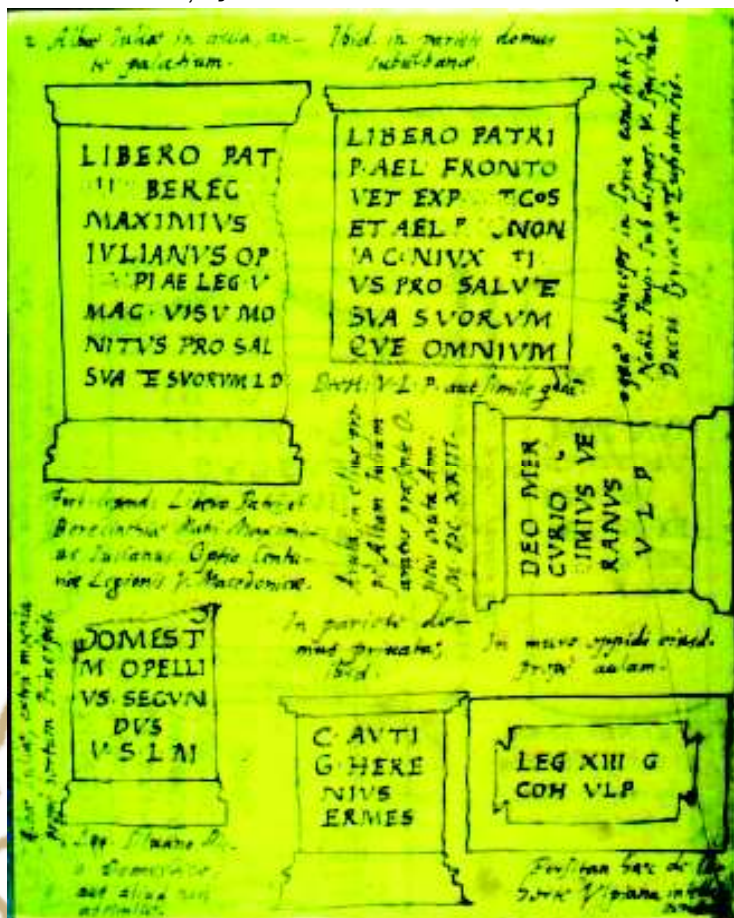

Fig. 25b

În cele ce urmează, dorim să ilustrăm, pe baza câtorva exemple mai sugestive, fenomenul "diasporei" de pe teritoriul actualului cartier Partoș¹⁶⁰. Dorim să precizăm de la început că multe dintre

III/5 271; AE 1960, 243 = IDR III/5 279; IDR III/3 282; IDR III/5 288; IDR III/5 289; IDR III/5 290.

¹⁶⁰ Cf. *Repertoriul arheologic al județului Alba*, p. 41-43.

Fig. 25c

monumentele epigrafice și sculpturale "rătăcitoare" descoperite începând cu secolul al XIX-lea¹⁶¹ au avut mai mari șanse de supraviețuire în raport cu cele ieșite la iveală în ruinele cetății medievale. Cele mai multe au ajuns, la scurtă vreme după descoperirea lor, în colecții publice din țară și străinătate. Totuși, o bună parte din cele semnalate de Reinbold, Thalson, Ackner, Mommsen, Domaszewski, Torma, Benndorf, Münsterberg sau Oehler au dispărut

¹⁶¹ Există și inscripții semnalate mai înainte, de exemplu de M. Opitz la Oarda de Jos, până unde s-a întins *colonia Apulensis* (CIL III 1234 = IDR III/5 524).

lor în diferite muzee sau colecții muzeale. Este relevant, sub raport statistic, cât de multe inscripții descoperite la Partoș, în special în timpul construirii terasamentului căii ferate în anii 1866-1868, altele în anii 1872, 1879, au ajuns la Muzeul Brukenthal¹⁶⁴. Colecțiile acestui muzeu s-au îmbogățit încă în anul 1858 cu trei monumente mithraice descoperite la Partoș în veacul XVIII¹⁶⁵. Și din lotul de inscripții descoperit în anii 1838-1846 în grădina lui Johannes Pauer, un altar votiv a ajuns la muzeul sibian¹⁶⁶, în timp ce alte două inscripții au fost transportate una la Muzeul Național din Budapesta¹⁶⁷, cealaltă la Palatul Belvedere din Viena, de unde a ajuns apoi la Kunsthistorisches Museum¹⁶⁸. După muzeele din Alba Iulia și Sibiu, urmează în această statistică cele din Cluj, Deva și Ploiești, iar Muzeul Național de Istorie din București și la cele de la Sighișoara și Sebeș a ajuns câte o singură inscripție.

Exceptând cazurile când monumentele epigrafice descoperite în raza actualului municipiu Alba Iulia au fost transportate la mari distanțe, chiar și în străinătate, cum s-a văzut mai sus¹⁶⁹, de regulă ele s-au răsfirat, din rațiuni practice, într-un perimetru mai restrâns.

Cea mai apropiată localitate de Alba Iulia unde s-au găsit monumente epigrafice și sculpturale romane refolosite în scopuri edilitare a fost **Bărăbanț**. În anii 1998-1999 aici au ieșit la iveală, cu prilejul renovării bisericii romano-catolice, prin înlăturarea vechii

III/5 343: Muzeul din Alba Iulia; CIL III 1141 = IDR III/5 330.

¹⁶⁴ CIL III 7737 = IDR III/5 26; CIL III 7746 = IDR III/5 45; CIL III 7743 = IDR III/5 64: relief votiv; CIL III 7758 = IDR III/5 122; CIL III 1041 = IDR III/5 143: descoperire din 1840; CIL III 6260 = IDR III/5 167; CIL III 6261 = IDR III/5 168; CIL III 7766 = IGRR 1543 = IDR III/5 256: cu text în limba greacă; CIL III 7779 = IDR III/5 268; CIL III 7780 = IDR III/5 269; CIL III 7772 = IDR III/5 320; CIL III 7773 = IDR III/5 339.

¹⁶⁵ CIL III 1109 = IDR III/5 280; CIL III 1110 = ILS 4221 = IDR III/5 281; CIL III 1123 = IDR III/5 284.

¹⁶⁶ CIL III 1140 = IDR III/5 310.

¹⁶⁷ CIL III 1115 = ILS 3174 = IDR III/5 364.

¹⁶⁸ CIL III 1174 = ILS 7255 = IDR III/5 425: "[1838 im Pauerischen Garten] von Fürsten Longin v. Lobkowitz erworben und jetzt im Belvédère zu Wien"; J. F. Neigebaur, *Dacien*, p. 156, Nr. 236.

¹⁶⁹ Mai există un precedent în această direcție: baza unei statui comemorative transportată din ordinul regelui Matia Corvin în anul 1598 din Alba Iulia la Buda: CIL III 6265 = IDR III/5 518.

tencuieli din exterior, două reliefuri (cu caracter funerar?) și o inscripție votivă dedicată lui Iupiter și unui *genius Daciarum*, transportată aici fără îndoială de la *Apulum* (IDR III/5 723) (fig. 26a-b).

Fig. 26a-b

Așadar, nu trebuie să ne surprindă faptul că parcul curiei Teleki din **Micești** a fost garnisit, în secolul al XIX-lea, cu monumente epigrafice de diferite tipuri și categorii. Neigebaur, care vizitase conacul în 28 aprilie 1847, are cuvinte elogioase la adresa contesei Teleki pentru eforturile depuse de ea spre salvarea anti-chităților descoperite în zonă¹⁷⁰. Ne surprinde faptul că la data respectivă Neigebaur nu mai întâlnește în parcul acestui conac decât o singură inscripție¹⁷¹, în timp ce Reinbold și Thalsen, dar și Mommsen (1857), au reperat câteva piese în plus¹⁷². În anii 1622-1623, cu ocazia vizitelor făcute prietenului său Henricus Lisbona din Zlatna, Martin Opitz văzuse, într-o casă din Micești,

¹⁷⁰ J. F. Neigebaur, *Dacien*, p. 167, nr. 3: "... im Park der Gräfin zu Kisfalud, welche mehrere der in der Umgebung von Karlsburg gefundenen Alterthümer der Vergessenheit entrissen hat".

¹⁷¹ CIL III 1027 = IDR III/V 97: transportată în 1982 la Muzeul din Alba Iulia.

¹⁷² CIL III 986 = ILS 3848 = IDR III/5 20; CIL III 1031 = IDR III/5 111; CIL III 1062 = IDR III/5 182: altar votiv descoperit la bastionul "Prințul Eugen"; CIL III 1080 = IDR III/5 201; CIL III 1100 = ILS 7141 = IDR III/5 253; CIL III 1248 = IDR III/5 600, toate dispărute.

coloana votivă CIL III 1212 = ILS 7255 = IDR III/5 444. În **Şard** el a descoperit trei inscripții (CIL III 1107 = IDR III/5 352; CIL III 1114 = 356; CIL III 1241 = IDR III/5 555), iar la aprox. 1 km de Şard, Reinesius și Opitz au semnalat inscripția votivă CIL III 1084 = ILS 3015 = IDR III/5 211. La casa Bartsai din Şard a ajuns altă piesă "călătoare" pe care Opitz a semnalat-o în ruinele unei biserici (?) din cetatea medievală, dispărută și ea (CIL III 1162 = IDR III/5 397).

Pe hartă ar urma, ca distanță (în linie aeriană) la care s-a putut urmări "migrarea" monumentelor litice din *Apulum*, satul **Hăpria**, unde Zamosius a observat, în anul 1598, un altar votiv dedicat zeilor Aesculap și Hygia¹⁷³. Aproximativ la aceeași distanță, dar în direcții diferite față de Alba Iulia, se află comunele **Daia Română** și **Henig**. În prima s-a descoperit un altar votiv văzut pentru prima dată de Téglás Gábor în anul 1888¹⁷⁴, iar în a doua comună o uriașă placă funerară care, după un pelerinaj întreprins până la castelul Noptsa din Zam, a ajuns la Muzeul Civilizației Dacice și Romane din Deva¹⁷⁵. După criteriul topografic, ar urma în enumerarea noastră comuna **Ighiu**, unde Opitz semnalase, în zidul bisericii, un fragment de inscripție funerară, dispărut între timp¹⁷⁶.

După cum s-a amintit mai sus, una dintre inscripțiile văzute de Mezerzius și Opitz în ruinele mănăstirii de la **Tăuț**, și anume epitaful primului *procurator aurariarum dacicarum* M. Ulpius Hermias, provine din Zlatna (*Ampelum*). Se ridică întrebarea dacă nu cumva și a doua inscripție văzută aici de cei doi erudiți nu a fost adusă tot din ruinele orașului *Ampelum* sau dacă într-adevăr este originară din *Apulum*¹⁷⁷.

La distanța de aprox. 13-14 km de Alba Iulia au "călătorit" inscripțiile care au fost transportate începând din veacurile XVI-XVII la **Vințu de Jos** și la **Vurpăr**. Mezerzius semnalează la castelul Martinuzzi o placă votivă¹⁷⁸, iar o inscripție romană a fost

¹⁷³ AE 1993, 1337 = IDR III/5 13: *in aedibus domini Georgii Barbel*.

¹⁷⁴ CIL III 7788 = IDR III/5 128: Muzeul din Sebeș.

¹⁷⁵ CIL III 1203 = IDR III/5 606.

¹⁷⁶ CIL III 1242 = IDR III/5 566.

¹⁷⁷ CIL III 1223 = IDR III/5 576.

¹⁷⁸ CIL III 1119 = IDR III/5 275: dispărută.

observată la Vințu de Jos în anul 1598 de Zamosius¹⁷⁹. În timpul principelui Bethlen, când a avut loc reconstrucția renașcentistă a castelului, după planurile unui arhitect italian, pare-se că au fost refolosite mai multe inscripții aduse din *Apulum*. Printre acestea se afla și baza de statuie votivă văzută de Bongars la catedrala romano-catolică și redescoperită în anul 1991 de profesorul clujean A. Kovács¹⁸⁰ (**fig. 27**), precum și un bloc masiv inscripționat cu o listă de soldați¹⁸¹. În anul 1899 A. Cserni a descoperit în castel un altar votiv, ajuns prin grija lui la Muzeul din Alba Iulia¹⁸². În anul 1863 Torma a observat un altar roman în biserica reformată din Vințu de Jos, unde a rămas până azi¹⁸³. El mai semnalează în sat un altar dedicate lui *Bonus Puer* provenind din Partoș¹⁸⁴. În biserica reformată din Vurpăr, Mezerzius și-a notat o inscripție, dispărută de mult timp¹⁸⁵. Alte inscripții "călătoare" ajunse la Vințu de Jos s-au amintit deja în alt context¹⁸⁶. În anul 1873 Hirschfeld a descoperit două inscripții în casa Băcilă, dar nici despre destinul lor nu se mai știe nimic¹⁸⁷. În colecțiile Muzeului Brukenthal a ajuns un relief mithraic descoperit undeva în apropierea Mureșului și notat mai târziu de C. Gooß la Sebeș¹⁸⁸. În timpul lui Ariosti a ajuns la Vințu de Jos jumătatea din dreapta a unei plăci funerare ce urma să fie transportată la Viena, lucru care nu s-a mai întâmplat, din moment ce ea se păstrează la Muzeul Brukenthal. În ce privește proveniența monumentului: *Sarmizegetusa* sau *Apulum*, părerile specialiștilor sunt împărțite¹⁸⁹. Se cunosc și alte cazuri unde nu se știe precis dacă inscripțiile respective într-adevăr provin de la Alba Iulia, cum ar fi CIL III 1183 = IDR III/5 480, inscripție funerară văzută de Mezerzius la

¹⁷⁹ AÉ 1993, 1338 = IDR III/5 98: *in domo reusdam rustici*.

¹⁸⁰ IDR III 1028 = IDR III/5 100.

¹⁸¹ AÉ 1971, 3 = IDR III/5 451: dus la Muzeul din Sebeș.

¹⁸² CIL III 14 473 = IDR III/5 158.

¹⁸³ CIL III 1043 = IDR III/5 147.

¹⁸⁴ CIL III 1133 = IDR III/5 306: Muzeul din Sebeș.

¹⁸⁵ CIL III 1230 = IDR III/5 510.

¹⁸⁶ CIL III 1060 = IDR III/5 183 și CIL III 1196 = IDR III/5 574.

¹⁸⁷ CIL III 7763 = IDR III/5 194; CIL III 7793 = IDR III/5 379.

¹⁸⁸ CIL III 7782 = IDR III/5 267.

¹⁸⁹ AÉ 1971, 368 = IDR III/2 378.

Alba Iulia. După alte surse, ea ar fi fost descoperită la Braşov sau Năsăud. CIL III 1553 = IDR III/5 528: descoperită de Mezerzius *in limine claustris Sebesiensis*, prin care s-ar putea înţelege o mănăstire din Sebeş, după alţii localitatea Caransebeş, urmând această a doua interpretare a fost localizată de Mommsen la Jupa (*Tibiscum*). În mod eronat, unii au căutat această mănăstire în Sighişoara¹⁹⁰.

Fig. 27

Cum s-a arătat chiar la început, şi constructorii bisericii astăzi evanghelice din **Sebeş** au beneficiat de "cariera de piatră prelucrată" de pe platoul Cetăţii, cu ocazia transporturilor făcute la Ighiel după materie primă. Aşa se explică prezenţa mai multor inscripţii (şi cel puţin a unei sculpturi cu caracter funerar) încastate în zidurile bisericii¹⁹¹. Piese "rătăcitoare" zidite în diferite case particulare au fost semnalate de Mezerzius¹⁹² şi de Martin Opitz¹⁹³.

Un caz de refolosire a unui altar votiv roman din ruinele oraşului *Apulum* ca piatră de mormânt (pe lângă cele semnalate de noi mai sus, p. 112) a apărut în cimitirul nou al localităţii **Straja**

¹⁹⁰ CIL III 1553 = IDR III/1 269: localităţi nesigure) = IDR III/5 528; alt exemplu cu localizări contradictorii: CIL III 1191 = IDR III/5 506.

¹⁹¹ AE 1971, 369 = IDR III/5 92; CIL III 1238 = IDR III/5 541, AE 1971, 371 = IDR III/5 587 şi CIL III 1258 = IDR III/5 589; *Acta Musei Napocensis*, VII, 1970, p. 180-181.

¹⁹² CIL III 1026 = IDR III/5 96.

¹⁹³ CIL III 1216 = IDR III/5 568.

în anul 1948. Pe latura din spate a acestui altar, dedicat zeului Saturn, a fost citită următoarea inscripție cu scriere chirilică: *Pomenește Doamne/ pre robu tău Va/ sile întru îm/ părăția ta/ Anu 1785*¹⁹⁴. Acest monument a apărut împreună cu jumătatea din stânga a unui altar votiv dedicat Minervei¹⁹⁵.

Piese "călătoare" reperate la o distanță de până la 10-20 km de capitala provinciei *Dacia Apulensis* au fost identificate și la **Coșlar** și **Galda de Jos**. Placa votivă descoperită de O. Hirschfeld la Coșlar, la sfârșitul secolului al XIX-lea, a ajuns la Colegiul reformat din Aiud¹⁹⁶, împreună cu baza de statuie funerară a lui Caius Antonius Valentinus, din tribul Papiria¹⁹⁷, descoperită tot la Coșlar de O. Zeic. Împrejurările în care au "migrat" aceste piese destul de impozante din Alba Iulia rămân o enigmă, la fel și "pelerinajul" a trei piese epigrafice pe care Mezerzius le-a văzut și notat în satul dispărut Filesd (Filești, lângă Șard), dintre care două au pierit fără urmă¹⁹⁸, ca a treia să reapară în anul 1959 în biserica ortodoxă cea veche din Galda de Jos¹⁹⁹.

N-am stăruit în această investigație asupra pieselor "călătoare" care au parcurs un drum mai scurt, în perimetrul actualului municipiu Alba Iulia, cum ar fi cele care au îmbogățit patrimoniul *Bibliotecii Batthyaneum*, care deține o importantă colecție arheologică, sau cele descoperite mai recent pe Platoul Romanilor, Dealul Furcilor sau la Partoș, care de regulă au ajuns direct în lapidariul Muzeului Național al Unirii din Alba Iulia și, firește, și în circuitul științific.

La sfârșit dorim să prezentăm câteva piese "călătoare" anepigrafice mai puțin cunoscute, originare foarte probabil tot din *Apulum*, îndeplinind funcții "sacrale" la diferite biserici și cimitire în zonă. Dacă la unele din aceste monumente litice s-ar putea admite că inscripția s-a șters în timp, la altele nu se pune această problemă, în sensul că ele au avut un rol cvasi-arhi-

¹⁹⁴ AE 1962, 206 = IDR III/5 314.

¹⁹⁵ AE 1962, 206 = IDR III/5 265: vezi *Repertoriul arheologic al județului Alba*, p. 177-178.

¹⁹⁶ CIL III 7760 = IDR III/5 217: Muzeul din Aiud.

¹⁹⁷ CIL III 7804 = IDR III/5: Muzeul din Aiud.

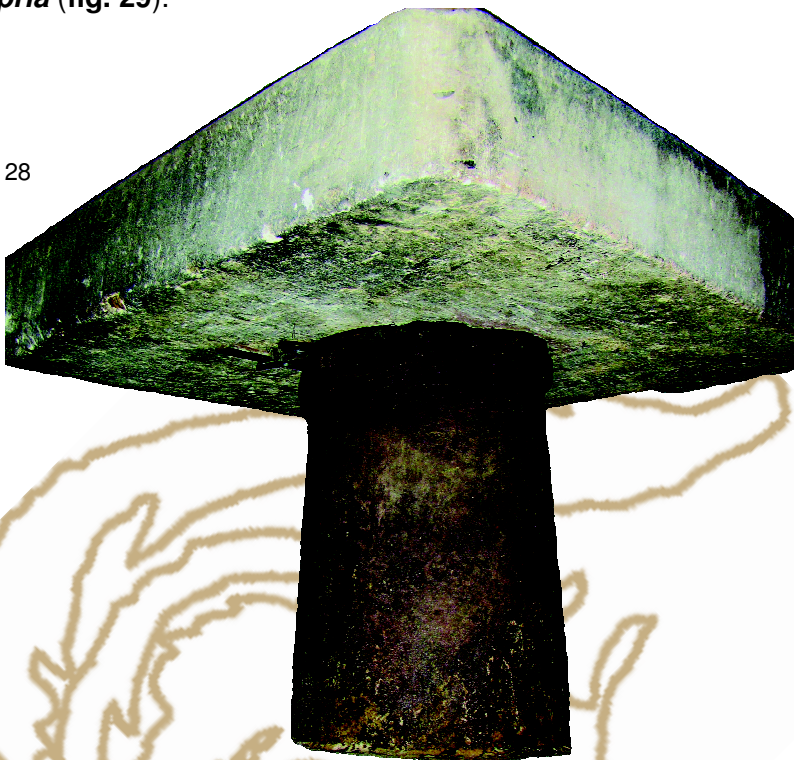
¹⁹⁸ CIL III 1597 = IDR III/5 105; CIL III 1599 = IDR III/5 361.

¹⁹⁹ CIL III 1598 = IDR III/5 257.

tectonic. Un caz mai aparte există la biserica "Sf. Nicolae" din **Presaca Ampoiului**, unde s-a folosit ca picior al mesei de altar o anumită categorie de monument funerar, de forma unui trunchi de piramidă cu muchii arcuite²⁰⁰.

La biserica cu hramul "Sf. Nicolae" din **Șard** s-a folosit ca picior pentru masa altarului un fus de coloană romană (**fig. 28**). O situație similară avem la biserica cu hramul "Sf. Treime" din **Hăpria** (**fig. 29**).

Fig. 28

La **Feneș**, "în biserica de lângă șosea, se menționează un altar roman, probabil anepigrafic, folosit drept picior de pristol. La a doua biserică (din interiorul satului) a fost identificat un altar, cu inscripție încadrată în chenar, dar corodată și indescifrabilă"²⁰¹.

²⁰⁰ Cf. V. Wollmann, I. T. Lipovan, *op. cit.*, p. 98; V. Moga, C. Inel, M. Drâmbărean, V. Olea, *op. cit.*, p. 71, 74. fig. 1.

²⁰¹ *Repertoriul arheologic al județului Alba*, p. 95.

Fig. 29

Refolosirea unor monumente epigrafice și sculpturale romane ca material de construcție, în special la construcții cu caracter religios, s-a practicat nu numai acolo unde ele stăteau la dispoziție în cantități imense, precum cele trei centre importante analizate mai sus, ci chiar și acolo unde au existat așezări romane mai neînsemnate, unele dintre ele nici măcar identificate cu precizie. Un exemplu reprezentativ îl constituie monumentele romane zidite în biserica evanghelică din **Dârlos** (jud. Sibiu), cunoscute, cu excepția câtorva piese, de la mijlocul secolului XIX²⁰². Inscrip-

²⁰² Cf. F. Müller, *Römerspuren im Osten Siebenbürgens*, in: *Mittheilungen der Central Commission zur Erforschung und Erhaltung der historischen Baudenkmale*, Wien, 4, 1859, p. 72: "... ist zum Behufe der Einfügung in das Mauerwerk der obere Theil der Figuren abgeschlagen, stellte das Relief eine Opferhandlung dar: in der Ecke steht eine ara, vor welcher zwei Figuren in weiten Gewänder und zwei in Hosen erscheinen ... was ebenfalls auf ein Grabdenkmal schließen läßt"; "am Äuseren der evang. Kirche zwei Römersteine eingemauert -- -- Beide sind stark verstümmelt. Der erste lässt in einer Nische das Brustbild eines mit der Toga bekleideten Mannes, wie sie auf römischen Grabsteinen gewöhnlich vorkommen, und in der ersten darunter

țiile cunoscute pe vremea aceea au fost publicate în CIL, apoi în IDR III/4 și reinterpretate într-o lucrare recent apărută²⁰³. Printre cele care nu se amintesc în literatura mai veche se află un fragment de inscripție funerară²⁰⁴, un fragment din peretele lateral stâng al unei *aedicula* cu reprezentarea unui călăreț²⁰⁵, două fragmente de altar votiv (?)²⁰⁶, un fragment dintr-o friză ornamentată cu două rozete compozite²⁰⁷ și, în sfârșit, un fragment cu jumăta-tea dreaptă a unui fronton bipartit, aparținând foarte probabil unui monument funerar²⁰⁸. Pe acest monument este redat un monstru acvatic cu trup de șarpe, ale cărui picioare anterioare și cap sunt însă ale unui bovideu. Această reprezentare este mai puțin întâlnită în arta sculpturală din Dacia, analogii ceva mai apropiate oferind decorul stelei funerare din *Apulum* pusă lui Ulpius Adiutor²⁰⁹.

Locul de proveniență al acestor monumente romane nu se cunoaște. Pe baza plăcii funerare medievale, care s-a folosit ca treaptă la intrarea în biserica din Dârlos până la distrugerea inscripției și despre care se presupune că ar proveni din Ațel, s-ar putea admite ca și monumentele romane zidite în aceeași biserică să fi fost transportate aici din ruinele unui *vicus* situat în apropierea comunei²¹⁰.

befindlichen Zeile den Buchstaben M, vor dem dem wahrscheinlich D stand, gewahren"; Ackner-Müller, *Die römischen Inschriften in Dacien*, Nr. 820-821.

²⁰³ Alexandru Gh. Sonoc, Claudiu Munteanu, *Monumente romane zidite în biserica din Dârlos (Jud. Sibiu)*, în *Brukenthal. Acta Musei*, 1, 2006, p. 113-119.

²⁰⁴ *Ibidem*, p. 120-121, fig. 13-15.

²⁰⁵ *Ibidem*, p. 122, fig. 18-20.

²⁰⁶ *Ibidem*, p. 124, fig. 21; fig. 26.

²⁰⁷ *Ibidem*, p. 124, fig. 22-25.

²⁰⁸ *Ibidem*, p. 121, fig. 16-18.

²⁰⁹ IDR III/5 604; Cloșca Băluță, *Monumente epigrafice de la Apulum*, în *Apulum*, XXIII, 1986, p. 129 și urm.; vezi și Carmen Ciongradi, *Grabmonument und sozialer Status in Oberdakien*, Cluj-Napoca, 2007, p. 166, S/A 22.

²¹⁰ Inscripția funerară, din care se mai văd doar câteva frânturi de cuvinte, a fost semnalată pentru prima dată de M. Csáki, custodele Muzeului Brukenthal, în raportul său către Comisiunea Monumentelor Istorice, Secțiunea pentru Transilvania: Anexa la Nr. 606 (Muz. Cluj, C-

The "Diaspora" of the Archaeological-Epigraphic Monuments from the Urban and Military Centers of *Dacia Superior*

-abstract-

From ancient times, there has been a frequent municipal usage of certain stone monuments found in the ruins of the old civilizations and especially in Roman era. This phenomenon occurred on the territory of the former *Dacia Superior* especially around the important political and military settlements such as *Sarmizegetusa Ulpia Traiana*. The circumstances in which this "migration" of Roman stone monuments – especially the epigraphic ones – are still unknown. Many researchers have tried to solve this problem, some of them gathered the first collection of Roman inscriptions during the 16th century, others edited the famous *Corpus Inscriptionum Latinarum* (CIL), and more recently, historians have put together the collection *Inscriptiones Daciae Romanae* (IDR). The constant "robbing" of the huge stone mines occurred mainly because of the constant need for this particular material in order to build churches (for example, the church from Densuș, Hunedoara county) and other edifices. The "migration" of some epigraphic and sculptural monuments occurred because of the antiquarians, passionate collectors that have tried to keep them for posterity by carrying them to mansions, Roman camps, churches or citadels and treating them as art objects. This was actually a European trend which was also shared by the nobility from Țara Hațegului and that from the middle part of the Mureș Valley. It hasn't been determined whether the usage of the stone Roman monuments, especially the votive and funerary ones, when building a series of churches on the Mureș, Ampoi, Almaș and Agriș valleys – most of them wooden Orthodox churches – has a certain meaning or it is just a simple coincidence.

Besides the "migration" that took place on a rather restricted area – with some exceptions, such as the epigraphic monument moved from *Sarmizegetusa Ulpia Traiana* to Bretea Română, then to Banloc (Timiș county) and then finally to Timișoara or the monument that has reached Suceava – there has also been a bigger one, during which an important lot of Roman inscriptions from Dacia have been moved abroad. The latter situation has been influenced by the Austrians, which, through the actions of the count Giuseppe Ariosti in 1723 have moved over 60 Roman inscriptions from Alba Iulia, Abrud-Zlatna, Turda and Sarmizegetusa, to Vienna. During the action, a fluvial boat has sunk in Tisa, at

2, 1400): "22-23 Juli [1926 ?]: Unter den Steinstufen des Portals befindet sich auch ein Grabstein, dessen Relief und Inschrift stark abgetreten ist".

Szeged, carrying 14 inscriptions aboard. The inscriptions that finally reached Vienna have been immured in the Hofbibliothek (nowadays Nasionalbibliothek) hall.

Isolated inscriptions, some discovered in 1834 at Partoș (Alba Iulia) ended up at "Antikensammlung" in Vienna and then to Kunst-historisches Museum. Two inscriptions from Alba Iulia have been taken to The National Museum from Budapest during the second half of the 19th century, while another one reached Buda in 1598, by the order of King Mathias Corvin.

The present thesis deals with the "wandering" inscriptions from Alba Iulia, first discovered on the Citadel's plateau and then inside the Roman settlement from Partoș. Many epigraphic monuments have been rediscovered inside the walls of the Roman-Catholic cathedral from Alba Iulia during its restoration from 1909-1910 and the archaeological diggings from 1969-1977. Other inscriptions have been reused as construction material for the Princely Palace, the Báthory church-demolished in 1898 and other churches and public buildings that have disappeared in time.

The Silesian poet Martin Opitz (1622-23), the cameral doctor from Zlatna, Ignatius Reinbold (1836) and later, the garrison priest, Dionysus Thalson from Alba Iulia have been important factors in pointing out epigraphic and sculptural monuments from the ruins of *Apulum* and *Ampelum* (Zlatna).

The thesis ends with the presentation of some "wandering" pieces from the military and civil settlement of *Apulum* and from the Alba county, covering an area of 25 km. The thesis also presents some special and unexplained "migrations", such as the inscriptions that reached Filești village (near Șard, nowadays lost), or those of unknown origin, from the walls of the Evangelic church from Dârlos (Sibiu county).

VLADIMIR AGRIGOROAEI

Asediul Salonicului (1185): perspectiva cronicilor italiene

Sub pretextul repunerii pe tron a presupusului Alexios al II-lea, regele Guglielmo al II-lea decide la Messina (în cursul lunii decembrie 1184) trimiterea unei armate în campania bizantină. Proporțiile par fabuloase: 80.000 de soldați, îmbarcați sub comanda amiralului Tancredo de Lecce și a căpitanilor Baudoino (de neidentificat) și Riccardo de Acerra. Întreaga operațiune a fost plănuită în secret, locuitorii regatului neștiind dacă va fi atacată Alexandria, Mallorca sau Constantinopole. Încă din ianuarie 1185 Guglielmo pusese embargo pe toate navele grecești din porturile sale, dar abia la 11 iunie a fost trimisă armata, care a atacat imediat Durazzo, pe care l-a cucerit la 24 iunie 1185. De la Durazzo, armata de uscat s-a îndreptat către Salonic, sub zidurile căruia a ajuns la 6 august. În drumul lor pe uscat, trupele normande au fost sprijinite și de o parte din populația locală¹. La 15 august ajunge și flota comandată de Tancredo de Lecce. Orașul era de acum blocat atât pe uscat, cât și pe apă.

Salonicul era sub comanda unui anumit David Comnenul, curtean și rudă a lui Andronic Comnenul; acesta nu a făcut pregătirile necesare pentru a rezista unui asediu: a închiriat trupe de garnizoană către particulari, nu a reparat cisternele, nu a pregătit pietre pentru mașinile de asediu și nici săgeți pentru arcași. Deși în stare de alertă, orașul nu era pregătit pentru confruntarea cu normanzii. Aceștia au început înconjurarea orașului din partea de vest până în dreptul citadelei, iar flota și-au așezat-o la estul portului; aici orașul era foarte puțin întărit, aceasta fiind și direcția principală de atac. Aveau o mașină de asediu care arunca pietre uriașe și care a distrus mare parte a zidului de est. Când zidurile

¹ Au existat și contingente grecești care s-au alăturat armatei lui Riccardo de Acerra, printre care unul condus de un oarecare Theophanos.

de incintă au fost aproape golate de apărători, normanzii au început dărâmarea lor. Andronic era informat că orașul era în stare să reziste unui asediu; trupele trimise în ajutorul cetății hărțuiau flota și armata normandă, fără a dovedi un pericol real, iar localnicii și garnizoanele de alani și sârbi nu puteau face față ploii continue de proiectile. S-a încercat ridicarea unei palisade în spatele zidului de incintă, dar construcția a fost repede abandonată din cauza mașinilor de asalt ale normanzilor.

Marinarii au fost primii care au pus stindardele siciliene pe zidul de est al orașului; în același timp, o trupă de germani din garnizoană deschidea poarta de vest, prin care a pătruns și grosul trupelor de uscat. Citadela orașului, prost întărită și ea, a căzut în scurt timp și, ca în cazul oricărui oraș cucerit, au urmat jaful și măcelul. Eustațiu, mitropolitul de Salonic și principala sursă bizantină a evenimentului, spune că au fost uciși 7.000 de localnici, că el însuși a fost luat prizonier și eliberat abia după plata răscumpărării, iar bisericile au fost profanate, printre care și biserica "Sfântului Dumitru". Neașteptat este însă că debandada s-a terminat la amiază. Căpeteniile normande nu doreau distrugerea orașului, ci cucerirea lui.

În timpul ocupației, contele Baudoino a administrat Salonicul cu nepărtinire, fapt care nu împiedica însă ca, odată cu lăsarea nopții, bande de hoți și soldați să continue jaful. Bătăile de toacă, necunoscute occidentalilor, au fost interpretate de aceștia drept instigare la revoltă și puțin a lipsit ca masacrul să nu fie din nou pornit. Ca urmare a ocupației, bisericile au fost împărțite între latini și greci. O molimă, pornită probabil de la cadavre și starea din ce în ce mai insalubră a orașului, a ucis 3.000 de soldați din efectivele sicilienilor, moment în care armata normandă s-a împărțit din nou în trei corpuri de luptă: o parte rămâne la Salonic drept garnizoană, o altă parte, tot a armatei de uscat, se îndreaptă către Constantinopol trecând prin Serra, iar cea de a treia, aflată flota sub comanda lui Tancredo de Lecce, se îndreaptă și ea, pe mare, către capitala împărăției bizantine.

Andronic Comnenul a strâns în grabă o armată sub comanda a cinci generali: Ioan Comnenul, fiul său, Choumnos, Andronic Paleologul, Nikiphoros și Alexios Branas. Aceste corpuri de armată separate nu au avut succes, acționând dispart². La 7

² Ioan Comnenul, fiul împăratului, nici măcar nu s-a preocupat de cam-

septembrie 1185 corpurile de armată, reunite de astă dată sub comanda lui Alexios Branas, se aflau față în față cu armata normandă la Demetița. Atunci când încă se mai purtau tratative, trupele grecești le-au atacat prin surprindere pe cele normande și le-au măcelărit. Conții Riccardo de Acerra și Baudoino au fost făcuți prizonieri laolaltă cu presupusul Alexios Comnenul³ și au fost duși la Constantinopole. Resturile armatei normande au făcut cale întoarsă către Salonic, de unde s-au îmbarcat, atâți câți au încăput, pe vasele găsite acolo⁴ și au luat calea Siciliei.

În același timp, la Constantinopole se instalase o stare de panică generală, care a determinat izbucnirea răscoalei de la 11 septembrie 1185, detronarea lui Andronic Comnenul și proclamarea ca împărat a lui Isaac Anghelos. Tancredo de Lecce aștepta în apropierea capitalei armata de uscat, împreună cu care plănuia să atace coordonat, la fel cum acționase și la Salonic. După 17 zile de așteptări inutile, contele a ridicat ancora și s-a retras în Sicilia, oprindu-se din drum doar pentru a devasta insula Kalo-limnos. Cronica lui Khoniates estimează daunele normanzilor la 10.000 de morți și 4.000 de prizonieri. Prizonierii normanzi au fost eliberați de Isaac Anghelos abia în 1189, moment în care se știe că Riccardo de Acerra era în drum spre Sicilia.

Dintre toate izvoarele păstrate în colecția Muratori⁵, fie ele normande, fie din timpul dinastiei de Suabia⁶, nu am putut aduna

pania în care fusese trimis: s-a oprit la Philippi să se îndeletnicească cu vânătoria.

³ Alexios Comnenul a fost orbit, din moment ce era un pretendent periculos la tronul împărătesc.

⁴ Grosul flotei normande, sub comanda lui Tancredo de Lecce, se afla în drum spre Constantinopole. Mulți dintre soldați au rămas astfel fără mijloc de transport, fiind forțați să accepte prizonieratul grecesc.

⁵ Ludovicus Antonius Muratorius, *Rerum Italicarum Scriptores ab Anno Aerae Christianae quingentesimo ad millesimum-quingentesimum*, Mediolani, 1723, 28 vol.

⁶ Dinastia de Suabia a urmat normanzilor la conducerea regatului Siciliei. La moartea sa, Guglielmo al II-lea o desemnase ca moștenitoare a tronului pe mătușa sa Constanța, fiica lui Ruggero al II-lea și soția împăratului german. Un consiliu de coroană l-a ales însă pe Tancredo de Lecce, fiul unui bastard al lui Ruggero al II-lea. La scurtă vreme,

decât o serie de precizări în legătură cu evenimentul în cauză. Asediului Salonicului este un caz nefericit în istoriografia italiană; dintre toate textele inventariate, nu am identificat decât patru fragmente care amintesc cucerirea orașului (Anonymus Casiniensis: *Chronicon*, Sicardus Episcopus Cremonensis: *Chronicon*, *Chronicon Fossae Novae* și *Chronicon Cavense*). Am mai selectat un text care dovedește aversiunea normandă față de Andronic Comnenul (Godefridus Viterbiensis: *Pantheon*). Dintre cele patru texte amintite în rândul celor care tratează asediul Salonicului, doar două sunt sud-italice (*Chronicon Fossae Novae* și *Chronicon Cavense*), celelalte două aparținând Italiei papale (Anonymus Casiniensis: *Chronicon*) sau lombarde (Sicardus Episcopus Cremonensis: *Chronicon*), evenimentul fiind amintit din perspectiva papalității sau din cea a Ligii lombarde. Dintre cele două surse sud-italice, *Chronicon Cavense* amintește evenimentul succint, singura sursă de interpretare rămânând astfel *Chronicon Fossae Novae*, cu o prezentare mai bogată, dar nu detaliată.

Reproducem, cu un comentariu aferent, textele în cauză:

SICARDUS EPISCOPUS CREMONENSIS: *Chronicon* (Muratori, tom VII, p. 602 E-603 A)

Anno Domini MCLXXXV. Imperator in Italiam veniens Cremam in odium Cremonensium reaedificavit. Et eodem anno Urbanus Papa III creatur. Eodem anno terraemotus non modicus fuit in Italia; & exercitus Guilielmi Regis Siculi contra nequitiam Andronici se armavit; & Durtium & Thessalonicam cepit. Sed iis receptis capti sunt, vel redierunt confusi. Eodem anno nuptiae Regis Henrici, & Constantiae Ruggerii quondam Siculi Regis filiae Mediolani celebratae fuerunt.

Tancredo de Lecce a murit, lăsând domnia fiului său minor, Guglielmo al III-lea, sub regența mamei sale, Sibila. Împăratul Henric al VI-lea cucerește Italia de sud și Sicilia în virtutea drepturilor soției sale, prilej cu care se stinge dinastia de Altavilla și regatul Siciliei întră pentru o perioadă între granițele lărgite ale Imperiului german.

⁷ "În anul Domnului 1185. Împăratul a venit în Italia, reclădind Cremona cu toată ura cremonezilor. Și în același an a fost făcut papă Urban al III-lea. În același an a fost un cutremur mare în Italia și armata lui Guglielmo, regele sicilian, s-a înarmat împotriva nimicniciei lui Andronic, cucerind Durazzo și Salonicul. Dar, după ce le-au cucerit, fie au fost prinși, fie s-au întors în devălmășie. În același an s-a celebrat la

În urma descompunerii frazei care ne interesează, aflăm prea puține detalii: armata este doar *exercitus* ("armată" și nimic mai mult) și aparține lui "Guglielmo, regele sicilian". Guglielmo nu este astfel descris ca suveran al unui stat – *Siciliae* ("al Siciliei") – ci doar localizat – *Siculus* ("sicilian, din Sicilia"). Această campanie nu este îndreptată către un alt stat, ci atacă o abstracțiune – *nequitia Andronici* ("nimicnia lui Andronicus"). Limbajul folosit este ușor poetic: o armată care aparține unui suveran localizat doar geografic și nu politic atacă nimicnia unui alt suveran, al cărui titlu imperial sau plasare geografică ori politică nu-l interesează pe autor; atacatul este Andronic, pe care cititorul îl cunoaște în prealabil. Rezultatul campaniei este cucerirea a două toponime, *Duratum* și *Thessalonica*, despre care cititorul trebuie să știe singur dacă sunt provincii, orașe, râuri sau orice altceva. Această cucerire se face prin intermediul verbului *capio* ("a lua"), slab nuanțat. Cititorul cunoaște elementele ecuației pe care o expune Sicard cremonezul. Finalitatea campaniei nu interesează și nu ni se spune nimic despre înfrângerea trupelor normande.

ANONYMUS CASINIENSIS: *Chronicon* – Muratori, tom V, p. 70 (1 D-2 B)

1185. *Pax firma inter Imperatorem Fredericum, & Regem Guilielmum facta est. Rex Guilielmus Siciliae copiosum exercitum in Romaniam transmisit, qui civitatem Durachiae, & civitatem Saloniquium ceperunt. Praefatus Rex Constantiam amitam suam transmisit in coniugem ad Illustrem Regem Henricum filium Frederici Imperatoris. Novum genus hominum, qui Vendicosi dicebantur, in quadam parte Regni surrexit, quos praedictus Rex suspendi fecit, & diversis poenis affligi. Supradicto stolio Regis, fraude, & vi Graecorum postmodum fortuna est adversata. Lucius Papa apud Veronam obiit VII. Kalend. Decemb. & Archiepiscopus Mediolanensis in Papam Urbanum est substitutus. Baldovinus Rex Hierosolymitanus obiit, & Baldovinus filius sororis eius est factus Rex. Andronicus Constantinopolitanus obiit, & Isacius factus est Imperator*⁸.

Milan căsătoria regelui Henric și a Constanței, fiica lui Ruggero, regele sicilian de odinioară."

⁸ "1185. S-a încheiat o pace trainică între împăratul Frederic și regele Guglielmo. Regele Guglielmo al Siciliei a trecut în Romania o armată uriașă, care a capturat cetatea Durazzo și cetatea Salonic. Amintitul rege i-a dat de nevastă ilustrului rege Henric, fiul împăratului Frederic, pe Constanța, mătușa lui după tată. Un nou neam de oameni, care se

Spre deosebire de cronica lui Sicard cremonezul, anonimul de la Monte Cassino oferă mai multe detalii; armata primește un epitet: *exercitus copiosus* ("armată uriașă"), obiectivul campaniei nu mai este un om, ci un stat, *Romania* ("Romania" sau "Împărăția Romeilor"). Cucerirea primește aceeași nuanțare slabă (este folosit tot verbul *capio*), iar cele două toponime din cronica precedentă, cu un tratament fonetic diferit – *Durachia* și *Saloniquium* –, sunt amintite ca *civitates* ("cetăți", "orașe"). La câteva rânduri distanță, armata este descrisă cu totul altfel – *supradictum stolium* ("pomenita flotă") – dar autorul crede că a descris-o la fel și prima oară, fapt care ne dă de bănuît că sintagma este extrasă dintr-o altă cronică.

Ne sunt date detalii suplimentare despre finalitatea campaniei: eșecul este motivat prin *fraus et vis Graecorum* ("înșelătoria și tăria Grecilor"), totul întâmplându-se hazardat: *fortuna est adversata* ("norocul s-a schimbat"). Ne sunt amintite și schimbările din împărăția bizantină (Andronic este detronat de Isaac), fără a fi puse însă în legătură cu campania normandă.

Chronicon Cavense (Muratori VII, pp. 925 E-926 A)

1185. Rex Guilielmus II misit stolium suum in Romaniam, & apprehendit Durachium, & totum illum Ducatum usque Thessalonicam, & ipsam Thessalonicam cepit⁹.

Deși referirea este succintă, detaliile sunt mult mai clare: armata este *stolium Guilelmi II* ("flota lui Guglielmo al II-lea"), statul atacat este *Romania*, cucerirea se face prin intermediul verbului *apprehendo* ("a pune mâna pe"), cu mult mai nuanțat decât verbul *capio*, folosit și el pentru variație, înglobarea cuceririlor

numeau vendicosi, s-a răsculat într-o anumită parte a regatului, iar regele amintit i-a pus la spânzurătoare și i-a năruit cu felurite pedepse. Norocul pomenitei flote a regelui de îndată s-a schimbat din înșelătoria și tăria grecilor. Papa Lucius s-a săvârșit la Verona în cea de a șaptea zi a kalendelor lui decembrie, iar arhiepiscopul de Milan l-a înlocuit sub numele de papa Urban. Baldovin, regele de Ierusalim, s-a săvârșit și Baldovin, fiul sorei lui, a fost făcut rege. Andronic de la Constantinopol s-a săvârșit și Isaac a devenit împărat."

⁹ "Regele Guglielmo al doilea și-a trimis flota în Romania, a pus mâna pe Durachium [i. e. Durazzo] și întregul Ducat de până la Thessaloniki și a cucerit însăși Thessaloniki."

în statul sicilian. Toponimele cucerite nu sunt caracterizate și revin la forma fonetică din cronica lui Sicard cremonezul – *Durachium* și *Thessalonica*. Cuceririle sunt amintite însă cu totul dife-rit: au fost anexate cetatea "Durazzo și întregul Ducat de până la Salonic, ba chiar și Salonicul" – autorul se entuziasmează brusc în privința cuceririi orașului Salonic (*ipsa*) și nu uită să amintească teritoriul bizantin cucerit (*Ducatus*) cu titulatura sa echivalentă¹⁰.

Chronicon Fossae Novae (Muratori, tom VII, p. 875 D-876 A)

1185. *Indict. secunda, hoc anno Guilielmus Rex Siciliae fecit stolum maximum per mare, & terram; super stolum maris ordinavit Capitaneum Comitem Tancredum; super stolum terrae fecit Capitaneos Comitem Alduinum, & Comitem Richardum de Cerra, & mandavit eos omnes in Romaniam ad acquirendum Imperium Constantinopolitanum. Totum stolum intravit in mare tertio Idus Iunii. In festo S. Bartholomaei adepti sunt Saloniciam cum multis Civitatibus, & Castellis, & Roccis de Romania, iurantes fidelitatem Regi Siciliae. Tandem exercitus Imperatoris Isaac, super quem exercitum erat constitutus quidam Princeps, qui dicebatur Granatus, obvians eis cum verbis pacificis, dicens: quod ultra procedere non poterant, tamen si vellent ad propria reverti promisit eis securitatem, & versa vice pacem promittentes comites Regis Siciliae in festo Sancti Leonardi a Graecis decepti sunt, & Constantinopolim in captione callide ducti sunt. Sed Imperator cognita rei veritate, securitatem considerans, & pacem a Graecis non observatam Latinis, condoluit valde, & erubuit, & sic demum omnes deliberavit, & unusquisque supervivens reversus est ad patriam*¹¹.

¹⁰ Thessaloniki era centrul administrativ al unui despotat. Echivalarea cu termenul "ducat" este determinată probabil de alte echivalări deja existente între rege/împărat și basileu/autocrator; duce și despot.

¹¹ "1185. În cea de a doua indicție, în acest an, Guglielmo, Regele Siciliei, a adunat o armată foarte mare de uscat și mare; peste flotă l-a făcut amiral pe contele Tancredo, iar peste armata de uscat i-a făcut comandanți pe contele [B]auduino și pe contele Riccardo de [A]cerra, și i-a împuternicit pe toți să plece în Romania cu gând să dobândească Împărăția de Constantinople. Întreaga armată a luat calea mării în cea de a treia zi înainte de Idele lui Iunie. De sărbătoarea Sfântului Bartolomeu dobândiseră Salonica [i. e. Thessaloniki], laolaltă cu multe alte orașe, castele și fortărețe din Romania, toate jurând fidelitate Regelui Siciliei. În cele din urmă, armata Împăratului Isaac, peste care armată era comandant un anumit prinț pe nume Granato, le-a ieșit în cale cu vorbe de pace, spunându-le că mai departe nu pot să calce, dar le-a

Detaliile oferite de această ultimă cronică sunt cele mai importante: armata este *stolium maximum* ("flotă foarte mare"), statul atacat este tot *Romania*, dar campania primește un mobil: *ad acquirendum Imperium Constantinopolitanum* ("cu gând să pună mâna pe Împărăția de Constantinopole"). Sunt cucerite *Salonicia* (toponimul își schimbă din nou tratamentul fonetic) și *multae Civitates, & Castella, & Roccae de Romania* ("multe orașe, cetăți și fortărețe din Romania"); Durazzo nu mai este la fel de important ca Salonicul, care se desprinde din masa cuceririlor ca fiind cea mai importantă. Cucerirea se face prin intermediul verbului *adipiscor* ("a dobândi"), care descrie precis statutul noilor posesiuni în cadrul statului sicilian. Același statut este întărit de faptul că toate cuceririle *iurant fidelitatem Regi Siciliae* ("jură credință regelui Siciliei").

Sunt amintite datele exacte: "în a treia zi înainte de idele lui iunie", "de sărbătoarea sfântului Bartolomeu", "de sărbătoarea sfântului Leonard", fapt care demonstrează calitatea informației la care a avut acces autorul. De asemenea, armata este împărțită în flotă și trupe de uscat, în trei corpuri și primește trei comandanți: *Comes Tancredus, Comes Alduinus, & Comes Richardus de Cerra* ("contele Tancredo [de Lecce], contele [B]audioino și contele Riccardo de [A]cerra"). Cel care îi înfrânge este *Granatus* ("Granato"), probabil o alterare a labialei (*b*) la stadiul de guturală (*g*), căci numele comandantului grec era *Branas*¹². Sfârșitul expediției este amintit și el (prizonieratul la Constantinopole și eliberarea), dar evenimentele se precipită brusc: Isaac Anghelos îi eliberează imediat, deși toate celelalte surse indică faptul că evenimentul a avut loc abia la o distanță de patru ani (1189).

În urma acestei incursiuni în istoriografia italiană a cuceririi

promisă, în cazul în care totuși ar dori să se întoarcă acasă, îi lasă teferi. Și, după ce au promis același lucru din parte-le și conții Regelui Siciliei, de sărbătoarea Sfântului Bartolomeu au căzut în cursa Grecilor și cu dibăcie au fost duși în prizonierat la Constantinopole. Dar Împăratul, știind cum stau lucrurile și gândindu-se la nevătămarea [împărăției] și la pacea cu Latinii, la care Grecii nu se gândeau, s-a supărat foarte tare, s-a rușinat și în cele din urmă i-a eliberat pe toți, astfel încât fiecare dintre cei rămași în viață s-a întors în patrie."

¹² Presupunem că numele *Branas* se declină după declinarea a treia a temelor în dentală, astfel că forma adaptată din Analele de la Fossa Nova pornește de la cazurile oblice (*Branatos, Branati* etc.).

Salonicului am dorit să ordonăm datele furnizate de toate cele patru cronici în forma unui tabel, pentru a le compara¹³. De pe urma acestui tabel comparativ putem spune că unele dintre caracteristicile până acum comune celor patru texte apar într-o relație de cauzalitate: sursa ar fi *Chronicon Fossae Novae*, care oferă paleta cea mai bogată de detalii. Numele de *Romania*, dat de o cronică de la Monte Cassino, nu se justifică decât prin influența Italiei normande, în care împărăția bizantină este mereu citată cu numele ei de drept. De asemenea, felul în care *Chronicon Cavense* amintește cucerirea a *totum illum Ducatum usque Thessalonica*, se justifică prin abrevierea sintagmei *Saloniciam cum multis Civitatibus et Castellis et Roccis de Romania, iurantes fidelitatem Regi Siciliae*. Anonymus Casiniensis amintește atât *exercitus copiosus*, cât și *supradictum stolium*, prin care se arată a copia o expresie. Deoarece nu avem alte relatări ale campaniei din 1185, expresia pe care o poate copia este fie *stolium Guilelmi II* din *Chronicon Cavense*, fie *stolium maximum* din *Chronicon Fossae Novae*. De asemenea, diminuarea nuanțelor cuceririi se face odată cu îpuținarea detaliilor date despre întreaga campanie: Sicardus Episcopus Cremonensis folosește doar *capio*, la fel și Anonymus Casiniensis, dar *Chronicon Cavense* folosește pe lângă *capio* și pe *apprehendo*. *Chronicon Fossae Novae* redă cucerirea prin *adipiscor*, verbul cu sensul cel mai nuanțat. Lista poate continua, dar nu acesta este obiectul studiului de față.

Odată stabilită posibila paternitate a surselor, alterările pot fi explicate în funcție de context și intertext: *Chronicon Cavense*, care aparține tradiției analelor, reduce informația dată de *Chronicon Fossae Novae* tocmai pentru că este extrem de concis (fiecare an are o leamă scurtă, nu sunt date informații suplimentare). Calitatea informației oferite este aceeași, datorită faptului că amândouă sursele sunt sud-italice. Anonymus Casiniensis are o perspectivă lărgită. Renunță la "provincialismul" surselor sud-italice pentru a oferi o perspectivă de ansamblu: amintește evenimentul laolaltă cu pacea dintre Guglielmo al II-lea și Frederic Barbarossa, cu căsătoria dintre Constanța și Henric, cu evenimente din Orientul latin, împărăția bizantină și statul papal. Sicardus Episcopus Cremonensis revine la același "provincialism", de

¹³ Cf. ANEXĂ - TABEL.

această dată nord-italic. Cronica lui amintește atacul din 1185 în relație cu evenimente din spațiul lombard (moartea Papei și proclamarea arhiepiscopului de Milan ca nou Papă, la care adaugă și un cutremur), un eveniment cremonez (faptele lui Frederic Barbarossa în Cremona) și doar unul singur "internațional" (căsătoria Constanței cu Henric). Varianta italică completă, atât cât se poate înțelege prin acest epitet, este cea din *Chronicon Fossae Novae*. Ea dovedește cel mai bine perspectiva normandă.

Povestea campaniei din 1185, așa cum apare în istoriografia italiană, este simplificată: armata lui Guglielmo al II-lea, împărțită în trei corpuri, sub comanda a trei conți: amiralul Tancredo de Lecce și generalii Baudoino și Riccardo de Acerra, pleacă în iunie 1185 din Sicilia și cucerește o parte însemnată a Împărăției Bizantine, cu mândria că a fost supus și Salonicul. Toate noile posesiuni intră de drept în statul normand și sunt administrate ca atare. În urma confruntării cu generalul grec Branas, armata normandă este învinsă mișelește și o mare parte dintre efectivele ei sunt duse în prizonierat la Constantinople, unde împăratul, al cărui nume nu este amintit, dar al cărui comportament este lăudat, îi eliberează.

Comparând această variantă cu cea oferită de sursele grecești, pe care se bazează aproape toate exegezele și interpretările asupra asediului Salonicului și campaniei normande din 1185, observăm o serie de neconcordanțe și omisiuni. Lipsește descrierea cuceririi cetății, dar faptul acesta nu ne miră, pentru că avem de-a face cu o sursă aparținând tradiției analelor, în care asemenea detalii nu și-ar avea locul, și pentru că orașul era important pentru normanzi doar ca port, punct fortificat și punct de pornire pentru *Via Egnatia*. De asemenea, lipsește o relatare a evenimentelor petrecute în tabăra grecească, dar și această omisiune poate fi explicată prin același interes selectiv al surseilor normande: este amintit doar un general, pe nume *Granato* (i. e. *Branas*), cu un nume aproximat și adaptat fonetic. Prezența lui în cronică se motivează prin eșecul campaniei. Din moment ce armata normandă fusese înfrântă, trebuia să fie numit grecul învingător.

Un caz mai ciudat este cel al prizonieratului constantinopolitan. Cronica spune că prizonierii au fost eliberați pe dată, deși adevărata eliberare s-a produs abia după patru ani. În 1189, cu puțină vreme înainte de a muri, Guglielmo al II-lea încheiase un

tratat cu Isaac Anghelos. În cursul aceluiași an, Tancredo de Lecce, fostul amiral din campania din 1185, a devenit rege al Siciliei, ales împotriva voinței lui Guglielmo și întâmpinând dificultăți administrative-politice. La scurtă vreme, Guglielmo al III-lea, fiul lui Tancredo de Lecce, se căsătorește cu fiica lui Isaac Anghelos. Împăcarea din 1189 se datora probabil părții normande, care se pregătea să reziste campaniei sud-italice a împăratului german.

Lipsește însă orice relatare a motivului expediției. Atât *Chronicon Cavense*, cât și Anonymus Casiniensis nu amintesc decât campania propriu-zisă. Singura sursă care trece în revistă motivul invocat al campaniei este cea a lui Sicardus Episcopus Cremonensis, care invocă drept pretext *nequitia Andronici*. Rămâne să ne întrebăm ce însemna această *nequitia*. Există două variante: fie este vorba despre starea dezastruoasă în care se afla împărăția bizantină, *nequitia* fiind atunci a lui Andronic "împăratul", fie se referă la uzurparea tronului și înlăturarea lui Alexios al II-lea, calitatea aparținând atunci lui Andronic "omul" sau lui Andronic "Comnenul". Traducerea pe care am propus-o ("nimicnicie") încearcă să îmbine ambele variante. Există toate șansele ca această mențiune să dovedească pretextul campaniei, așa cum apare el în sursele grecești; este însă de mirare că posibilul pretext apare în cronica cremoneză și nu în cele siciliene.

În portretul schițat lui Guglielmo al II-lea de un poet târziu apare același împărat Andronic Comnenul, înfățișat în tonuri sumbre:

*Wilhelmus post Wilhelmum succedit honore,
Formonsus, gladioque probus, summusque decore,
Qui magis Ausoniae dignus honore foret.
Dum iam Wilhelmus ter denos perficit annos,
Caesar apud Danaos Manuel moritur memorandum,
Tunc quoque Francigenis Rex Ludovicus obit.
Imperium nunc Graecorum rapit ille tyrannus,
Andronicus, Princeps scelerum, vir nec memorandum,
Graecorum procures eius ab ense cadunt¹⁴.*

¹⁴ "Guglielmo a urmat la cinstire după Guglielmo, Chipeș, priceput cu spada și cel mai slăvit, Care va fi fost mai demn de cinstea Ausoniei [i. e. Italia]. Iar când Guglielmo împlinea de acum de trei ori câte zece ani, Manuel, slăvitul Cezar, a murit la danai [i. e. greci],

(GODEFRIDUS VITERBIENSIS: *Pantheon*, Muratori, tom VII, p. 461 E)

Andronic era așadar perceput ca un uzurpator și, încadrat portretului lui Guglielmo al II-lea, devine dușmanul și pandantul lui negativ. În opoziție cu Manuel Comnenul, el este un *princeps scelerum* ("prinț al ticăloșilor"). Acțiunea regelui Siciliei ar putea căpăta astfel un caracter represiv și vindicativ, dar nici acest text nu îndreptățește pe de-a-ntregul o asemenea interpretare.

Adevăratul motiv ni-l arată însă *Chronicon Fossae Novae* în sintagma *ad acquirendum Imperium Constantinopolitanum*. Dacă verbul *capio* înseamnă "a lua", "a apuca", fără vreo nuanță particulară, dacă *apprehendo* înseamnă "a îngloba", iar *adipiscor* "a îngloba și deveni proprietar", *acquirō* înseamnă "a dobândi în plus", "a achiziționa". Sensul contextual al lui *acquirō*, definibil în funcție de *Imperium Constantinopolitanum*, este cel de "a anexa". Din păcate, cuvântul românesc este mult prea puternic și un neologism, or *acquirō* este un verb vechi latinesc, astfel încât am optat pentru traducerea prin "a dobândi". Sensul verbului redă însă anexarea cuceririlor normande. Ele nu sunt doar "luate", "înglobate" sau "luate în posesie", ci devin o parte integrantă a regatului Siciliei. Deoarece lista celor patru verbe se ordonează într-o gradație ascendentă, iar ultimul dintre ele se găsește în însuși mobilul expediției, așa cum îl amintește în treacăt *Chronicon Fossae Novae*, considerăm că Italia sudică nu a perceput campania plănuită de regele Guglielmo al II-lea în împărăția bizantină drept un act vindicativ, ci drept unul de lărgire a granițelor. De asemenea, este semnificativ faptul că sursa deja amintită nu pomeneste niciun cuvânt despre cei doi Alexios de la curtea din Palermo, și nici despre orbirea pretendentului la tronul bizantin imediat după înfrângerea armatei normande la Demetița. Alexios al II-lea nu există pentru posteritate: la suprafață iese doar planul lui Guglielmo al II-lea.

Interesul lui Guglielmo al II-lea în Mediterana se manifesta de mult mai timpuriu. Stăpân pe cele două treceri din Mediterana occidentală în cea orientală (strâmtoarea Messina și canalul

Și tot atunci s-a săvârșit și regele Ludovic la cei din neamul francilor.
Împărăția grecilor a răpit-o de acum tiranul acela,
Andronicus, prințul ticăloșilor, un om deloc slăvit,
Și mai marii grecilor cad sub sabia lui."

dintre Sicilia și Tunis), regele normand se orientase, după înfrângerea piraților sarazini de pe coasta vest-africană, către Egiptul lui Salah-al-Din și către Imperiul Bizantin. Iată ce povestește o cronică din Pisa despre campania sa egipteană:

Eodem Anno [1175] Guilielmus Rex Siciliae misit exercitum magnum in Aegyptum super Alexandriam in introitu Iulii, qui exercitus fuit galearum CL & dromonum CCL pro equis portandis, & milites mille cum balistrariis, & aedificatoribus, & alia gente multa, qui cum ad portum Alexandriae applicuisset, invenerunt in ipso portu quamdam Pisanorum navem de Venetiis venientem, ipsamque ceperunt¹⁵.

(*Chronica Varia Pisana*, Muratori, tom VI, p. 191 A-B)

Dominația Mediteranei occidentale era disputată de o serie de puteri: almoravizii din Tunis, venețienii, Egiptul, Imperiul Bizantin și diversele state ale Orientului latin (regatul Ierusalimului, principatul Antiohiei și comitatul de Tripoli). Nu numai Guglielmo al II-lea, ci și înaintașii săi au încercat să-și impună întâietatea¹⁶: Ruggero al II-lea cucerește Malta (1127), urmând apoi insula Gerba, Tripoli, Mehdiya, Sfax și Gabes, ocupând astfel toată coasta vest-mediteraneeană a Tunisului (1146-1152), pe care o pierde în 1163 Guglielmo I. Tot Ruggero al II-lea speră să ocupe în 1130, la moartea lui Bohemund al II-lea, principatul Antiohiei. Între 1174 și 1176, flota lui Guglielmo al II-lea încearcă în van să cucerească litoralul egiptean. Între 1177 și 1185 interesul lui Guglielmo al II-lea se concentrează în Mediterana occidentală, ocupând insulele Baleare, iar în 1188 același suveran normand trimite o

¹⁵ "În același an [i. e. 1175], la începutul lui iulie, Guglielmo, regele Siciliei, a trimis o armată mare în Egipt, asupra Alexandriei, care armată era compusă din 150 de galere și 250 de dromoane [echipate] pentru a purta cai, o mie de soldați, baliste și constructori și multă altă lume. De îndată ce au acostat în portul Alexandriei, chiar în acel port au dat peste o anumită corabie a pisanilor, care venea de la venețieni, și au capturat-o."

¹⁶ Pentru expunerea campaniilor normande în spațiul mediteraneean am folosit Gennaro Maria Monti, *La espansione mediterranea del mezzogiorno d'Italia e della Sicilia*, ed. Nicola Zanichelli, Bologna, 1942, p. 61-64, 75-77, 92-100, 113-118, 142-147, 161-163; Hélène Ahrweiler, *Byzance et la mer ...*, PUF, Paris, 1966, p. 234-286; precum și Michele Amari, *Storia dei Musulmani di Sicilia*, vol. 3, parte 2, p. 396-397, 458-459.

flotă, sub comanda lui Margarito da Brindisi, care îl împiedică pe Salah-al-Din să cucerească Tripoli și Siria. Interesele normande erau pan-mediteraneene, ele nu vizau numai împărăția bizantină.

Pentru a deține controlul Mediteranei orientale trebuia însă înfrânt Bizanțul, vechiul „dușman” al lui Robert Guiscard și Bohemund. Așa se face că expedițiile lui Bohemund și ale tatălui său au fost urmate, la 30 de ani distanță, de campaniile lui Ruggero al II-lea: în 1146 ocupă insula Andros, în 1147 Corfu, de unde lansează o ofensivă de-a lungul Greciei continentale: intră în golful Corint, devastează Beoția, asediază și cucerește Theba și Corintul. În același timp flota cucerește diverse puncte strategice din Marea Egee. Campania africană îl face să renunțe temporar la majoritatea posesiunilor din Grecia. Bizantinii reușesc abia în 1149 să se impună în insula Corfu, dar peste zece ani, în 1157, din cauza refuzului lui Manuel Comnenul de a încheia un tratat de pace, Guglielmo I, fiul lui Ruggero, pornește o nouă campanie, în care flota bizantină este înfrântă. Guglielmo al II-lea, nepotul lui Ruggero, încearcă în 1172 să se căsătorească cu Maria, fiica aceluiși împărat bizantin, dar este refuzat. Urmează campania din 1185, soldată cu ocuparea orașului Salonic și a întregului teritoriu bizantin aflat de-a lungul drumului *Egnatia*.

Atacurile normanzilor nu se termină însă odată cu înfrângerea de la Demetița. Guglielmo al II-lea s-a implicat în conflictul dintre Isaac Anghelos și Isaac Comnenul, uzurpatorul din Cipru. Flota comandată de amiralul Margarito da Brindisi înfrânge flota bizantină trimisă pentru a recuceri Ciprul; de asemenea, același Margarito înfrânge flota trimisă de Isaac Anghelos în ajutorul lui Salah-al-Din. Ostilitățile vor înceta abia o dată cu pacea din 1189¹⁷.

Atacul din 1185 se justifică într-un context mai larg, nu doar prin pretextul repunerii pe tron a lui Alexios al II-lea. Adevăratul mobil al normanzilor lui Guglielmo al II-lea era cucerirea împărăției bizantine și înglobarea ei în structura politico-administrativă a regatului Siciliei, fapt pe care îl atestă tradiția istoriografică italiană, al cărei discurs îl regăsim în *Chronicon Fossae Novae*.

¹⁷ Ferdinand Chalandon, *Histoire de la domination normande...*, vol. 2, p. 415-416.

ANEXĂ – TABEL

Numele cronicii	Sicardus Episcopus Cremo- nensis: <i>Chronicon</i>	Anonymus Casiniensis: <i>Chronicon</i>	<i>Chronicon Cavense</i>	<i>Chronicon Fossae Novae</i>
armata	<i>exercitus</i>	<i>exercitus copiosus/ supradictum stolium</i>	<i>stolium Guilelmi II</i>	<i>stolium maximum</i>
atacul	<i>nequitia Andronici</i>	<i>Romania</i>	<i>Romania</i>	<i>Romania, ad acquirendum Imperium Constantino-politanum</i>
cucerirea	<i>capio</i>	<i>capio</i>	<i>apprehen- do/ capio</i>	<i>adipiscor, iurantes fidelitatem Regi Siciliae</i>
posesi- unile	<i>Duratum et Thessalo- nicam</i>	<i>Civitatem Durachiae et civitatem Saloniquium</i>	<i>Durachium et totum illum Ducatum usque Thessalo- nica et ipsam Thessalo- nicam</i>	<i>Saloniciam cum multis Civitatibus et Castellis et Roccis de Romania, iurantes fidelitatem Regi Siciliae</i>
varia	<i>fraude et vi Graecorum fortuna est adversata</i>			<i>Tancredus, Alduinus et Richardus de Cerra tertio Idus Iunii, in festo S. Bartholo- maei, in festo Sancti Leonardi Granatus, a Graecis decepti sunt Constantinopolim in captione ducti sunt, Imperator omnes deliberavit</i>

**The Siege of Thessaloniki (1185)
in the Italian Chronicles of the Same Period**

- abstract -

Given the precise coordinates of the study, the author wishes to analyse in his brief evaluation the relations between four Italian chronicles concerning the Norman siege of Thessaloniki in 1185: Anonymus Casiniensis' *Chronicon*, Sicardus Episcopus Cremonensis' *Chronicon*, another anonymous *Chronicon Fossae Novae*, and a *Chronicon Cavense*. In order to expand the borders of his research, he envisages also a fifth text, a small fragment of Godefridus Viterbiensis' *Pantheon*, dealing mainly with the 'literary' hatred manifested against Andronicus Comnenus by Italian sources. After an introduction dealing with the historical context of the invasion, the author observed that Sicardus, bishop of Cremona, mentions the event in a single phrase, using only vague spatial coordinates (*Siculus*), attacked abstractions (*nequitia Andronici*), and manifests a slightly poetical choice of words, whereby the conquest is weakly performed with the help of a common Latin verb, *capio*. The two toponyms, *Duratum* and *Thessalonica*, are in no way circumscribed, so the reader may never know whether they are/were provinces, cities, rivers or any other entities.

On the other hand, the anonymous of Mount Casino gives more details, for the army expands itself in an *exercitus copiosus*, the campaign's prime target grasps state functions *Romania*. The conquest is still weakly circumscribed, by the help of the very same *capio*, and the two toponyms are transcribed in another phonetical rendering: *Durachia* și *Saloniquium*, but they become *civitates*. A few lines away, the army becomes a fleet (*supradictum stolum*), and the author implies he had described it the very same way in the beginning, even though he did not; one could suppose the syntagm could have been taken from another chronicle. Supplementary data concern the failure of the campaign due to *fraus et vis Graecorum* or to the fact that *fortuna est adversata*. The author mentionned the political changes in the Byzantine Empire (the deposing of Andronicus by Isaac), without any liaison yet to the Norman campaign.

Even though its siege of Thessaloniki is rather short in length, the *Chronicon Cavense* gives clearer references. The army is *stolum Guilelmi II*, the attacked is *Romania*, the invasion/ conquest is achieved with the help of a precise verb (*apprehendo*). The toponyms resemble the graphic rendering one has already observed in Sicardus of Cremona's chronicle (*Durachium* and *Thessalonica*), but one should bear in mind they have been annexed, together with the "whole duchy" in between them. The duchy echoes probably the despotate.

The *Chronicon Fossae Novae* seems the most interested in narrating the events. One finds the very same *stolium maximum*, the attacked *Romania*, and the Norman campaign gains a reason: *ad acquirendum Imperium Constantinopolitanum*. The occupied toponyms bear the names *Salonica*, but also *multae Civitates*, & *Castella*, & *Roccae de Romania*; Durazzo seems to lose its importance and Thessaloniki is surrounded by the occupied fortresses, castles the cities. The conquest is performed with the helped of *adipiscor*, which describes precisely the newly acquired status of the occupied territories in the Norman kingdom; in fact, they all *iurant fidelitatem Regi Siciliae*. One finds also the exact means to date the event: "in the third day before the Ides of June", "on Saint Bartholomew's day", "on Saint Leonard's day", which prove the quality of the pieces of information the author used for means of inspiration. Moreover, the army is divided into fleet and land-army; it has three divisions, each led by a different commander: *Comes Tancredus*, *Comes Alduinus*, & *Comes Richardus de Cerra*. The adversary is *Granatus*, a probable alteration of the Greek name *Branas*, and the events suddenly precipitate when Isaac Anghelos liberates the prisoners, even though all other historical sources mention a four-year interval (1189).

When assembled in a table, the data provided by the four chronicles indicate the sources of inspiration. The main source would be, as far as linguistic comparisons can provide with, the *Chronicon Fossae Novae*, abbreviated by the text of the *Chronicon Cavense*. The anonymous of Monte Casino mentions both the *exercitus copiosus*, and the *supradictum stolium*, indicating thus the same *Chronicon Fossae Novae* as an inspiration. The comparison of the verbs used prove the same relations (Sicardus of Cremona's and Anonymous of Monte Casino's *capio* is a diminished version of the *adipiscor* in *Chronicon Fossae Novae*. Furthermore, the context of each of the texts explains the necessary abridged versions of the story. When comparing these results with the data provided by the Greek chronicles, one discerns a lot of omissions and misinterpreted data. Some of these misinterpretations could be explained through comparisons with other contemporary texts (see for example the meaning of *nequitia*, closely related to the image of Andronicus' image in Geoffrey of Viterbo's poem).

CRISTIAN IOAN POPA

Un monument medieval dispărut: biserica sașilor din Vinerea (județul Alba)

Puțin cunoscută, istoria de început a așezămintelor eclesiastice medievale de pe Valea Cugirului, coroborată cu lipsa unei cercetări îndreptate spre identificarea vechilor edificii dispărute sau menite să investigheze istoria celor aflate încă în picioare, a viciat cunoașterea unui aspect esențial din viața comunităților acestei zone.

În pofida faptului că primele mențiuni documentare despre localitățile de pe Valea Cugirului, aici incluzând și vatra actualului sat Vinerea, fac referiri, începând cu secolul al XIV-lea, la probleme ce au vizat viața bisericească, frânturile de știri documentare nu ne ajută să localizăm, chiar și cu o marjă mai mare de relativitate, plasamentul bisericilor ai căror preoți sunt pomeniți în acele vremuri. Edificiile actuale, în picioare, au o istorie relativ nouă și, probabil, fără o legătură cu vechile așezăminte.

Localitatea Vinerea, plasată pe cursul mijlociu al Cugirului, este un sat specific de câmpie, cu vatra lipită de cursul râului. Începuturile sale medievale se reflectă, în documentele păstrate, prin câteva informații lapidare și, uneori, contradictorii. Ele precizează numele localității actuale sub două forme principale, diferite: *Felkuner* și *Wilkani*. Pentru prima oară o întâlnim, la 4 noiembrie 1310, sub denumirea de *terra Felkuner*, cu ocazia unei danii¹. Însă, dat fiind faptul că, în opinia noastră, vatra actualului sat suprapune vetrele a două sate medievale, vom face precizarea că mențiunea se referă la "satul din vale", din lunca râului. "Satul

¹ *Documente privind istoria României, veacul XIV. C. Transilvania*, vol. I (1301-1320), București, 1953, p. 179; Anton E. Dörner, *Urkunden und Chroniken über die Geschichte der Stadt und des Stuhls Broos. Band I: 1200-1541*, Cluj-Napoca, 2002, p. 22, nr. 15.

din deal", cel asupra căruia ne îndreptăm acum atenția, purta un alt nume, consemnat în legătură cu doi preoți catolici: *Herbordus*, între anii 1330-1336 (*de villa Wolkani* – 1330²; *villa Vilkani*, *villa Wilkani* – 1332³; *villa Velkani* – 1333⁴; *villa Wigani*, *Superiori Kuminu* – 1334⁵; *villa Velkani* – 1335⁶; *Kuner Superior* – 1336⁷) și *Lihardus de villa Vilkani*, între 1332-1338⁸. Un alt preot catolic este menționat în *Wolkedorff* și în anul 1488⁹.

Tradiția locală și toponimia

Într-o întreprindere precum cea de față, în care izvoarele scrise nu ne ajută cu nimic în localizarea vechilor edificii bisericești, apelul la surse auxiliare, precum tradiția și toponimia, sunt cerințe care ce se impun de la sine. De precizat că acest demers a fost realizat încă de la începutul secolului XX când, în anul 1904, Iuliu Marțian consemna tradiția vinerenilor ce localizau pe *Dealul Birku (Bercu)*, aflat pe malul drept al râului Cugir, ruinele unei foste biserici distruse la năvălirea tătară¹⁰. Tot la începutul secolului XX se afirma că biserica era împrejmuită cu un zid de piatră¹¹. Chiar dacă locul respectiv, semnalat inițial de către

² Albert Amlacher, *Urkundenbuch zur Geschichte der Stadt und des Stuhles Broos bis zum Uebergang Siebenbürgen unter Erbfürsten aus dem Hause Oesterreich (1690)*, în *Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde*, Hermannstadt, 15, Heft I, 1879, p. 174; *Documente privind istoria României, veacul XIV. C. Transilvania*, vol. II, (1321-1330), București, 1953, p. 324-327.

³ *Documente privind istoria României, veacul XIV, C. Transilvania*, vol. III (1331-1340), București, 1954, p. 128, 141.

⁴ *Ibidem*, p. 208.

⁵ *Ibidem*, p. 182, 184, 186-187.

⁶ *Ibidem*, p. 208.

⁷ *Ibidem*, p. 218-219.

⁸ A. Amlacher, *op. cit.*, p. 179.

⁹ Albert Berger, *Volkszählung in den 7 und 2 Stühlen, im Bistritzer und Kronstädter Distrikte vom Ende des XV. und Anfang des XVI. Jahrhunderts*, în *Korrespondenzblatt*, XVII, 5, 1894, p. 52.

¹⁰ Iuliu Marțian, *Régi telepekröl és lelhelyekröla királyhágón túli területen*, în *Arheologiai Értesítő*, XXIV, 4, 1904, p. 358; vezi și *Magyarország Műemlékei*, Budapest, 1906, p. 1160; Iuliu Marțian, *Repertoriu arheologic pentru Ardeal*, Bistrița, 1920, p. 42, poz. 741.

¹¹ *Magyarország Műemlékei*, p. 1160.

Marțian, nu poartă un nume cu rezonanță istorică, în zona precizată de el se poate identifica și astăzi hidronimul *Valea Bisericii*. În tradiția localnicilor se mai păstrează și amintirea că vechea biserică a aparținut sașilor¹².

Monumentul

Pornind de la informațiile lui Iuliu Marțian, cât și de la existența hidronimului *Valea Bisericii*, datele ne conduc spre terasa înaltă, aflată la dreapta râului Cugir, ce mărginește vatra răsăriteană a satului. Terasa respectivă este, pe alocuri, puternic fragmentată. Eroziunea este cel mai pregnant reliefată în porțiunea de terasă brăzdată de cursul pârâului numit *Valea Bisericii*, care, în amonte de locul pe care se afla monumentul, se varsă în râul Cugir.

Observațiile noastre de teren în acest perimetru au permis identificarea unui val, bine păstrat, ce înconjoară, pe latura de nord, o movilă formată din ruinele lăcașului, fapt ce ne sugerează, cel mai probabil, existența unei biserici fortificate¹³ (**fig. 1**). Localnicii afirmă că urmele unor ziduri puteau fi încă observate în primele decenii ale secolului XX. De altfel, într-o lucrare publicată în această perioadă este menționată împrejmuirea bisericii cu un zid de piatră¹⁴. De pe locul movilei, observabile în zona centrală a platoului, au fost adunate fragmente din materiale de construcție medievale (cărămizi, olane), alături de fragmente de mortar ce ne indică prezența unei construcții din piatră.

După plan, greu vizibil la suprafață, biserica era de mici dimensiuni, fapt ce sugerează o fază romanică a sa. Resturile de mortar hidraulic¹⁵ ar sugera și ele o datare a monumentului în aceeași perioadă. Tot de aici provin și resturi de ceramică medievală timpurie (secolele XII-XIII) (între care și un fragment dintr-o

¹² Vasile V. Herlea, *Contribuție la monografia localității Vinerea, județul Alba*, Alba Iulia, 2002, p. 16. Autorul afirmă că biserica ar fi fost distrusă după anul 1515, când ar fi pomenit în documente ultimul preot sas. Aici avem însă de-a face cu o confuzie cu localitatea Șibot, la care se referă documentul cu pricina.

¹³ Cristian Ioan Popa, *Cugir. Schiță monografică*, Alba Iulia, 2005, p. 57.

¹⁴ *Magyarország Műemlékei*, p. 1160.

¹⁵ Informație pusă la dispoziție, cu amabilitate, de Dr. Toma Goronea.

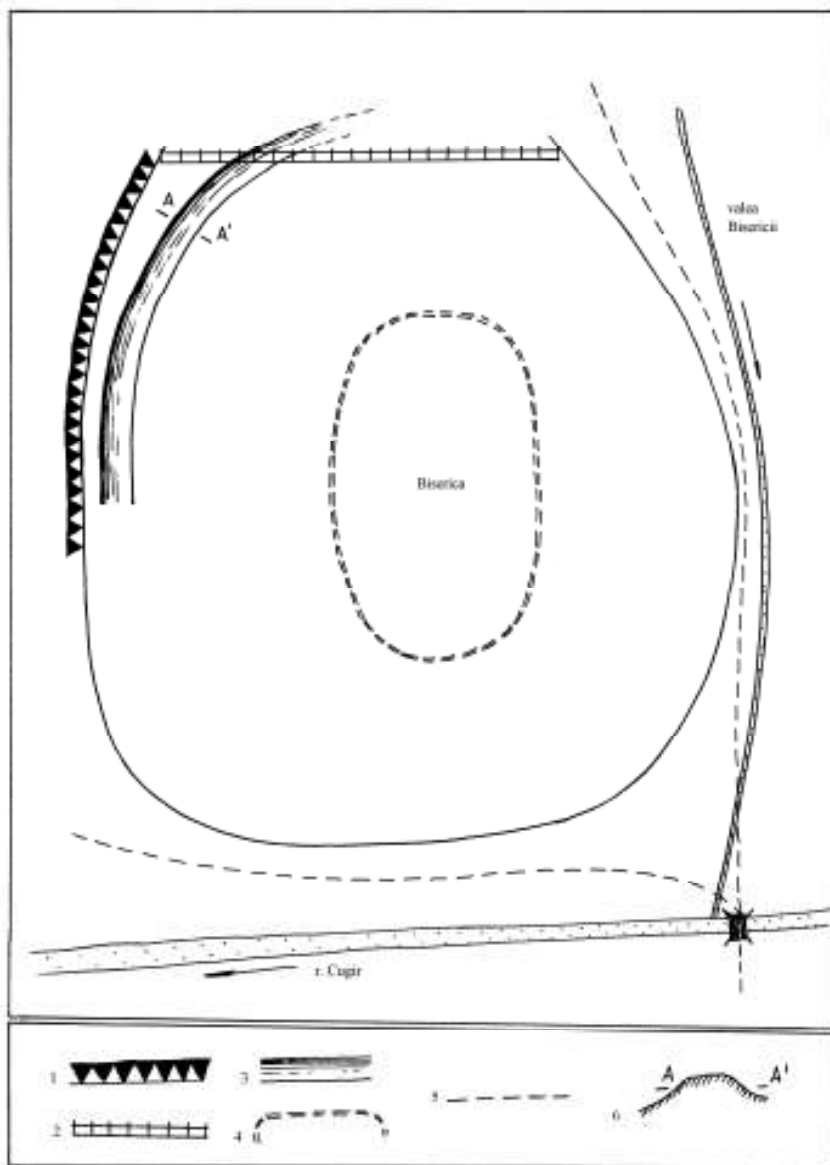

Fig. 1. Schița amplasamentului bisericii medievale de la Vinerea-Dealul Muntenilor (1 – râpă; 2 – gard; 3 – val/zid; 4 – limitele ruinelor bisericii; 5 – drumuri de țară; 6 – secțiune prin val/zid).

buză de căldare de lut), care ar putea veni în sprijinul ipotezei edificării bisericii înainte de data primei atestări documentare a satului *Wolkani* (1330). Biserica trebuie să fi fost ridicată de către comunitatea săsească, atestată documentar începând cu prima jumătate a secolului al XIV-lea prin cei doi preoți (Herbordus și Lihardus).

Monumentul a intrat în paragină cel mai probabil odată cu depopularea satului de sași. După unele opinii, distrugerea sa ar data din timpul Reformei¹⁶, dacă nu cumva informația se referă la una din fazele actualei biserici din cimitirul satului.

Spoliile moderne au afectat într-o măsură atât de gravă monumentul medieval, încât astăzi nu mai este vizibilă la suprafața terenului nicio urmă de zid păstrată în picioare. Singura șansă, în lipsa unei săpături arheologice, a fost cea de a da de urma măcar a unora dintre aceste "pietre călătoare". Cercetarea noastră de teren s-a concentrat îndeosebi asupra zonei aflate pe terasa cu biserica, interogând localnicii și observând cu atenție fiecare casă construită în preajma fostului monument. Din nefericire, gospodăriile actuale nu conservă în componentele vizibile spoliile din monumentul medieval, astfel că putem doar să constatăm cu regret, preluând spusele câtorva localnici, că unele pietre mai mari au fost îngropate în fundația unor case.

Șansa a făcut ca, în toamna anului 2004, să identificăm totuși o piesă deosebit de interesantă. Cu prilejul îndreptării drumului de țară ce trece pe sub platoul unde se afla monumentul medieval, lama unui buldozer a scos la suprafață un bloc mare din piatră (dimensiuni: lungime = 0,88 m; lățime = 0,78 m; înălțime = 0,47 m). Piatra utilizată este calcarul. Blocul, având inițial o formă paralelipipedică, a fost supus unei intervenții de prelucrare, cel mai probabil în epoca romană, în urma căreia o parte din el a primit forma unui fus de coloană (cu diametrul de 0,58 m), abandonat ulterior. O reutilizare a piesei datează din perioada medievală, moment în care, după o nouă intervenție, a primit o destinație exactă. Acum, partea ce mai păstra forma inițială a blocului a fost finisată, în zona centrală fiind dăltuită o

¹⁶ Léstyán Ferenc, *Megszentelt kövek. A középkori erdélyi püspökség templomai*, II, Alba Iulia, 2000, p. 83.

suprafață perfect pătrată¹⁷, cu dimensiunile de 0,48 m și adâncă de 4 cm. Una dintre laturile patrulaterului este tăiată, pe aproape toată lungimea sa, de o șanțuire cu adâncimea maximă de 5 cm, lungimea de 0,35 m și lățimea de 7 cm¹⁸ (fig. 2-4).

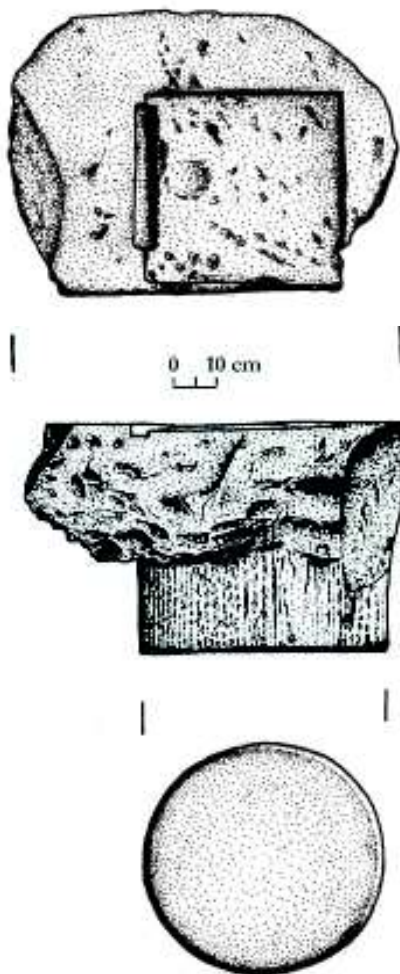

Fig. 2. Masă de altar romanic, Vinerea-Dealul Muntenilor (desen).

¹⁷ Actualmente, blocul este afectat pe două din laturile părții superioare, intervențiile modificându-i dimensiunile și forma avute inițial.

¹⁸ Descoperire semnalată de noi în *op. cit.*, p. 17, 57.

Fiind găsită pe panta de sub platoul bisericii, apreciem că piatra aparține cu siguranță bisericii medievale. Privitor la destinația sa, date fiind dimensiunile și forma, considerăm că a fost folosită ca masă de altar, talpa formând-o fusul de coloană. Adâncitura practică pe suprafața netedă (**fig. 4/3**) trebuie să fi folosit ca loc de păstrare a unor moaște.

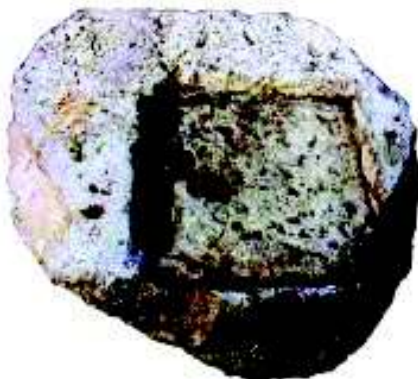

Fig. 3. Masă de altar romanică, Vinerea-Dealul Muntenilor (foto).

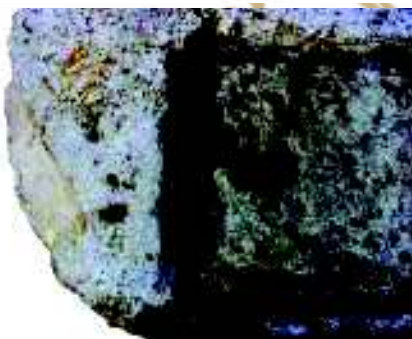
De pe movila rezultată pe locul bisericii, acoperită de vegetație, am identificat și un mic bloc de gresie (dimensiuni: lungime = 0,23 m; lățime = 0,20 m; înălțime = 0,09 m), pe care este gravat brațul unei cruci (**fig. 5**).

1

2

3

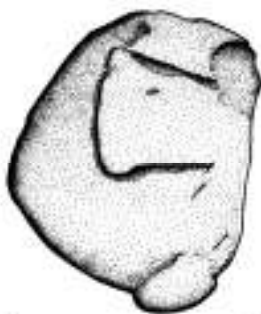
Fig. 4. Masă de altar romanică, Vinerea-Dealul Muntenilor (foto).

Cercetarea noastră a cuprins și vatra actuală a satului aflat în vale. Pe strada Principală, lângă actuala biserică ortodoxă, în curtea casei fostului memorandist Nicoale Herlea, se păstrează două blocuri masive de calcar, de formă paralelipipedică (**fig. 6**). Cele două pietre se aflau, până nu demult, în fața casei, pe cea mare, conform tradiției, odihnindu-se în timpul revoluției de la 1848-1849 chiar Nicolae Bălcescu, în drumul său spre Munții

Apuseni¹⁹. Localnicii consideră că pietrele au fost aduse de la "biserica din deal", deci de pe *Dealul Muntenilor*, unde blocul mai mare ar fi servit ca masă de altar.

1

0 3 cm

2

Fig. 5. Bloc de gresie gravat cu brațul unei cruci, Vinerea-Dealul Muntenilor; (1 – foto; 2 – desen).

Ca și *mensa* descoperită lângă vechiul monument, și cele două blocuri păstrate în curtea casei Nicolae Herlea sunt prelucrate în epoca romană. Relația lor cu monumentul ecleziastic medieval nu este certă, dar nici nu o putem exclude.

¹⁹ V. V. Herlea, *op. cit.*, p. 23.

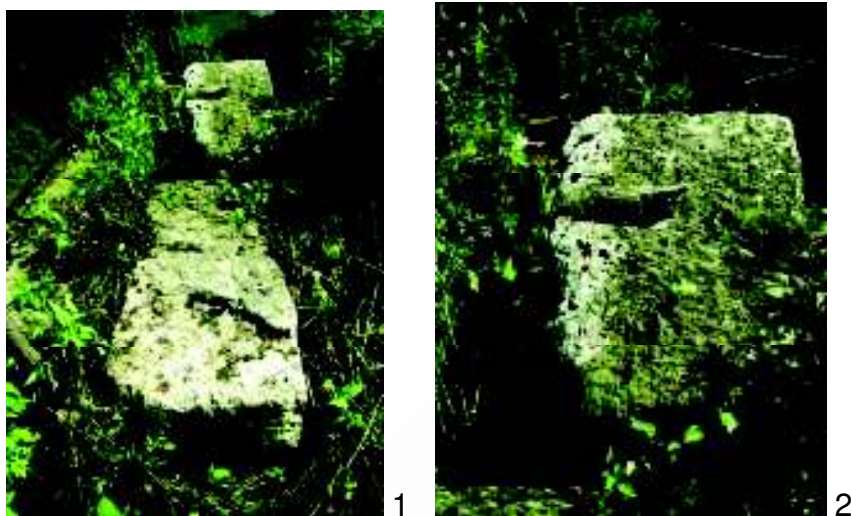

Fig. 6. Blocuri romane de calcar, prelucrate, Vinerea-casa *Nicolae Herlea*.

După datele avute la dispoziție în momentul de față, apreciem că pe acest loc a existat o biserică, lucru întărit atât de toponimia și tradiția locală, cât și de descoperirile arheologice prezentate (*mensa* de altar, blocul gravat cu brațul unei cruci, blocurile de calcar păstrate în sat și provenite de aici, materialul de construcție, bucățile de mortar, ceramica).

Din nefericire, hărțile iosefine nu consemnează această biserică, iar pe una dintre ele lipsește o fâșie, necartată, ce corespunde exact plasamentului bisericii de piatră.

Ceramica descoperită printre ruinele bisericii ne oferă și ea repere generale în datarea monumentului, ce sugerează o funcționare a lăcașului de cult până în plin ev mediu, probabil până în secolele XV-XVI-lea, când e de presupus o diminuare considerabilă a comunității săsești.

La 1431 mai este încă menționat în documente un comite al satului, *comes Hees de willa Walkan*²⁰. Nu este exclus ca încetarea folosirii bisericii de pe Dealul Muntenilor să corespundă, în timp, și ultimei atestări documentare a satului din deal, care la 1488 apare încă sub numele de *Wolkedorff*²¹. Posibil în cursul

²⁰ A. Amlacher, *op. cit.*, p. 187; A. E. Dörner, *op. cit.*, p. 46, nr. 76.

²¹ A. Berger, *op. cit.*, p. 52.

secolului al XVI-lea, satul Wilkani/Wolkani își pierde identitatea și se contopește cu satul din vale, Felkuner/Felkenyer, a cărui vatră medievală am reușit să o identificăm sub amplasamentul actual al satului, luând astfel naștere localitatea numită astăzi Vinerea. Tot în cursul acestei perioade (posibil secolul al XVI-lea) trebuie să se fi ridicat o nouă biserică din piatră, cea din actualul cimitir, purtătoare azi a hramului "Sfinților Apostoli Petru și Pavel".

Se pare că fosta biserică a sașilor a mai servit drept lăcaș de cult în cursul secolului al XIX-lea, pentru minuscula comunitate greco-catolică a vinerenilor. Ca lucrurile să atingă cote de neînchipuit, la 1890, devenite ruină, zidurile bisericii au fost practic vândute bucată cu bucată²², afirmație pe care înclinăm acum să o considerăm și noi ca referindu-se la acest edificiu, nu la cel din cimitirul actual²³.

A Lost Mediaeval Monument: the Saxon Church from Vinerea (Alba county)

-abstract-

The villages from the Cugir valley were first mentioned in historic documents during the 14th century. These documents frequently referred to the religious life from these areas; however, we cannot localize the churches, although there are some priests' names mentioned. Today, the buildings have a relatively new history, with no connection to their old function.

In such journey as the present, where the written sources are of no help, we must go back to tradition and toponymy. It must be said that such attempts have been present throughout history since the beginning of the 20th century, when Iuliu Martian, in 1904, marked the tradition of the "vinerians" from Dealul Birku and the existence of a ruin, a former church, localized on the right side of Cugir river, later destroyed by the Tartar invasion. Further, at the beginning of the 20th

²² Léstyán F., p. 83.

²³ Anterior am înclinat să credem că este vorba despre biserica actuală din cimitir (C. I. Popa, *op. cit.*, p. 57). Referirea asupra spoliilor trebuie să fie, într-adevăr, la biserica săsească, așa cum s-a precizat recent (Gheorghe Fleșer, Ioana Rustoiu, Ana Dumitran, *Biserici românești de zid din județul Alba (I)*, Alba Iulia, 2005 p. 179, nota 1).

century, there is a written proof that the church was circled by a stone wall. In the very place indicated by Martian, occurred the name "Valea Bisericii" (The valley of the Church) and the locals still keep the memory of the Old Saxon church.

Following the information gathered by Martian and the existence of the name "Valea Bisericii", the data lead us to the high terrace from the right side of the Cugir river, as this is the Eastern border of the village. The terrace is deeply fragmented in some places. The erosion is easily detectable in the parts cut across by the stream named Valea Bisericii. The creek joins Cugir River upstream.

Our observation on the site allowed us to identify a well kept wall surrounding through North a hillock made up of the ruins of the church. This might lead us to the conclusion that this was a fortified church (**fig. 1**). According to the plan, hardly visible on the surface, the church was small, perhaps a Romanic phase of the building. It must have been built by the Saxon community somewhere around the first half of the 14th century.

The constant modern pillage has deeply affected the monument and today there is no visible sign of walls at the surface. As there wasn't any archaeological digging made, the only chance to build an image was to find some "wandering stones". In the autumn of 2005 we managed to identify a very important piece: the axle of a column worked during the Roman era and then reused as an altar table. The hillock, covered in vegetation, gave us a small block of grit stone with the arm of a cross inscribed upon it. Other two massive chalk blocks have been discovered in the yard of Nicolae Herlea, a local personality involved in the Memorandum from 1892. The locals think that the stones were brought from the "church on the hill", where the bigger block might have been used as an altar table. Just as the mensa discovered besides the old monument, the two blocks kept in Herlea's yard have been worked during the Roman era. It is not sure how or if they are linked to the medieval ecclesiastic monument.

The ceramics discovered through the ruins offers us the possibility of dating the monument and it suggests its full functioning throughout the Middle Ages, probably until 15-16th century, when there has been noted a diminishment of the Saxon community.

In 1431 the documents still mention a "comite" (leader) of the village, comes Hees de willa Walkani. It is possible that the church stopped its functioning with the last historic attestation of the village, which in 1488 was still known as Wolkesdorff. Further, somewhere along the 16th century the village lost its identity – Wilkani/Wolkani – and blended with the village from the lower parts – Felkuner/Felkenyer.

We managed to identify the precincts of the latter village under the nowadays settlement, thus emerging the modern place named Vinerea. Throughout this period (possibly 16th century), a new church must have been built here, inside the nowadays cemetery.

The former Saxon church served as a religious building during the 19th century, especially for the small Unite community here. In 1890, the ruined walls of the church were practically sold, piece by piece.

ILEANA DÂRJA

***Tezaurul limbii grecești* al lui Henri Estienne în colecția Bibliotecii Batthyaneum**

Marile sinteze medievale, *Summae*¹, nu mai satisfac setea de cunoaștere a omului renescentist. Locul lor este luat de dicționare, numite *Tezaure*², în care analiza ia locul sintezei.

Amplul dicționar al limbii grecești *Thesaurus Graecae Linguae* al marelui savant francez, editor și tipograf, Henri Estienne junior³, publicat la Geneva în anul 1572, reprezintă o cartemonument de erudiție și totodată monument al artei tipografice europene din secolul al XVI-lea.

"Estienne", în grafie și pronunție medievală "Stephanus", după metoda latinizantă a vremii, reprezintă numele unei celebre familii-dinastii de editori-tipografi-librari savanți activi la Paris, Geneva și Lyon, care au influențat, timp de 150 de ani, activitatea de tipărire a textelor în Europa. Biblioteca Națională a României, Filiala Batthyaneum din Alba Iulia, conservă 114 ediții

¹ Titlu dat unor tratate medievale, care reuneau toate cunoștințele dintr-un anumit domeniu; *apud* Virgil Olteanu, *Din istoria și arta cărții. Lexicon*, București, 1992, p. 339.

² În Renaștere, termenul *tezaur* indica un dicționar unilingv, o lucrare lexicografică ce înregistra toate cuvintele vorbirii colective sau cele prezente în textele scriitorilor, poeților etc. reprezentativi pentru limba unei colectivități; *apud* Virgil Olteanu, *op. cit.*, p. 350.

³ Henri Estienne junior (Henricus Stephanus secundus) (1531-1598), *vide* Philippe Renouard, *Répertoire des imprimeurs parisiens, libraires, fondateurs de caractères et correcteurs d'imprimerie depuis l'introduction de l'Imprimerie à Paris (1470) jusqu'à la fin du seizième siècle*, M. J. Minard, Lettres modernes, 73, Paris, 1965, p. 1443-1444; Albert Flocon, *Universul cărților. Studiu istoric de la origini până la sfârșitul secolului al XVIII-lea*. Traducere de Radu Berceanu, București, 1976, p. 202-204; Fred Schreiber, *The Estiennes an annotated catalogue of 300 highlights of their various presses*. Introduction by Nicola Barker, New York, 1982, p. 127-128.

(și 10 dublete) tipărite de diferiți membri ai dinastiei Estienne. Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca, deține recordul cu circa 140 unități bibliografice⁴.

Unul dintre cei mai străluciți membri ai familiei a fost Henri junior Estienne (Paris 1531 – Lyon 1598). El este nepotul lui Henri senior⁵, întemeietorul, în 1502, al casei de editură Estienne de la Paris, și al treilea fiu al lui Robert I. Estienne⁶, primul editor-tipograf savant din familie, și al Paretei Bade, fiica lui Josse Bade, decanul de vârstă al tipografilor parizieni⁷.

Spirite erudite ale vremii⁸ i-au asigurat o temeinică educație umanistă. A învățat matematică și astrologie, scria și vorbea ebraică, latină și greacă atât de bine încât, la vârsta de 18 ani, și-a ajutat tatăl la întocmirea ediției lui Dionysios Halicarnaseos. Pasi-

⁴ Elena Damian, *Ediții Stephanienne în colecțiile bibliotecii Academice clujene (I)*, în *Biblioteca și Cercetarea*, XIII, 1989, p. 196-210, 197; *Eadem*, *Ediții Stephanienne în colecțiile bibliotecii Academice clujene (II)*, în *Biblioteca și Cercetarea*, XIV, 1990, p. 79-95; *Eadem*, *Charles Estienne – autor și editor*, în *Biblioteca și Cercetarea*, XVII, 1993, p. 15-25.

⁵ Henri I. Estienne (Henricus Stephanus) (c. 1470-1520) a tipărit 120 de titluri (opere ale Antichității greco-latine, lucrări de teologie, filosofie, astronomie și medicină; *Quinduplex Psalterium* (1508) este punctul de apogeu al activității sale; cele cinci versiuni în limba latină ale Psalmilor vor constitui baza tuturor reimprimărilor ulterioare; *apud* Ph. Renouard, *op. cit.*, p. 1443-1444; A. Flocon, *op. cit.*, p. 198-199.

⁶ Robert I Estienne (Robertus Stephanus) (1503-1559), cel mai cunoscut membru al familiei, primul tipograf al regelui și principalul editor de Biblii în Franța; a tipărit 500 de lucrări în latină, greacă, ebraică, franceză (Biblii, gramatici, dicționare, opere ale Antichității, Renașterii și Reformei), unele semnate de el însuși; a colaborat cu savanți ai vremii și cu mari artiști, între care Claude Garamont (care a creat pentru el caracterele *noua italică* și cele grecești ale regelui) și Geoffroy Torry (autorul ornamentelor); *apud* Ph. Renouard, *op. cit.*, p. 141-143; A. Flocon, *op. cit.*, p. 198-202.

⁷ Josse Bade (1462-1535), flamand, primul mare editor tipograf savant la Paris; a scos 700 de titluri (ediții din clasici greci și latini, texte contemporane, între care primele scrieri ale lui Erasmus; *apud* A. Flocon, *op. cit.*, p. 197-198.

⁸ Danès, percepător al Delfinului, Jacques Toussaint, lector la Colegiul celor trei limbi, Adriene Turnèbe, cel mai faimos elenist al timpului, și Ange Vergèce, caligraf cretan; *apud* A. Flocon, *op. cit.*, p. 202.

unea pentru limbile clasice i-a fost alimentată de tatăl său, cu care comunica cotidian în limba latină⁹.

Între anii 1547-1555 a străbătut Italia și mai multe țări europene în căutarea manuscriselor rare. În 1549 s-a stabilit la Paris, unde a tipărit alături de tatăl său. Prima operă scoasă pe cont propriu este ediția princeps a *Odelor* lui Anacreon (1554), care se va bucura de un succes european. Din 1555 s-a stabilit la Geneva¹⁰, unde se refugiase tatăl devenit protestant, spre a-și proteja afacerea și pentru a evita cenzura instituită la Paris. Aici, înființează propria tipografie, iar tatăl îi rezervă publicarea operelor Antichității. După moartea tatălui (1559), Henri reunește cele două tipografii și deține controlul asupra afacerii familiei.

Dacă tatăl său poate fi cotelat ca cel mai prolific tipograf al dinastiei Estienne, Henri junior este cu siguranță cel mai mare savant al acestei dinastii. Cele mai importante contribuții ale sale sunt în domeniul studierii limbii grecești.

Începând din 1560 el prezintă, în format de buzunar, in-32, o culegere de poeți lirici greci, sub titlul *Pindari Olympia*, care face senzație nu numai în Franța, ci și în Italia și Germania. Editează tragedii greci, mai ales pe Sofocle și Euripide, în cele mai bune versiuni ale lor, adnotate și comentate. Tot el lansează o antologie "microscopică", in-24, consacrată comicilor greci, cu traducere latină și comentarii, și editează poezie contemporană, în special pe cea a prietenului său Théodore de Bèze.

Edițiile sale, ca și ale tatălui său de altfel, par ieșite de sub preșele universităților de astăzi. Este mai puțin cunoscut faptul că paginația sa la ediția lui Platon (1578) oferă și astăzi studenților la filologie și filosofie sistemul universal acceptat de referință la text.

Prin tipărirea edițiilor critice din autorii greci și latini, Henri s-a familiarizat cu capodoperele și a acumulat o vastă experiență în domeniul muncii filologice. Titlurile publicațiilor sale reflectă

⁹ În cenaclul literar pe care tatăl său îl găzduia în reședința din Paris, la care participa elita intelectuală a vremii, limba de comunicare era latina, ceea ce i-a determinat până și pe servitori să utilizeze cotidian această limbă; *apud* A. Flocon, *op. cit.*, p. 200.

¹⁰ Geneva devine centrul Reformei calvine, unde se refugiază marile figuri ale umanismului reformat, și un pol editorial major.

preocupările acestui spirit riguros, îndrăgostit mai presus de orice de un limbaj corect. Apărător îndârjit al limbilor greacă, latină și franceză, el a dorit cu orice chip să păstreze armonia lor originară. A editat dicționare cu exemple din cei mai buni autori, adnotate și comentate de el însuși, a scris pamflete¹¹, adesea virulente, pentru apărarea celor trei limbi.

Deoarece tipăriturile științifice costau mult, el a făcut apel la subvenții. Și-a închinat lucrările bancherului Ulrich Fugger din Augsburg, a cărui generozitate a omagiat-o autointitulându-se *tyographus illustri viri Hulderichi Fuggeri*. Alteori și-a dedicat edițiile suveranilor Europei. A încercat orice. Nimic nu a ajutat, însă. Tipărirea celor 160 de ediții în diverse limbi a înghițit patrimoniul stămoșilor săi¹².

În anul 1572 a apărut opera sa capitală, faimosul *Thesaurus Graecae Linguae*¹³, tipărit în patru volume in-folio, perechea operei scoasă de tatăl său, *Thesaurus Latinae Linguae*¹⁴. Lucrarea va fi reeditată ultima oară de Didot în 1829¹⁵.

¹¹ S-a angajat într-o polemică iscată în jurul meseriei sale de tipograf și lingvist, prin pamfletul *De abusu linguae Graecae* (1563). În faimosul tratat asupra asemănării limbii franceze cu cea greacă, *Traité de la conformité de langage francaise avec le grec* (1565), a încercat să demonstreze că limba sa maternă este limba modernă care are cele mai multe afinități cu limba greacă, preferata sa. Alteori a apărat limba franceză de abuzul de italianisme în epocă, în *Deux dialogue du langage fran-cais italianizé et autrement desguizé* (1578), sau a pledat cauza artei tipografiei, într-un poem latin cu titlul *Artis typographiae quaerimonia* (1569), scriind despre "tipografii agramati", cu spirit mercantil, care neglijează grija meticuloasă cu care trebuie pregătite textele pentru tipar, preferând profitul ușor al unor lucrări de mântuială; *apud* A. Flocon, *op. cit.*, p. 204.

¹² *Ibidem*, p. 203.

¹³ Ant. Aug. Renouard, *Annales de l'imprimerie des Estienne*, ed. 2, Paris, 1843, p. 135, nr. 3; Paul Chaix, Alain Dufour, Gustave Moeckli, *Les livres imprimés à Genève de 1550 à 1600*. Rev. et augm. par Gustave Moeckli, Genève, 1966, nr. 77.

¹⁴ Cel mai serios dicționar latin al vremii, capodoperă a genului, destinat savanților; *apud* A. Flocon, *op. cit.*, p. 203.

¹⁵ *Thesaurus graecae linguae ab H. Stephanus constructus*. Editio nova auctior et emendatior, Londini, in aedibus Valpianis, 1815-1825, 8 vol, in fol., *apud* Jacques-Charles Brunet, *Manuel du libraire et de l'amateur*

Planul inițial al lucrării a fost conceput de tatăl său, care și-a dorit să facă, pentru limba greacă, o lucrare de referință, cum făcuse pentru limba latină. Încă din 1558 Henri lucra deja la acest dicționar, "sub ochiul atent al tatălui", selectând texte din opere grecești. Această operă de referință pentru lexicografia europeană a Renașterii abundă în citate din scriitori greci (circa 154) și din texte de inspirație sacră (Biblie, operele Părinților Bisericii, lucrările Conciliilor bisericești), consultate în ediții aldine sau estienne¹⁶. Cuvintele și expresiile sunt grecești, însă comentarea lor este în limba latină.

Aranjarea cuvintelor nu s-a făcut în formă tradițională, strict alfabetică, ci prin gruparea lor pe baza rădăcinilor etimologice (clasificare analitică), noutate absolută în epocă.

Prin această operă, Henri demonstrează că grecii au avut meritul inegalabil de a fi stabilit bazele raționale ale limbajului, propunând de o manieră inteligibilă un model din care s-au inspirat toate popoarele pentru a comunica între ele. Limba greacă excelează și prin exprimarea cu finețe și exactitate a tuturor sentimentelor umane și a nuanțelor celor mai subtile ale gândirii. În special această lucrare va face din Henri unul dintre principalii artizani ai mișcării umaniste și renaștentiste în Europa.

Lucrarea este monumentală nu numai prin conținut, ci și prin proporții. Patru volume in folio însumând 2104 file, având dimensiunile 383x250 mm¹⁷, au necesitat costuri uriașe de editare. Se știe că, din 1568, Henri a pierdut suportul financiar al lui Ulrich Fugger (+1584). În încercarea de a recupera cheltuielile de tipărire ale acestui dicționar, Henri l-a dedicat împăratului german Maximilian II, regelui Franței Carol IX, reginei Elisabeta I a Angliei, prințului Johann Friedrich al Saxoniei, electorului Johann Georg de Brandenburg, electorului Saxoniei August și academiilor din Heidelberg, Leipzig, Wittenberg și Franckfurt.

de livres ... 5e édition. [Supplément par P. Deschamps et G. Brunet], Paris, Firmin-Didot frères, fils de C^{le}, 1860-1880, 6+2 vol., II col. 1079.

¹⁶ Vezi *Catalogus auctorum Graecorum, ex quorum scriptis vocabula et loquenda genera ... in hoc Thesauro*, p. 7-8.

¹⁷ F. Schreiber, *op. cit.*, nr. 181, p. 156-159.

Vânzarea *Tezaurului* s-a dovedit dezastruoasă. Cartea a fost lansată în anul masacrului din Noaptea Sfântului Bartolomeu, ceea ce a afectat vânzarea lui în Franța. Prețul ridicat a făcut imposibilă achiziționarea lui de către profesori și studenți, cărora le era destinat.

Într-un poem elegiac în limba latină, tipărit pe verso-ul paginii de titlu, Henri junior mărturisește paradoxul că, dacă "alte tezaure aduc fericire și sănătate, transformându-l pe cerșetor în rege, dar acest tezaur m-a făcut din tânăr un bătrân, golindu-mi în același timp și punga. Dar, despre pierderea sănătății și a tinereții nu mă voi plânge, dacă voi judeca că opera încă nu este inutilă"¹⁸.

Că această muncă nu a fost zadarnică o dovedește realitatea faptului că *Tezaurul* grec al lui Henri (ca și *Tezaurul* latin al tatălui său) a rămas instrumentul esențial pentru studiul limbii grecești până astăzi. Dacă Henri nu ar fi tipărit nimic altceva, numele lui ar fi rămas oricum înscris pentru totdeauna în istoria învățăturii umaniste.

Deși a fost tipărit cu privilegiul regelui Franței, Carol IX, care ar fi trebuit să-i garanteze drepturile exclusive asupra lucrării și să o apere de concurență neloială vreme de 10 ani, *Tezaurul* nu a fost scutit de plagiat. Clasificarea analitică a cuvintelor și publicarea unui rezumat contrafăcut al lui Scapula¹⁹ au dăunat mult vânzării acestei lucrări monumentale, astfel încât tot restul vieții Henri junior a încercat să refacă finanțele zdruncinate ale familiei²⁰.

¹⁸ Thesauri momento alii ditantque beantque/ Et faciunt Croesum qui prius Irus erat/ At Thesaurus me hic ex divite reddit egenum/ Et facit ut iuvenem ruga senilis aret./ Sed mihi opum levis est, levis est iactura iuventae./ Iudicio haud levis est si labor iste tuo.//

¹⁹ Brunet indică ediția elzeviriană a acestui dicționar: Scapula Joannes, *Lexicon greco-latinum, cum indicibus; accedunt auctarium dialectorum, lexicon etimologicum et Joannis Meursii glossarium contractum*, Lugd.-Batavorum, Elsevier, 1652, cea mai bună ediție pe care a cunoscut-o dicționarul publicat pentru prima dată în 1580; el se vindea cu 20-25 florini în secolul al XVII-lea; *apud* Brunet, *op. cit.*, V, col. 181.

²⁰ Până la sfârșitul vieții Henri va călători în diferite țări europene, în căutarea piețelor de desfacere. Moartea l-a surprins la Lyon, în martie 1598, pe când se afla în vizită la ginerele său, umanistul Isaac Casaubon.

Primul volum al *Tezaurului* conține trei disertații academice, elogii ale limbii grecești scrise de eleniști contemporani²¹. Ele sunt introduse, ca și dedicația dealtfel, prin câte un frontispiciu și o inițială ornamentală foliată de compoziție tipografică, de cea mai bună calitate. Câte o literă mare grecească, încadrată de un chenar mare cu volute, anunță începutul fiecărei unități alfabetice.

Există și un volum al cincilea al acestui dicționar²², care conține câteva texte despre dialectele limbii grecești și două glosare alcătuite de Henri Estienne junior la *Tezaurul* limbii grecești. Acest volum este publicat sub titlul *Glosaria duo e situ vetustatis eruta, ad utriusque linguae cognitionem et locupletationem perutilia. De Atticae linguae seu dialecti idiomatis, comment(arius)*, Excudebat Henr(icus) Stephanus 1573²³. Jacques-Charles Brunet face mențiunea că Glosarul poate apărea uneori și sub titlul *Appendix ...*, care este legat drept volumul 5 al *Tezaurului*. Același aprecia că este destul de greu de întâlnit *Tezaurul* în cele 5 volume reunite și bine conservate. În schimb, cele 4 volume se regăsesc cel mai adesea fără glosar.

Semnătura xylografică a autorului, în formă grecizată “Stefanos”, apare pe fila *ii a volumului 1, la sfârșitul volumului 4 și sub prefața-caligramă la *Index*, col. 229-230 vol. 5 (**fig. 2**).

²¹ Este vorba de colaboratorul lui Aldo Manuzio, Scipio Carteromachus, *Oratio de laudibus literarum Graecarum* (în latină și, parțial, în greacă, susținută la Veneția, conform unei însemnări manuscrise de la p. 1), p. I-X; Antimachus, M. Antonius: *De literarum Graecarum laudibus oratio, in Ferrariensi gymnasio publice habita*, p. X-XI; Heresbach, Conradus: *Ex C. Heresbachii oratione in commendationem Graecarum literarum, excerpta*, p. XII-XX.

²² A. Cioranescu, *Bibliographie de la littérature française du seizième siècle*, Paris, 1959, nr. 9611; Az Országos Széchényi Könyvtár 16. Századi nyomtatványainak katalógusa. Nem magyar nyelvű, külföldi kiadványok. *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum, qui in Bibliotheca Nationali Hungariae Széchényiana asservantur. Editiones non Hungarice et extra Hungariam impressae*. Összeállította/ Composuerunt: Soltész Erzsébet, Velenczei Katalin, W. Salgó Ágnes, Tom. I-III, Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 1990, E 449 (în continuare: BNHSzCat.).

²³ F. Schreiber, *op. cit.*, nr. 182; conține 4 file albe, 666 col., 243 p.; vezi și BNHSzCat. E 444: 4 file albe, 666 col., **247/1** p. Glosarul a fost reimprimat la Londra în 1812, într-un tiraj de 100 de exemplare.

Bibliografii francezi Michael Maittaire²⁴ și Jacques-Charles Brunet au presupus că există două ediții ale *Tezaurului*, cea de-a doua publicată la o dată incertă. Cu toate că se vehiculează și ipoteza înlocuirii paginii de titlu de la ediția din 1572, pentru exemplarele rămase nevândute din tipografie, diferențele apar și la nivelul altor file, după cum vom vedea în continuare.

Ediția originală a *Tezaurului* grec din 1572 este descrisă cel mai corect de Schreiber²⁵, care mărturisește că "a analizat personal și alte două variante ulterioare ale *Tezaurului* din 1572, care sunt tipărite pe hârtie mai subțire și au formatele mai mici, care nu se explică prin micșorarea filelor sub cuțitul legătorului".

Biblioteca Națională a României, Filiala Batthyaneum din Alba Iulia, conservă două exemplare ale acestei lucrări: un exemplar complet, cu *Appendix* (Q₄ I 14-17), pe care-l vom numi exemplarul "a", și al doilea, fără glosar (X₄ I 33-35), pe care-l vom numi exemplarul "b". În ambele exemplare, tomurile 3 și 4 sunt legate într-un volum.

Analiza comparativă a celor două exemplare din colecția albauliană relevă următoarele aspecte: sunt identice titlurile și marca tipografică, celebrul pom de măsline și filosoful, cu motto-ul *Noli altum sapere*, în varianta 25²⁶.

Raportate la exemplarul descris de Fred Schreiber, exemplarele noastre au formatele mai mici: 355x225 mm (a) și 350x215 mm(b).

Așa cum au remarcat și alți bibliografi, diferențe apar și la nivelul paginii de titlu. Adresele tipografice sunt diferite: *Excudebat Henr. Stephanus 1572* (a) față de *Henr. Stephani Oliva* (b). Al doilea exemplar este nedatat. Este adevărat că ambele exemplare omit numele localității de tipărire a operei, situație comună tuturor tipăriturilor scoase la Geneva de membrii familiei Estienne.

Exemplarul "a" se recunoaște după două versuri de pe pagina de titlu: *Nunc alii intrepide vestigia nostra sequantur: Me duce plana via est quae falegrosa fuit*, înlocuite în exemplarul "b"

²⁴ Michael Maittaire, *Stephanorum historia*, London, Benjamin Matte pro Christophor Bateman, 1709, p. 355-359.

²⁵ F. Schreiber, *op. cit.*, nr. 181, p. 156-159.

²⁶ *Ibidem*, p. 259; deviza a fost aleasă de tatăl său și va cunoaște de-a lungul timpului 35 de variante; *apud ibidem*, p. 251-262.

cu un joc de cuvinte care-l vizează pe Scapula: *Quidam spitemnon, capulo tenus abdidit ensem/ Aeger eram a scapulis, sanus at huc redeo*, însoțite de recomandarea adresată lectorului de a citi epistola /prefața/ care urmează, în care se va vorbi despre paguba pricinuită de lexiconul acestuia: *De magno quod idem compendium afferet dispendio agitur in ea quae proxime sequitur epistola*.

În exemplarul "a", pe verso-ul paginii de titlu, apar două poeme elegiace despre *Tezaurul* său, în limbile greacă și latină, adresate de *Henricus Stephanus lectori ...*, al doilea, după cum am văzut deja, vorbește despre prețul intelectual și material plătit pentru realizarea acestei opere. Tot aici este reprodusă copia Privilegiului de imprimare. Locul lor este luat în exemplarul "b" de o prefață: *Henrici Stephani Admonitio de Thesauri sui Epitome, quaecum Lexici Graecol. noui praefert*, în care, după ce se plânge de neplăcerile cauzate vânzărilor *Tezaurului* de concurența nelocală a *Lexiconului* lui Scapula, autorul adaugă, în traducere română, că "corecțiile și adaosurile pe care le-a făcut celei de-a doua ediții a *Tezaurului* pot fi observate prin compararea cu exemplarul anterior"²⁷. Acest avertisment, în special, este, pentru Brunet, proba existenței unei a doua ediții, care ar fi apărut după publicarea lucrării lui Scapula (1580).

Examenul comparativ a două file luate la întâmplare din ambele exemplarele ale bibliotecii evidențiază și alte diferențe. De exemplu, fila 8v are oglinda textului de 50 rânduri (a) față de 45 rânduri (b); frontispiciul: 10x175 mm (a), 25x140 mm (b) și inițiala: 42x42 mm (a), 32x32 mm (b); fila 10 r: oglinda textului 51 rânduri (a) față de 46 rânduri (b), frontispiciul: 10x125 mm (a) față de 10x155 mm (b), inițiala: 25x25 mm (a) față de 20x20 mm (b). Este evident faptul că ornamentele sunt mai mici și mai sărace în exemplarul "b" și oglinda textului diferă și ea.

Primul exemplar din colecția bibliotecii Batthyaneum are și volumul 5, *Appendix librorum ad Thesaurum graecae linguae pertinentium*²⁸, care se termină cu o errată la textul tuturor

²⁷ Haec enim omnia (corecții și adausuri) non huic posteriori thesauri editioni inserere, verum priorem emisset, posterior etiam, si habere illa quoque vellet, comparanda esset.

²⁸ Conține următoarele opere: Joannes Grammaticus: *De Graecae linguae dialectis* (excerpte), col. 5-32; Plutarchos: *De dialectis, et Homericis earum*

volumelor, coll. 209-212, și cu un Registru al signaturilor caietelor celor cinci volume, în final.

Compararea celor două exemplare ale bibliotecii sub raportul paginării și a signaturii caietelor²⁹ indică identitatea lor, în ciuda diferențelor semnalate mai sus.

Dimensiunile mai mici ale hârtiei ambelor exemplare față de exemplarul descris de Schreiber indică faptul că avem de-a face, în primul caz, cu o variantă a ediției din 1572, apărută după 1573, cel mai târziu în 1574. Exemplarul "b" al *Tezaurului* din colecția noastră este o variantă târzie (de după 1580) sau ediția a doua a acestei lucrări. Pentru că în al doilea exemplar nu există errata, este posibil ca editorul să fi introdus corectura în text, fără schimbarea paginării și a signaturilor caietelor, cum am văzut că procedase pentru textele introductive. Numai un examen filologic sever al textului, obținut prin colaționarea conținutului propriuzis al dicționarului în toate variantele existente, ar putea stabili cu certitudine dacă există două ediții distincte sau dacă avem de-a face cu mai multe variante de imprimare ale primei ediții.

vsu (excerpte), col. 17 *bis*; *De tropis, et Homerico eorum vsu* (excerpte), col. 17 *ter*-19. *Ex schematis, et Homerico earum vsu* (excerpte), col. 19-27; Trypho Grammaticus: *De Passionibus dictionum, ex Tryphone grammatico*, col. 27-30; Estienne, Henri, jun.: *Collectio vocum quae pro diuersa significatione, accentum diuersum accipiunt*, col. 31. *Verborum quorundam themata, quae magna ex parte sunt anomala, vel poetica, aut certe eiusmodi vt non obiam cuilibet habent originem*, col. 81-204; Herodianos: *De notis numerorum tractatus*, col. 205-214; Galenos, *De mensibus, libellus Galeni: ex collatione cum iis apud Paul. Aegin. et schol. Nicandri leguntur, emendatus (Graece et Lat.)*, col. 213-222; *De mensibus, et partibus eorundem (Lat. partim Graece)*, col. 223-227; Estienne, Henri, *Index in Thesaurum Linguae Graecae (pars I-II)*, col. 229-1746; col. 1-212.

²⁹ (Tom 1): a⁴ b⁶ A⁶ B⁴ x⁶ a⁴ b-z⁶ aa-zz⁶ aaa-zzz⁶ aaaa-ffff⁶ gggg⁴ hhhh⁶ iiii-mmmm⁶ nnnn⁴ oooo⁴ = 20, XX, XXIV p., 1946 col., [1] p.; (Tom 2): x⁴ A⁴ B-G⁶ H-K⁴ L-R⁶ S⁴ T⁴ V-Z⁶ AA-ZZ⁶ BBB-YYY⁶ ZZZ⁴ AAAA-GGGG⁴ = [2] p., XII, 1700 col., [1] p.; (Tom 3): Aa-Gg⁴ Hh⁶ Ii⁴ Kk-Zz⁶ AAa-CCc⁶ DDd⁴ EEe-GGg⁶ HHh⁶ Ili⁶ KKk-MMm⁴ NNN-ZZz⁶ Aaaa-Zzz⁶ AAaaa-Iliii^b KKkkk⁶ = 1793 col. [3] p.; (Tom 4): AAaa-CCcc DDdd-ZZzz⁶ AAaaa-FFFf⁶ GGGgg⁴ HHHhh-MMMmm⁶ NNNnn⁴ OOOoo⁴ = [2] p., 834 col., [1] p.; (Tom 5): α⁴ β⁴ β bis⁴ γ-i⁶ κ⁸ λ-ω⁸ αα-ωω⁸ ααα-ωωω⁸ αααα⁶ ββββ⁶ γγγγ⁴ Aaaa-Iiii⁶ = 1746 col. [recte 1766], [3] p., 212 col., [3] p.

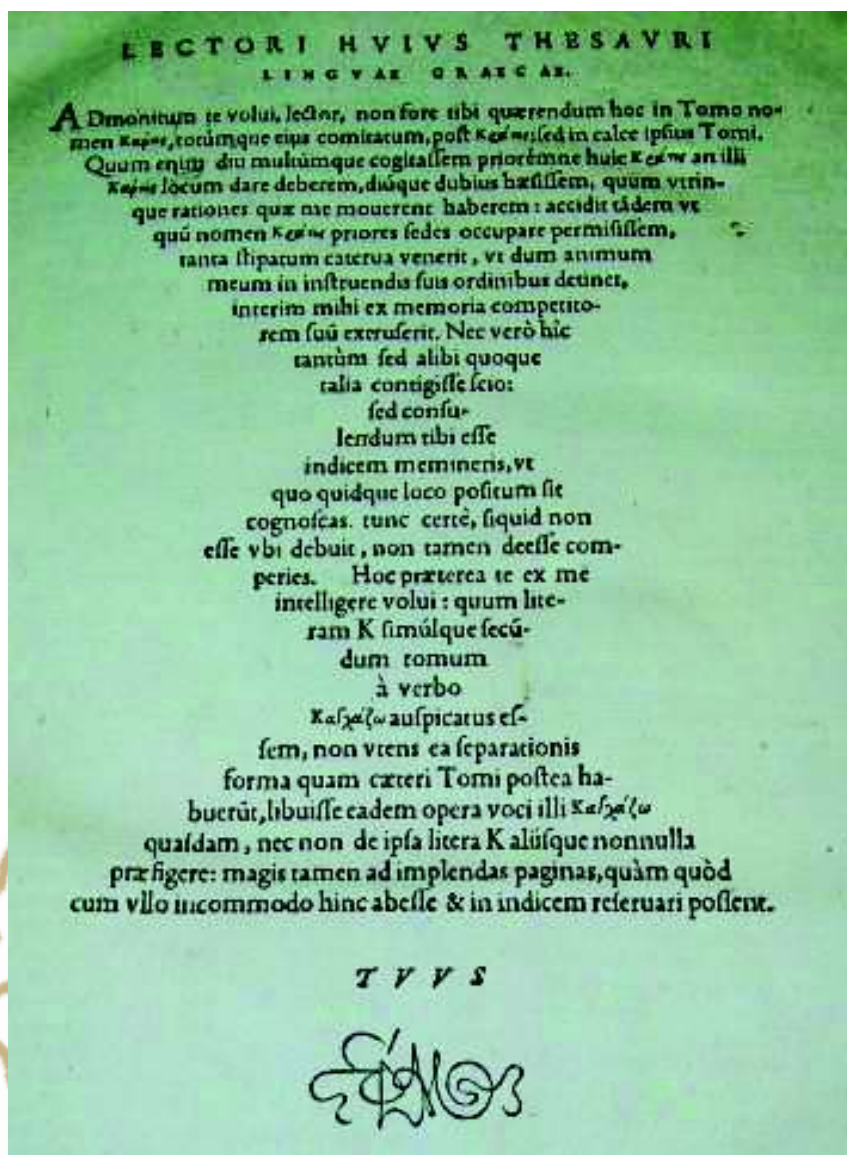

Fig. 2. Prefață-caligramă cu semnătura xilografică: Stephanos.

Exemplarul "a" al acestei lucrări din colecția noastră reține atenția prin circulație și prin legătura de excepție.

Fig. 3. Legătură, vol. 4.

Din însemnarea de proprietate manuscrisă de pe pagina de titlu a volumului întâi aflăm că, în 10 noiembrie 1574, doctorul în teologie Iohannes Baptista Eberhardus a cumpărat lucrarea pentru fiul său, Caspar Eberhard, cu suma de 20 de florini renani, în orașul Mesnium (Magdeburg)³⁰.

Altă însemnare manuscrisă de pe aceeași pagină ne asigură că Caspar Eberhard a cumpărat această lucrare cu 18 florini renani și 16 groși, la moartea tatălui său. Informația pare contradictorie și hilară, față de cea anterioară, cu atât mai mult cu cât ambele apar în același loc pe carte.

Mai multe însemnări de proprietate de pe paginile de titlu ale volumelor 2, 3, 4 și 5 certifică realitatea că volumele aparțineau lui Petrus Rosinus Wurcensis încă din 19 noiembrie 1616. În 1624 același posesor își aplica monograma P[etri] R[osini] W[urcensis] și anul 1624 pe coperta 1 a volumelor 1, 2 și 4. Nu știm cui a aparținut lucrarea după această dată până la mijlocul secolului al XVIII-lea.

Însemnări bibliografice autografe ale cunoscutului bibliofil vienez din secolul al XVIII-lea, preotul Ferdinand Daniel Focky, membru al Consistoriului din Passau, pe fila de protecție inițială, indică trecerea lucrării prin mâinile acestuia, la Viena³¹.

³⁰ Messanense promt. Kap Faro, Vgl. Sizilien, *apud* Benedict Graesse, *Orbis latinus, oder Verzeichnis der wichtigsten lateinischen Orts- und Ländernamen. Ein Supplement zu jedem lateinischen und geographischen Wörterbuch*. 2. Auflage, Berlin, 1909, p. 207.

³¹ *The Migazzi collection. Documentary sources. III The catalogue of priest Ferdinand Daniel Focky's. IV. The catalogue of the church forefathers and ecclesiastic writers. Fondul Migazzi. Surse documentare III. Catalogul bibliotecii preotului Ferdinand Daniel Focky. IV. Catalogul ope-*

Fig. 4. Stema Pomeraniei (vol. I, copera 1 sus, detaliu).

relor părinților și scriitorilor bisericii. Texte îngrijite și studiu introductiv de/ Edited and introduced by/ Ileana Dârja, Alba Iulia, 1999, 233 p., 15 il.

Fig. 5. Stema lui Friedrich, regele Danemarcei (vol. II, coperta 1 jos, detaliu).

Fig. 6. Stemă neidentificată (vol. IV, coperta 2 jos, detaliu).

Fig. 7. Stema oraşului Wittenberg (vol. II, coperta 2 sus, detaliu).

Înainte de 1782 lucrarea aparținea arhiepiscopului-cardinal al Vienei Cristoforo Migazzi, fiind înscrisă în catalogul manuscris al bibliotecii acestuia, la cota FF. 3 (în volumul 3: Conclave III, clasa 2, la pagina 175), sub titlul *Stephani Henrici Thesaurus linguae graecae cum appendice. Folio. Tomi ei Volumina IV, Paris 1572*³². Menționarea greșită a Parisului ca localitate de editare se datorează absenței numelui localității de pe pagina de titlu.

După cum se știe, biblioteca migazziană a fost cumpărată în întregime în anul 1782 de episcopul romano-catolic al Transilvaniei Batthyány Ignác (1741-1798). Această operă figurează și în indexul alfabetic manuscris al tipăriturilor migazziene de la Sibiu din anul 1782, sub cota numerică 3798-3801, cu titlul *Stephani H. Thesaurus Graecae linguae, 1572, Fol, vol 1-3, Appendix*³³ (Elenchus 1782, f. 399v).

Volumul 5 al acestui exemplar conține însemnări manuscrise în limbile latină și greacă din secolul al XVI-lea, scrise de Caspar Eberhard, pe fila de protecție verso și pe pagina de titlu primară a volumului. O însemnare manuscrisă în limba germană, datată 1708, pe coperta 1 interior a volumului 1, relatează și ea despre concurența făcută acestui dicționar de *Compendiul* lui Scapula.

Tezaurului grec al lui Henri Estienne din colecția albauliană, varianta "a", integrală, are o legătură specifică Renașterii germane de certă valoare artistică. Ea are dimensiunea de 367x228 (125) mm și este confecționată din carton învelit pe jumătate cu piele natur, ornamentată prin presare la rece. Jumătatea liberă a copertelor a fost inițial învelită cu file dintr-un manuscris latin pe pergament, cu text scris cu *gothica textualis quadrata*, peste care s-a aplicat o învelitoare de hârtie vopsită în culoarea verde. Prin hârtia verde transparentă caracterele scrise cu cerneală neagră ale manuscrisului-suport. Toate volumele au tranșă vopsită cu verde.

³² *The Migazzi collection. Documentary sources. I. The Catalogue of the Books owned by cardinal Christophor Migazzi. II. The Index of The Migazzi collection. Fondul Migazzi. Surse documentare. I. Catalogul cărților cardinalului Christophor Migazzi. II. Indexul tipăriturilor migazziene*, Ediție prefatăată și îngrijită de/ Edited and prefaced by/ Ileana Dârja, Alba Iulia, 1998, p. 243.

³³ *Ibidem*, p. 467.

Fig. 8. Stema Sfântului Imperiu Roman (vol. II, coperta 1 sus, detaliu).

Fig. 9. Portretul împăratului Carol al V-lea (vol. IV, coperta 1 sus, detaliu).

Ornamentele volumelor 1, 2 și 4 sunt realizate cu placa și ruleta, iar ornamentele legăturii volumului 3 sunt realizate numai cu ruleta. Aceste ornamente sunt uneori semnate și ele indică atelierul de legătorie care a legat volumele.

Caracteristica legăturii Renaștere de tip german este ornamentarea câmpului central cu placa și a chenarelor cu ruleta. Câmpul central conține reprezentări alegorice ale virtuților cardinale, scene biblice, portrete ale principilor germani, stemele acestora, ale orașelor sau statelor germane, portrete ale reformatorilor (Luther, Melanchthon, Hus) etc. Unele dintre ele sunt plăci-pereche, cum este cazul exemplarului nostru.

Deși în colecția de carte veche a bibliotecii noastre există circa 100 de astfel de legături, cercetarea lor nu s-a efectuat deloc până acum, deoarece biblioteca nu dispune de instrumentele de identificare. Este vorba de catalogul în două volume al lui Conrad Haebler³⁴ din 1928-1929, contribuție epocală și una dintre cele mai importante lucrări de referință, după aprecierea continuatoarei lui Haebler, Ilse Schunke³⁵. Identificarea oricărei legături presupune în prealabil realizarea frotiului³⁶ legăturii, pe baza căruia ornamentele pot fi identificate în cataloagele de specialitate. Identificarea acestei legături îi aparține distinsei cercetătoare de la Miercurea-Ciuc, Muckenhaupt Erzsébet³⁷.

³⁴ Conrad Haebler, *Rollen-und Plattenstempel des 16. Jahrhunderts*, I-II-Sammlung bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten 41-42, Leipzig, 1928-1929, lucrare aflată în curs de reeditare, în formă revizuită și mărită; *apud* Muckenhaupt Erzsébet, *XVI. századi német reneszánsz típusú szignált könyvkötések a csíkszelyői műemlékkönyvtár gyűjteményében*, în *Erdélyi Múzeum*, LV. kötet, 1993, 3-4 füzet, Kolozsvár, 1993, p.1-2 și nota 2.

³⁵ *Beiträge zum Rollen-und Plattenstempel des 16. Jahrhunderts*, Herg. von Ilse Schunke. Konrad Haebler zum 80. Geburtstag am 29. 10. 1937 gewidmet. Sammlung bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten 46, Leipzig, 1937; *apud* Muckenhaupt Erzsébet, *op. cit.*, p. 2, nota 3.

³⁶ Tehnică artistică constând în transferul unei imagini de pe o suprafață mai mult sau mai puțin dură, obținut prin aplicarea unor hașuuri succesive pe hârtia pusă deasupra obiectului.

³⁷ Domnia sa are nu numai instrumentele necesare identificării, dar și experiența și autoritatea identificării unor astfel de legături; în colecția bibliotecii Muzeului din Miercurea Ciuc există 45 de legături specifice

Fig. 10. Portretul lui Johann Friedrich, principele Saxoniei
(vol. IV, coperta 1 jos, detaliu).

Renașterii germane sembrate, care provin din 25 de ateliere, între care: Augsburg, Nürnberg, Stuttgart, Wittenberg, Würzburg; *apud* Muckenhaupt Erzsébet, *op. cit.*

Fig. 11. Stema lui Friedrich Wilhelm, ducele Saxoniei
(vol. I, coperta 1 jos, detaliu).

Fig. 12. Stema Saxoniei (vol. IV, coperta 2 sus, detaliu).

Deoarece un catalog al legăturilor renascentiste germane este în curs de redactare, descrierea de specialitate o rezervăm acestuia. Vom aminti, într-o enumerare succintă, figurile reprezentate de plăcile acestei legături. Ele sunt portrete ale principilor germani (Fridericus, regele Danemarcei³⁸ - **fig. 5**; Fridericus Wilhelm, ducele Saxoniei³⁹ - **fig. 11**; Carol V, împăratul Imperiului Romano-German⁴⁰ - **fig. 9**; Johann Friederich, principele Saxoniei⁴¹ - **fig. 10**; comitele de Olmütz⁴² - **fig. 6**), steme (Pomerania⁴³ - **fig. 4**, Brandenburg⁴⁴, Sfântul Imperiu Romano-German⁴⁵ - **fig. 8**, orașul Wittenberg⁴⁶ - **fig. 7**, Danemarca⁴⁷, Saxonia⁴⁸ - **fig. 12**) și scene alegorice (Iisus crucificat - **fig. 13**, Religio⁴⁹ și Chivotul⁵⁰). Unele au fost realizate de Georg Kammerberger junior⁵¹ sau de diferiți gravori activi în Wittenberg, cum este N. M. *id est* Nicolaus

³⁸ Semnată cu monograma NM; *apud* Haebler, I, p. 300, placa VII. Nicolaus Müller, Wittenberg. N. M.

³⁹ Neidentificată.

⁴⁰ Semnată cu monograma MV (semnătura gravorului); *apud* Haebler, I, p. 464, placa II, MV Monogramm, Wittenberg.

⁴¹ Semnată cu monograma MV; *apud* Haebler, I, p. 464, placa III, MV Monogramm, Wittenberg.

⁴² Neidentificată.

⁴³ Haebler, I, p. 222, placa XIII, Georg Kammerberger (junior), Wittenberg.

⁴⁴ Haebler, I, p. 300, placa XVI, Nicolaus Müller, Wittenberg.

⁴⁵ Semnată N. M. i. e. Nicolaus Müller, Wittenberg, neidentificată în Haebler.

⁴⁶ Stema orașului Wittenberg este datată 1565; ea nu figurează la Haebler; variantă la Haebler, I, p. 300, placa XVII, Nicolaus Müller, Wittenberg.

⁴⁷ Semnată N. M.; *apud* Haebler, I, p. 300, placa VII. Nicolaus Müller, Wittenberg.

⁴⁸ Neidentificată în Haebler.

⁴⁹ Personificată într-o femeie ținând în mâini două făclii, în colțuri în medalioane rotunde, sunt portretele evangheliștilor; *apud* Haebler, I, p. 300, placa XVIII, Nicolaus Müller, Wittenberg.

⁵⁰ Nu figurează în Haebler.

⁵¹ Atelierul familiei Kammerberger a funcționat din anul 1541 până la mijlocul secolului al XVII-lea; la moartea lui Georg, în 1581, fiul său Georg Kammerberger junior îi va lua locul, devenind din 1592 staroste; el va lucra până în 1602; *apud* Muckenhaupt Erzsébet, *op. cit.*, p. 13 nota 26.

Müller⁵² sau cel care semnează cu monograma neidentificată MV. Majoritatea plăcilor sunt însoțite de texte inscripționate într-un cartuș, sub imagine. Nu știm cine este comanditarul acestei legături extraordinare. Este adevărat că aceste portrete și blazoane indică atelierul de legătorie în care a fost legată cartea, dar tot atât de adevărat este faptul că o parte dintre plăci reprezintă steme ale unora dintre personalitățile cărora le era dedicată lucrarea.

Legătura volumului 3 este și ea caracteristică Renașterii germane, însă este diferită de a celorlalte volume. Copertele 1 și 2 diferă între ele. Coperta 1 este ornamentată cu trei chenare concentrice: exterior, cu motive vegetale și florale înlănțuite; median, compus din portrete laice în medalioane rotunde (principi germani) alternativ cu blazoane cu însemne ale statelor germane; mijlociu, cu reprezentările alegorice a trei virtuți cardinale inscripționate: Spes – Carida [*recte* Caritas] – Fides, repetate de trei ori. Ornamentele și-au pierdut amprenta din cauza uzurii, iar cele de pe verso sunt aproape de necitit. Deși nesemnată, presupunem că este tot o legătură din Wittenberg, deocamdată neidentificată.

Pentru că legătura poartă semnătura a doi legători celebri din Wittenberg, Georg Kammerberger junior, care conduce atelierul familiei până în 1602⁵³, și Nicolaus Müller, care moare în 1593, putem presupune că legătura albaiuliană datează de la sfârșitul secolului XVI⁵⁴.

Exemplarul "b" al acestei lucrări din colecția albaiuliană are tot o legătură de Renaștere germană, confecționată din lemn învelit în piele natur ornamentată prin presare la rece. Copertele 1 și 2 ale tuturor volumelor sunt identice. Ele sunt ornamentate cu câte un chenar realizat cu ruleta, cu portrete de principii germani în medalioane rotunde, alternativ cu blazoane cu însemne ale orașelor și statelor germane. Câmpul central, ornamentat cu placa,

⁵² Nicolaus Müller (1572-1593), unul dintre cei mai importanți legători din Wittenberg, ales în repetate rânduri starostele legătorilor din oraș; *apud* Muckenhaupt Erzsébet, *op. cit.*, p. 16, nota 32.

⁵³ *Apud* Muckenhaupt Erzsébet, *op. cit.*, p. 13, nota 26.

⁵⁴ În secolele trecute, instrumentele de legătorie treceau de la un atelier la altul, fie prin moștenire, în cazul înrudirii între familiile de legători, sau prin achiziție, la desființarea unui atelier.

Fig. 13. Iisus crucificat și Chivotul.

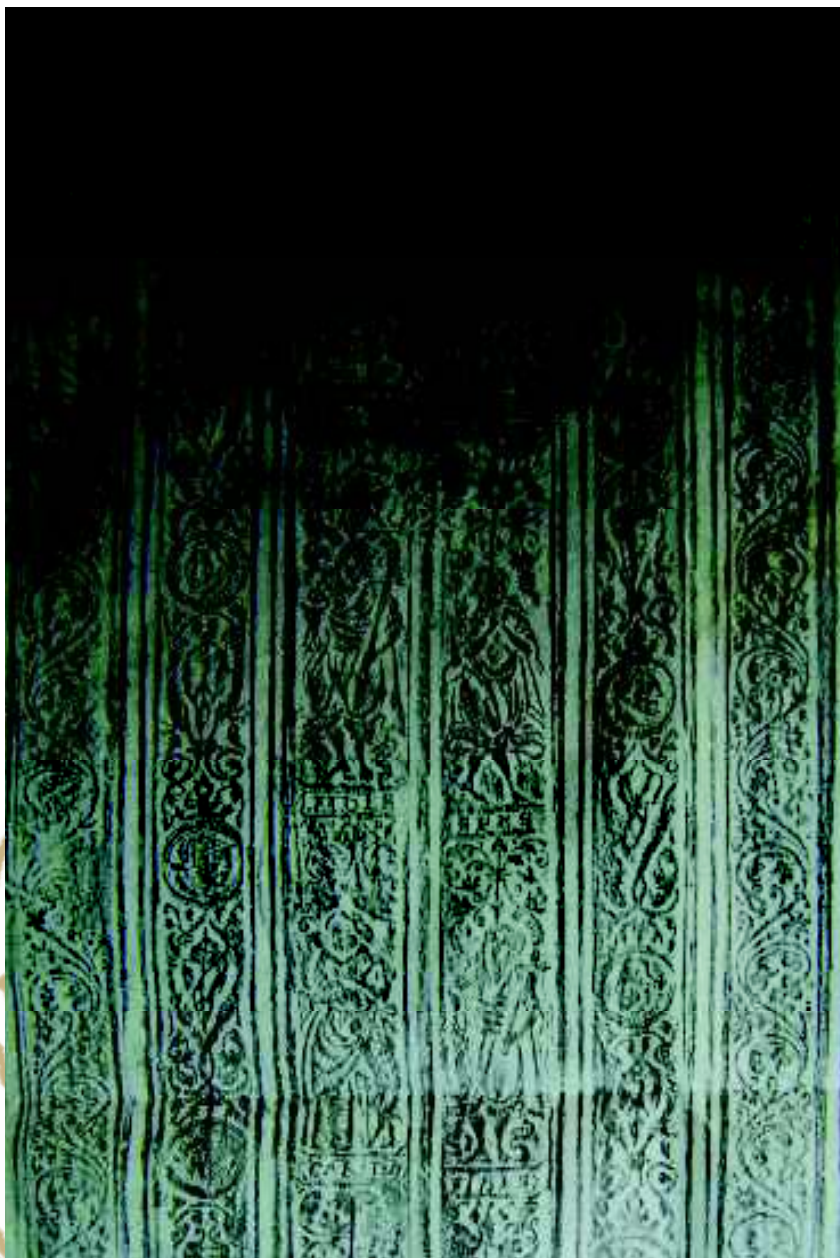

Fig. 14. Frotiul legăturii (vol. III, coperta 1, detaliu).

reprezintă un medalion central și un chenar linear cu motive vegetale și geometrice în colțurile interioare. Legătura nu este identificată deocamdată, pentru că este nesemnată.

Din punctul de vedere al circulației exemplarului “b”, semnătura autografă a canonicului albaiulian, *Johannis Aemilii Buczy m[anu] p[ropria]*, este singura care figurează pe pagina de titlu a volumului întâi. Reamintim decupajul bazei paginii de titlu a volumului întâi, cu siguranță spre a șterge urma unui proprietar anterior, un orgoliu greu de înțeles pentru colecționarul de astăzi, când fiecare semnătură ridică valoarea exemplarului. Pe pagina inițială a celorlalte volume există câte un *ex libris* manuscris datat 1646, acoperit cu cerneală, sub care semnează, de fiecare dată, canonicul Buczy. Apartenența lucrării la biblioteca canonicului Buczy (+1839) trebuie pusă sub semnul îndoielii pentru că, deși și-a donat cărțile bibliotecii Batthyaneum (circa 1100)⁵⁵, acesta avea și obiceiul să semneze pe dubletele colecției, unele în mod cert migazzienne, fiind identificate cu ajutorul surselor publicate sau care conțin notele bibliografice scrise de mâna lui Focky. Cataloagele viitoare ale colecției vor confirma această afirmație.

Thesaurus Graecae linguae al lui Henri Estienne rămâne mărturia înaltelor performanțe obținute de știința Renașterii în domeniul lexicografiei, a performanței sub raport tipografic atinsă de celebra familie de editori-tipografi francezi Estienne și a sacrificiului intelectual și material pe care eruditul editor-tipograf francez Henri II Estienne l-a făcut de dragul științei. În mod paradoxal, lucrarea care i-a adus cea mai mare glorie, i-a adus și ruina financiară iremediabilă.

Legătura primului exemplar al acestei lucrări indică, în plus, performanțele unor ateliere germane de legătorie din Wittenberg (Georg Kammerberger junior și Nicolaus Müller), în epoca Renașterii.

⁵⁵ Ileana Dârja, *Din istoria Bibliotecii Naționale a României Filiala "Batthyaneum" din Alba Iulia. Etapele II-IV (1826-1961)*, în *Apulum*, XLIV, 2007, p. 501, nota 42.

Henri Estienne's *Greek Thesaurus* in the Batthyaneum Library
-abstract-

The article presents an edition of a treasure of the European spirituality, called *Thesaurus Linguae Graecae*, (4 volumes, 2104 pages of 383 x 250 mm + an *Appendix*), edited by the tipographer Henri Estienne jr at Geneva, in 1572. This ample Greek dictionary represents the peak of Estienne's tipographic career as well as that of the European science and lexicography in Renaissance era.

Paradoxically, this work which brought him fame also brought his publishing house to ruin – Estienne himself states this in the poem which opens the masterpiece. It is the latter which would remind the humanity about the great sacrifice this fascinating man has made for science.

The Romanian National Library's collection – Batthyaneum subsidiary from Alba-Iulia, carefully preserves two copies of the famous book, variants of the genuine, printed in 1572. The complete copy "a" is dated 1573-1574 and the "b" copy, which has no glossary, is a later version, dated 1580. There is also a hypothesis that the later version is actually a second edition of the book.

The article presents Estienne's tipographic activity and its contribution to diffusing the Greek-Latin ancient legacy. The thesis also insists upon the general characteristics of the masterpiece and the specific aspects of the two copies found in Alba-Iulia library.

The binding of the first copy indicates the high level of skills reached by the German workshops from Wittenberg (Georg Kammerberger jr. and Nicolaus Müller).

The picture reproduces pages from the dictionary and aspects of the bindings from copy "a".

ANA DUMITRAN

ELENA-DANIELA CUCUI

**Zugravul Porfirie Șarlea
din Feisa. Profilul iconarului**

Artist prolific, de un real talent, Porfirie Șarlea nu a beneficiat până acum decât de un medalion biografic alcătuit cu prilejul organizării la Muzeul Național al Unirii din Alba Iulia, în toamna anului 2008, a unei expoziții dedicate școlii de pictură de la Feisa, al cărui exponent a fost¹. Informațiile disparate acumulate în literatura de specialitate, puse una lângă alta, au scos atunci la iveală o diferență de 82 de ani între prima și cea din urmă atestare a sa, fapt care a ridicat problema unei duble identități, cu atât mai mult cu cât numele său de familie – Șarlea – nu coincide cu cel al tatălui, Vasile Ban, un alt reprezentant al fenomenului artistic împământenit pe valea Târnavei Mici de "mai marele între zugravi" Iacov din Rășinari. Fericita descoperire a unui detaliu din biografia părinților săi permite astăzi rezolvarea acestei enigme, iar cercetarea unor biserici mureșene completează tabloul operei sale impresionante atât sub aspect cantitativ, cât și ca prestație estetică, într-o vreme în care arta zugravilor traversa un vizibil regres calitativ, caracterul rural devenind preponderent.

Astfel, putem afirma acum cu toată certitudinea că Vasile Ban din Feisa, colaborator apropiat al Popii Nicolae, fiul mezin al lui Iacov din Rășinari, a avut doi fii, ambii botezați Porfirie, ambii instruiți în tainele zugrăvitului. Primul, căruia îi vom spune **Porfirie Ban**, a semnat în 1789, alături de tatăl său, pisania de la proscomidia bisericii cu hramul "Sfinții Arhangheli" din Sub Pădure (com. Gănești, jud. Mureș)². În acel moment era, probabil, adolescent. Alte informații despre el nu au mai fost semnalate, ceea ce ne face să credem că s-a stins curând din viață. Cel mai bun indiciu că așa s-a întâmplat îl oferă atribuirea aceluiași nume, Porfirie,

¹ Ana Dumitran, Elena-Daniela Cucui, catalogul expoziției *Zugravii de la Feisa*, Alba Iulia, 2008, p. 32-34.

² *Ibidem*, p. 30, fig. 51.

copilului născut în jurul anului 1805, an în care în Feisa era semnalată "nelejuita cununie prin parohul Horja de la Micăsasa a Rafilii Șarlea cu Vasilie zugravu săvârșită"³. La 1824 "zugravul **Porfirie Șarlea**" semna o strană destinată bisericii din Noșlac, dovedind suficientă măiestrie pentru a considera că avea deja ucenicia îndeplinită⁴. Doi ani mai târziu avem o nouă dovadă a maturității personajului, care nota pe filele unui *Penticostar* că "la anul 1826 s-au zugrăvit besearica Mirăslăului cu 90 de zloți", semnând "eu, Porfirie zugrav de la Feisa [...] dascal nu unit [...]"⁵, iar o inscripție de pe un dulap-prăznicar de la aceeași biserică mărturisește de truda comună a "zugravilor Vasilie Ban și feciorul său Porfirie de la Feisa", fiind astfel înlăturat orice dubiu asupra paternității sale.

Dascăl și zugrav deja în primii ani ai celui de-al treilea deceniu din veacul XIX, presupunerea noastră că s-a născut în jurul anului 1805, când oficialitățile religioase se pregăteau să ia măsuri împotriva căsătoriei părinților săi, se dovedește îndreptățită. Nu știm în ce a constat "nelegiuirea" care împiedicase încheierea unei căsătorii valide, dar impedimentul trebuie să fi fost destul de serios câtă vreme oficiantul nu a fost parohul local, ci un altul⁶.

³ Arhiva Mitropoliei Sibiu, *Index pro Anno 1805*, nr. 646.

⁴ *Ibidem*, p. 32-33, fig. 59-60.

⁵ Însemnarea ne-a fost semnalată de d-na Doina Dreghiciu, căreia îi exprimăm întreaga recunoștință. Volumul se păstrează în colecția de carte veche a Arhiepiscopiei Ortodoxe de Alba Iulia, inv. nr. 449.

⁶ La scurtă vreme, poate și datorită problemele iscate de încălcarea dreptului matrimonial, preotul de la Micăsasa a trecut la Biserica Unită (cf. *Regulatio Diocesis Transilvanicae Disunitae anno 1805*, unde Ioan Hozsa are mențiunea *transierunt*; Nicolae Josan, Gheorghe Fleșer, Ana Dumitran, *Oameni și fapte din trecutul județului Alba în memoria urmașilor*, Alba Iulia, 1996, p. 117, 125). Sfințit la Arad în 1799, poate tot el este acel Johannes H⁷. Între 1848-1857 sunt atestați "zugravii Șarlea Ștefan și Matei, amân-doi frați născuți în Feisa" (Ana Dumitran, Elena Cucui, *op. cit.*, p. 36); la 1887 este atestat zugravul Șarlea Iacob (*Ibidem*); la 1876 sunt atestați cantorul Petru Șarlea și învățătorul Augustin Șarlea (N. Josan, Gh. Fleșer, Ana Dumitran, *op. cit.*, p. 251); la 1900 este atestat cantorul Porfirie Șarlea (*Șematismul veneratului Cler al Archidiecesei metropoli-tane greco-catolice române de Alba-Iulia și Făgăraș pre anul Domnului 1900*, Blaj, 1900, p. 176).

Verdictul dat se pare că a fost împotriva însurărilor, din moment ce Porfirie – copilul pe care-l așteptau deja sau pe care l-au avut încălcând interdicția pronunțată de forul bisericesc competent – a sfârșit prin a purta numele mamei, nu pe cel al tatălui. Cel din urmă nu a abdicat însă de la îndatoririle sale, chiar dacă mariajul a fost invalidat, și i-a oferit fiului său instrucția necesară pentru a practica, pentru lumea românească, cele mai elitare profesii ale timpului. Dascăl și zugrav, Porfirie Șarlea stă la baza unei adevărate dinastii de intelectuali în Feisa, rudele și urmașii săi îndeplinind aceleași rosturi artistice și cărturărești până în primele decenii ale veacului trecut⁷. Între ei, **cantorul Porfirie Șarlea** complică peisajul onomastic cu atât mai mult cu cât foarte probabil a fost și zugrav, și încă unul foarte activ, desigur dacă identificarea noastră este corectă.

Revenind la cel de-al doilea fiu al lui Vasile Ban cu numele Porfirie, ne propunem în continuare să insistăm asupra carierei sale de iconar, aproape necunoscută până acum⁸, în măsura în care surprinderea caracteristicilor sale stilistice poate permite atribuirea unor piese rămase până acum fără paternitate.

O primă constatare sub aspect stilistic îl indică drept maestru al lui Porfirie Șarlea pe Popa Nicolae din Feisa, colaboratorul și în egală măsură maestrul tatălui său, Vasile Ban. Se înțelege, deci, de la sine că fiii acestuia au ucenicit în atelierul și pe șantierele celui pe care însuși părintele l-a urmat adeseori. Modelele lui Nicolae se regăsesc aidoma în creația lui Porfirie Șarlea, dar ceea ce le diferențiază de prestația acestuia nu pare să țină doar de dorința și capacitatea ucenicului de a-și etala individualitatea,

⁷ Între 1848-1857 sunt atestați "zugravii Șarlea Ștefan și Matei, amândoi frați născuți în Feisa" (Ana Dumitran, Elena Cucui, *op. cit.*, p. 36); la 1887 este atestat zugravul Șarlea Iacob (*Ibidem*); la 1876 sunt atestați cantorul Petru Șarlea și învățătorul Augustin Șarlea (N. Josan, Gh. Fleșer, Ana Dumitran, *op. cit.*, p. 251); la 1900 este atestat cantorul Porfirie Șarlea (*Șematismul veneratului Cler al Archidiecesei metropolitane greco-catolice române de Alba-Iulia și Făgăraș pre anul Domnului 1900*, Blaj, 1900, p. 176).

⁸ Au fost publicate până acum doar două icoane, cu reprezentările lui Iisus Pantocrator și Sf. Nicolae, aparținând Muzeului de Istorie "Augustin Bunea" din Blaj (Ana Dumitran, Elena Cucui, *op. cit.*, p. 34, fig. 64-65).

ci mai degrabă de o nedesăvârșire a învățăturii, stopată cel mai probabil prin dispariția Popii Nicolae tocmai în perioada în care tânărul zugrav avea mai multă nevoie de îndrumare. Născut în 1744⁹, atestat ultima oară în 1814¹⁰, venerabilul artist s-a stins din viață când Porfirie făcea primii pași spre adolescență, astfel că îndrumarea sa profesională a căzut în special în sarcina tatălui său. Potențialul nativ cu care a fost înzestrat trebuie să fi fost însă deja observat și încurajat, iar transferul atelierului celui care l-a rândul său îl moștenise pe marele Iacov și poate și pe fratele mai vârstnic, Gheorghe, va fi făcut mai suportabilă lipsa descendenților direcți care să ducă mai departe meșteșugul ce adusesse atâta faimă familiei și Feisei.

Pentru observarea acestei ilustre descendențe a modelelor folosite de Porfirie Șarlea vom privi comparativ câteva icoane, de preferință până acum inedite, executate de Popa Nicolae, respectiv de Porfirie, cu ajutorul cărora vom încerca să surprindem similitudinile și ceea ce, pornind de la aceste similitudini, le diferențiază totuși, făcându-le atribuibile la doi zugravi.

Nesemnate, icoanele realizate de Popa Nicolae la o dată necunoscută pentru biserica din Abuș (com. Mica, jud. Mureș) și la 1802 pentru o localitate neidentificată își găsesc ușor analogii care să îndreptățească atribuirea. Pentru chipul Mântuitorului (**fig. 1**), trimitem la icoanele cu aceeași reprezentare de la Sânbenedic, Sub Pădure, Tăuni și la medalionul Sf. Ioan Botezătorul redat pe bolta bisericii de lemn din Dâmbău¹¹. Maica Domnului (**fig. 5**) are analogii la Sânbenedic, Subpădure, Cuștelnic, Cetatea de Baltă, Dâmbău, Șilea și Târgu-Mureș¹². Arhanghelii din 1802 (**fig. 3**) reproduc aceeași figură cu cea din icoana de pe tâmpla bisericii

⁹ La 1747 o conscripție a domeniului Blaj îl surprinde pe Iacov Zugravul la Ciufud împreună cu trei fii, dintre care mezinul, Nicolae, avea 3 ani (Gabriela Mircea, *Blajul și domeniul aparținător la jumătatea secolului al XVIII-lea*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca*, XXXV, 1996, p. 57.

¹⁰ În acel an, împreună cu Vasile Ban, Popa Nicolae semna pictura absidei și a tâmplei bisericii de lemn din Târgu-Mureș (Ana Dumitran, Elena Cucui, *op. cit.*, p. 25-28, fig. 42-47).

¹¹ *Ibidem*, p. 98-99, nr. 81-83, p. 24, fig. 38.

¹² *Ibidem*, p. 102-107, nr. 89-94, p. 26, fig. 45.

din Târgu-Mureș¹³, iar icoana de la Abuș (fig. 9) are o corespondență la Sânbenedic¹⁴. Sf. Nicolae (fig. 7) are analogii la Cornești, Tăuni și Sub Pădure¹⁵.

Fig. 2. Porfirie Șarlea, *Deisis*, localitate necunoscută, 1824, colecția Arhiepiscopiei Ortodoxe Cluj.

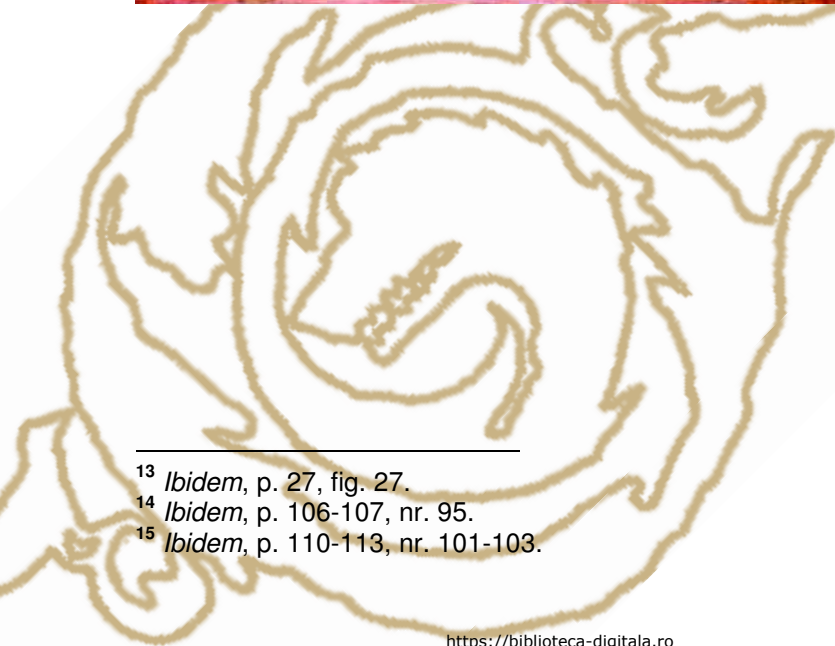

Fig. 1. Popa Nicolae, *Isus Învățător*, Abuș, colecția Arhiepiscopiei Ortodoxe de Alba Iulia.

¹³ *Ibidem*, p. 27, fig. 27.

¹⁴ *Ibidem*, p. 106-107, nr. 95.

¹⁵ *Ibidem*, p. 110-113, nr. 101-103.

Fig. 4. Porfirie Șarlea, Deisis, Oroiu.

Gavrili, localitate
priei Sibului.

Fig. 6. Porfirie Șarlea,
Maica Domnului cu Pruncul, Oroiu.

Pruncul, Abuș,
Ora Iulia.

Fig. 8. Porfirie Șarlea, Sf. Nicolae, Oroiu.

Fig. 7. Popa Nicolae, Sf. Nicolae, Abuș, colecția Arhiepiscopiei Ortodoxe de Alba Iulia.

Fig. 10. Porfirie Șarlea, Sf. Ioan Botezătorul, Oroiu.

Fig. 9. Popa Nicolae, Arhanghelul Mihail, Abuş, colecția Arhiepiscopiei Ortodoxe de Alba Iulia.

Fig. 11. Porfirie Șarlea, *Sfinții Apostoli Petru și Pavel*, localitate necunoscută, 1826, colecția Arhiepiscopiei Sibiului.

Fig. 12-13. Porfirie Șarlea, "Sfântul Ioachim" și "Preacurata Vergură Maria",
medalioane pe bolta bisericii de lemn "Sfinții Arhangheli" din Sânbenedic, 1861.

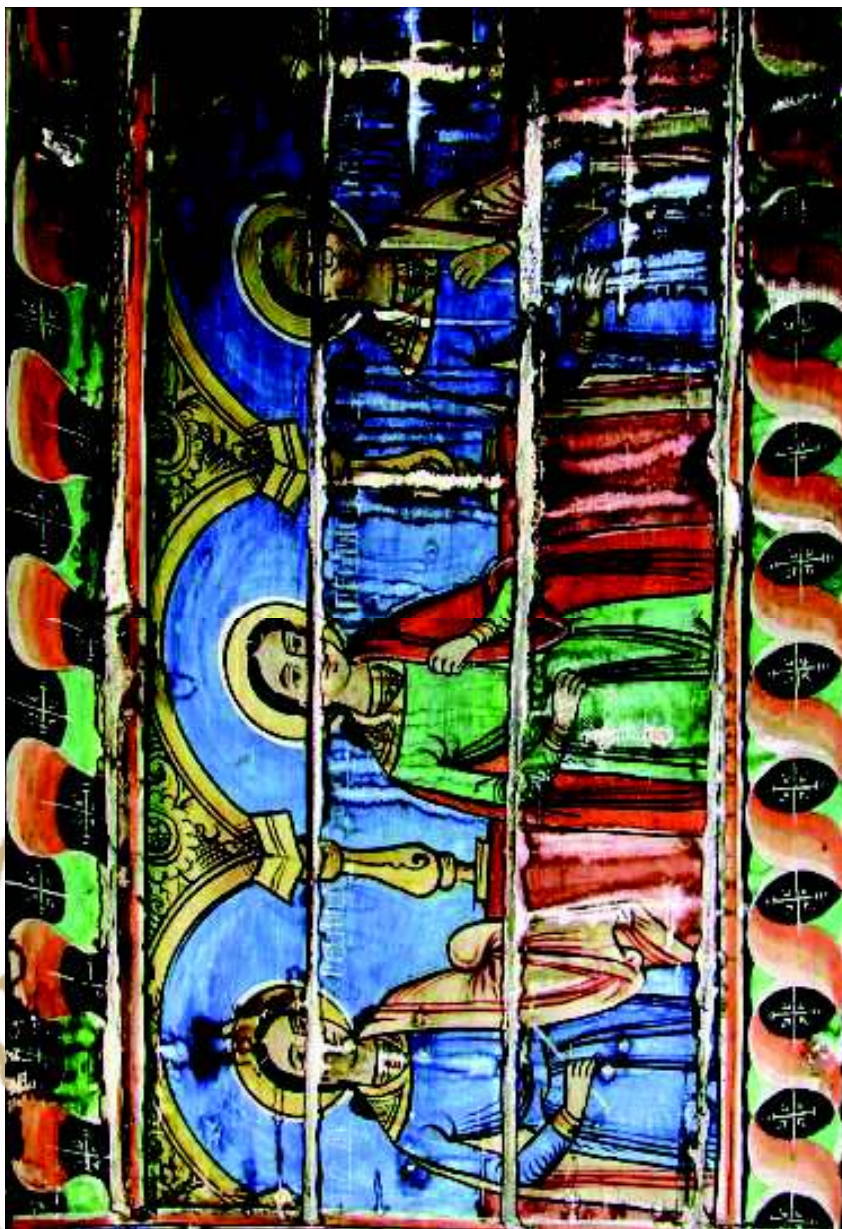

Fig. 14. Porfirie Șarlea, teorie de sfinți,
naosul bisericii de lemn "Sfinții Arhangheli" din Sânbenedic, 1861.

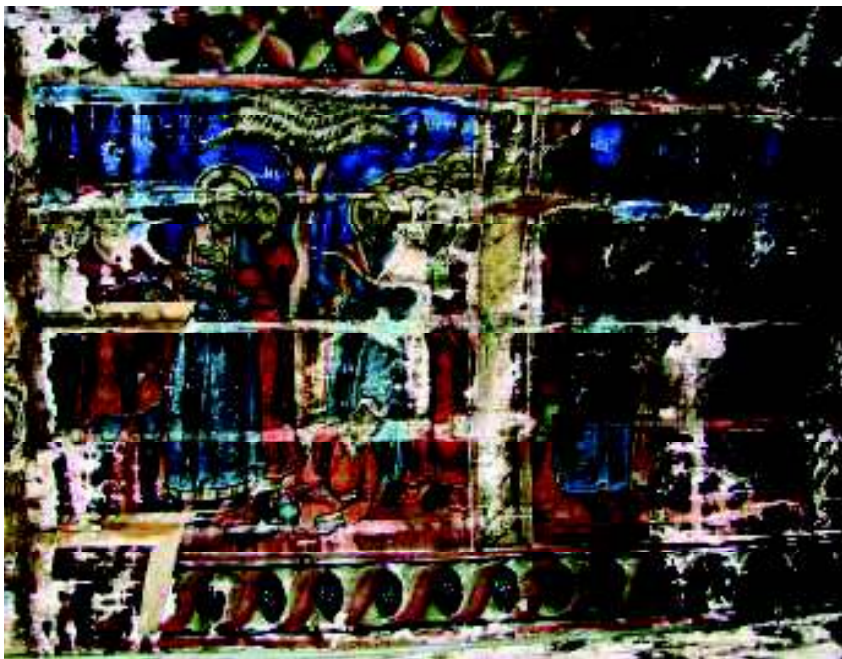

Fig. 15. Porfirie Șarlea, scene din ciclul Patimilor (*Când au prins jidovii pe Hs și Când au dus pe Hs la Ana*), biserica de lemn "Sf. Nicolae" din Șilea, 1871.

Pendantul icoanelor Popii Nicolae îl constituie icoanele împărătești de la Oroiu (com. Band, jud. Mureș) și o scenă *Deisis* realizată la 1824 pentru o localitate necunoscută. O discuție pe marginea lor nu a mai fost făcută până acum, paternitatea lui Porfirie Șarlea din Feisa fiind dedusă abia în urma familiarizării cu pictura murală a acestuia și cu cea pe pânză, deoarece nu a fost identificată încă o icoană semnată. Salvatoare au fost, deci, ansamblurile murale de la Sânbenedic (**fig. 12-14**)¹⁶ și Șilea (ambele în com. Făcău, jud. Alba) (**fig. 15**), executate și semnate în 1861 (**fig. 16**), respectiv 1871 (**fig. 17**). De asemenea, de mare ajutor a fost un grup de prapori de la Șilea, între care unul semnat cu caractere latine și datat de "Siarlia Porfirie" în 1858 (**fig. 18**)¹⁷.

¹⁶ Vezi și *Ibidem*, p. 33, fig. 62.

¹⁷ Pentru ei vezi și *Ibidem*, p. 144-145, nr. 145-147.

Fig. 16. "1861. Zugrav Porfirie Șarlea din Feisa" – semnătură plasată la finalul pisaniei bisericii de lemn "Sfinții Arhangheli" din Sânbenedic.

Fig. 17. "Zugrav Porfirie din Feisa", semnătura în naosul bisericii de lemn "Sf. Nicolae" din Șilea, 1871.

Privite în ansamblu, figurile lui Porfirie pierd din expresivitate, gesturile devin rigide, contururile schematice, chipurile se deformează, mai ales cele din semiprofil, la care fruntea este scoasă aproape nefiresc în evidență. Nici creațiile Popii Nicolae nu sunt întotdeauna scutite de astfel de scăderi comparativ cu ale altor artiști ai epocii, dar la el rusticizarea stilului a mers mână în mână cu prețul icoanelor. La Porfirie nu se observă o diferență calitativă între piese, stilul său caracterizându-se prin uniformitate, indiferent de comanditari.

Pentru o mai bună observare a caracteristicilor creației sale, de mare utilitate sunt cele opt icoane-prăznicar care împodobesc încă tâmpla bisericii de lemn cu hramul "Sfinții Apostoli Petru și Pavel" de la Petea (com. Band, jud. Mureș) (**fig. 19-25**¹⁸). Semnate de Ioana Cristache-Panait, ele au fost atribuite, împreună cu ușile și icoanele împărătești, lui Toader Zugravul, care într-adevăr semnează icoana Arhanghelilor Mihail și Gavriil¹⁹. În realitate, acestuia îi aparțin, pe lângă icoana semnată, doar ușile împărătești și imaginea Sfântului Nicolae, icoanele împărătești propriu-zise (*Deisis* și *Maica Domnului cu Pruncul*) fiind opera maestrului său, Iacov din Rășinari²⁰.

¹⁸ Din cauza deteriorării avansate a stratului pictural, una dintre icoane, cea cu scena *Tăierii împrejur*, nu a mai fost reprodusă.

¹⁹ Ioana Cristache-Panait, *Biserici de lemn monumente istorice din Episcopia Alba Iuliei, mărturii de continuitate și creație românească*, Alba Iulia, 1987, p. 168.

²⁰ Ana Dumitran, Elena-Daniela Cucui, *Zugravii Iacov și Toader: recon-*

Fig. 18. Porfirie Șarlea, *Sf. Nicolae*, Icoană de prapor, Șilea, 1858.

Cu dimensiuni cuprinse între 48,5 și 38,5 cm și o stare de conservare precară, prăznicarele ilustrează destul de bine lipsa de dexteritate a artistului în execuția icoanelor cu teme care presupun mai multe personaje. Înghesuite în prim-plan, numărul lor e de obicei mai mic, deoarece zugravul nu dispune de suficientă pricepere pentru a desena la scară redusă. Această neputință a făcut, practic, inutile modelele de prăznicare moștenite de la Popa Nicolae²¹, redimensionarea personajelor făcând necesară

siderări biografice, în *Annales Universitatis Apulensis*, series Historica, 12/1, 2008, p. 131, cu ilustrații la p. 136, 138, 141, 145.

²¹ Pentru comparație, vezi cele două serii de prăznicare executate de el pentru biserica din Chețani (Ana Dumitran, Elena Cucui, *Zugravii de la*

Fig. 19. Porfirie Șarlea, *Nașterea lui Iisus*, Petea.

și o altă distribuire a lor într-un spațiu care se va dovedi și el destul de sărac în detalii, arhitectonice și peisagistice deopotrivă.

Feisa, p. 114-132.

Fig. 20. Porfirie Șarlea, *Prezentarea lui Iisus la templu*, Petea.

Această dificultate de exprimare artistică a zugravului ne face să credem că nu este o simplă întâmplare faptul că i s-au păstrat atât de puține icoane. Foarte probabil, nu va fi executat

Fig. 21. Porfirie Șarlea, *Botezul lui Iisus*, Petea.

prea multe, cel puțin nu din categoria prăznicarelor, pentru care Porfirie Șarlea se pare că nu a avut suficientă apetență.

Ultimele piese pe care le aducem în atenție sunt ușile diaconești ale biserici de zid azi dispărute din Crăciunelu de Sus (com. Cetatea de Baltă, jud. Alba) (**fig. 26-27**). Zugrăvite pe pânză,

Fig. 22. Porfirie Șarlea, *Înălțarea lui Iisus*, Petea.

cu reprezentările Arhidiaconilor Ștefan și Laurențiu, ele nu sunt nici semnate, nici datate²². Singurele mențiuni se referă la ctitori:

²² În inventarele parohiei piesele sunt datate 1827, dată acceptabilă, chiar dacă nu știm prin ce se justifică. Dimensiuni: 174x72 cm.

Fig. 23. Porfirie Șarlea, *Pogorârea Sfântului Duh*, Petea.

"Cu ajutoriul lui Nicolae și cu Mărie Uriian s-au făcut" (pe ușa din stânga) și "Cu ajutoriul; parohului și [a lui] Zacheiu Baciș și Ana Coman s-au făcut" (pe ușa din dreapta).

Atribuirea tuturor acestor piese creației lui Porfirie Șarlea a fost mult ușurată de repertoriul său restrâns de modele, aceleași

Fig. 24. Porfirie Șarlea, *Adormirea Maicii Domnului*, Petea.

figuri repetându-se, practic, ostentativ, chiar dacă sunt așezate una în proximitatea celeilalte, cum se întâmplă adesea în teoriile de sfinți (**fig. 14**). Uniformitatea trăsăturilor nu este, totuși, deranjantă, datorită calității surprinzătoare a coloritului, viu și în combinații de tonuri potrivite. Până la urmă, latura cromatică este marele atuu al lui Porfirie Șarlea, a cărui operă se dovedește a fi cea mai reprezentativă pentru producția artistică a școlii de la Feisa în secolul al XIX-lea.

Fig. 25. Porfirie Șarlea, *Sfânta Treime*, Petea.

Porfirie Șarlea from Feisa. An Icon Painter's Profile
-abstract-

Although a very prolific and talented painter, Porfirie Șarlea has only had a small biography, put together at an exposition at the National Museum from Alba Iulia in 2008. The exposition was dedicated to the Feisa painting school, to which the artist belonged. There is disparate

Fig. 26-27. Porfirie Șarlea, uși diaconești, Crăciunelu de Sus.

information about this painter, which, when finally put together has showed a gap of 82 years between his first and his last certification. This fact has risen the problem of a double identity, a fact sustained by his last name – Șarlea – which does not coincide to his father's – Vasile Ban – another member of the Feisa painting school. A recent research through his parents' biography managed to find a very small, but very important detail, ready to shed some light in the painter's mysterious life. This, accompanied by the elaborated studies on several churches from Mureș,

finally completed the image of his impressive work, both from the qualitative and quantitative point of view. It must be said that the painter's work occurred in a time when the art of painting was passing through decay, changing its usual quality to a more rural feature.

Now, we know that Vasile Ban from Feisa, a close contributor to Popa Nicolae, the youngest son of Jacob from Rășinari, had two sons, both of them named Porfirie and both of them initiated in the mysteries of painting. The first son, whom we will call **Porfirie Ban**, signed in 1789, together with his father, the entrance inscription from the "St. Archangels" church from Sub Pădure (Gănești, Mureș county). At that moment, Porfirie Ban was probably a teenager. We do not have more information about this first son, so we might conclude that he died young.

The first thing that led us to this conclusion is that the second son of Vasile Ban, born around 1805, was also named Porfirie. It was in 1805 that the "infamous matrimony" between Rafila Șarlea and Vasile the painter took place. In 1824, the painter **Porfirie Șarlea** signed a lectern for a church in Noșlac – he proved very skilled, so he must have already finished school. Two years later he was writing in a *Pentikostarion*: "In the year 1826, we have painted the church of Mirăslău for 90 zloty" and he signed "I, Porfirie, painter of Feisa, teacher and not Unite!". A closet from the same church has an inscription about the strains of two painters, "Vasile Ban and his son, Porfirie from Feisa", thus, leaving us with no doubt about who Porfirie's father was. In the first years of the 3rd decade of the 18th century, Porfirie was already a well known painter. Around 1805, the religious authorities were preparing to take measures against Porfirie's parents' matrimony – we don't know what they did wrong, but it must have been a serious offence, as the matrimony was performed by an outside priest and not by the one from the parish. The sentence must have been against Porfirie's parents, as their child ended up bearing his mother's name and not his father's. However, the latter fulfilled his fatherly duties and offered his son a proper education, preparing his son to be one of the most talented painters of that time.

Porfirie Șarlea is the one of the most important founders of an intellectual dynasty from Feisa, his relatives and his descendants following the same artistic paths until the first decades of the 19th century. One of them, Porfirie Șarlea the chorister complicates the story, as he was, probably, a very active painter also. As far as the second son of Vasile Ban is concerned, we will insist on his icon painter profile, almost unknown until now, as well as on his mural painter career, as this might allow identifying some of the unclaimed works, as his.

A first observation regarding style indicates that Porfirie's master was Popa Nicolae from Feisa, a good friend of Vasile Ban's. It is

understood that Vasile's sons have fulfilled their apprenticeship in the workshops of their father's friend and master. Nicolae's style is present in the works of Vasile and those of his sons, however, very different – this might be due to the fact that the master died before finishing his teachings. Born in 1744 and certified in 1814, Nicolae died when Porfirie had just reached his teenage, thus, the young painter was mainly educated by his own father. The object of this thesis is made of the imperial icons from Oroiu (Band, Mureș county), a *Deesis* scene, painted in 1824 for an unknown settlement, and eight other icons made for the iconostasis of the church of Petea (Band, Mureș county). The first icons were attributed to Porfirie Șarlea only after being acquainted with his mural work, as we have never seen an icon signed by him. The salvation came from the mural ensemble from Sânbenedic (**fig. 12-14**) and Șilea (both in Făraș, Alba county) (**fig. 15**) conceived and signed in 1861 (**fig. 16**) and 1871 (**fig. 17**). We also had some "help" from a group of peritoneum from Șilea, signed with Latin characters and dated by "Siarlia Porfirie" 1858 (**fig. 18**).

Compared to Nicolae Popa's icons, those of Porfirie lose in expressivity, the gestures become rigid, the contours schematic, the faces are deformed, especially those painted in half-face have an unusually prominent forehead. Sometimes, even Nicolae's figures have these flaws, but when speaking of him, the rustic features walked hand in hand with the price of the icons. There is no difference regarding quality in Porfirie's works – his style is uniform, regardless the nature of his buyers.

The eight icons from Petea (**fig. 19-25**) have already been discussed by Ioana Cristache Panait and were attributed, together with the imperial icons and doors to Toader the painter, who, indeed, signed the icon of the Archangels Michael and Gabriel. In fact, Toader has made the imperial doors and the image of Saint Nicholas, the imperial icons (*Deesis* and the *Virgin Mary with Jesus*) belong to Jacob from Rășinari. The icons from the iconostasis of Petea are 48.5-38.5 cm long and they are poorly preserved. They also show the lack of dexterity of the artist when painting icons with lots of characters. The characters are all crowded in foreground, they are few, as the painter is not skilled enough to paint at a low scale. As Porfirie's work is scarce when it comes to characters, their faces repeating in an ostentatious manner, attributing these icons to the painter was a rather simple thing (**fig. 14**). The uniformity of the features, however, is not disturbing, as the colors are lively and surprising and the tones are always suitable. After all, the chromatic dimension is the greatest feature of his work, the most representative for the school of Feisa in the 19th century.

ANA DUMITRAN

Biserica de lemn din Hăpria

Aceste rânduri nu se vor a fi ceea ce în mod obișnuit se numește o contribuție științifică. Încercând să rememoreze ultimele clipe de existență ale unui monument a cărui inestimabilă semnificație a fost descoperită abia când a fost prea târziu chiar și pentru regrete, ele au izvorât dintr-un sentiment de dureroasă neputință de a mai putea privi, măcar o dată, maiestuoasa ruină îngenuncheată de vremi și de nepăsarea celor care, altădată, i-au călcat pragul cu pioșenie, convinși că prin ea se deschidea drumul spre viața veșnică.

Fig. 1. Biserica de lemn din Hăpria;
fotografie anterioară cu câteva săptămâni momentului demolării.

Iremediabil condamnată, fiind dezafectată cultului de mai bine de o jumătate de veac, neprotejată nici măcar prin iluzoria înscriere pe lista monumentelor istorice, ajunsă cu timpul un adevărat depozit de gunoaie, în care și-au găsit locul de-a valma vechi obiecte de cult, proprii sau provenite din biserica învecinată, proscrise prin înzestrarea cu altele noi, biblioteca parohiei – ale cărei cărți, plouate în nenumărate rânduri după distrugerea acoperișului, au refăcut invers procesul tehnologic, devenind adevărate plăci de fibre lemnoase, biserica a fost demolată în vara anului 2006, rămânând însă în picioare, pentru o vreme, scheletul turnului-clopotniță și absida de zid.

Fig. 2. Gradul de degradare a bolții.

La data demolării, se puteau citi în literatura de specialitate doar șapte rânduri dedicate special acestei biserici¹. Nici astăzi ele nu sunt mai multe. Mă voi rezuma aici la compararea lor cu

¹ Ioana Cristache-Panait, *Biserici de lemn, monumente istorice din Episcopia Alba Iuliei, mărturii de continuitate și creație românească*, Alba Iulia, 1987, p. 60.

ceea ce se mai putea vedea în 2006 și cu consemnarea a ceea ce demolarea a scos la iveală, repet: fără a avea pretenția redactării unui text științific. O cercetare aprofundată a monumentului este în curs de desfășurare și, la momentul oportun, ea va fi publicată sub numele întregului colectiv implicat în acest efort recuperator.

Fig. 3. Turnul-clopotniță și corpul navei aproape prăbușit pe latura de vest.

Fig. 4. Inscripția încastrată în zidul altarului, cu mențiunea anului construirii.

Fig. 5. Imagine din altar.

Știam deci, din cercetarea anterioară, că edificiul de lemn dedicat Sfintei Treimi era o construcție înălțată anterior conscripției generalului Buccow, care a atribuit-o celor 48 de familii ortodoxe. Extins spre est, prin adăugarea în 1852 a unei abside din cărămidă cu blocuri de piatră intercalate, dintre care unul, prin inscripția "Ani D. HC 1852" (**fig. 4**), rememorează și astăzi momentul ctitoririi, lăcașul avea pereții scunzi, de abia 1,70 m, boltă semicilindrică și o clopotniță de lemn adosată corpului navei pe latura de vest. Singura podoabă picturală semnalată o constituia friza Apostolilor, cu icoanele-molenii și crucea Răstignirii, semnate de Nicolae Zugravul (**fig. 6**) și atribuite sfârșitului de secol XVIII². Lipsa oricărui comentariu lăsa impresia că în discuție se afla un monument anost, care nu mai avea de dezvăluit niciun secret și, în consecință, nu mai avea prin ce să stârnească vreo atenție.

Fig. 6. Spatele icoanelor-molenii, cu semnătura zugravului.

² *Ibidem.*

În vara anului 2006, aproape ruinată, cu acoperișul coborât pe latura de vest de abia te mai puteai strecura pe sub el pentru a avea acces la ușa de intrare, cu bolta pornită să se prăbușească și o mulțime de cuie ruginite ieșind din șindrila transformată pe alocuri în pulbere, biserica devenise un adevărat pericol, în special pentru copiii care își însoțeau părinții la liturghia oficiată în lăcașul din proximitate și care cu siguranță “evadau”, tentați să exploreze bătrâna construcție ce se încăpățâna să-și păstreze demnitatea, în ciuda corpului tot mai șubred și mai neputincios. O asemenea realitate a impus măsura drastică a demolării, după o prealabilă și ultimă vizită a unui grup de specialiști, chemați de la Muzeul Național al Unirii din Alba Iulia pentru selectarea și recuperarea a ce mai putea fi salvat din mormanul de gunoi care se adunase înăuntru.

Fig. 7. Imagine de ansamblu a tâmplei, cu surprinderea gradului de degradare a picturii de pe boltă.

Cu acel prilej s-a putut constata că crucea Răstignirii nu mai era la locul ei. Desprinsă pentru a fi transportată la Muzeul alba-
iulian, friza Apostolilor a scos la iveală, dedesubtul scândurilor

vopsite în albastru, un alt rest din podoaba tâmplei, cele 13 figuri așezate de artist pe o bancă sub arcade “recuperându-și” astfel partea inferioară a trupurilor (**fig. 8**). Mutilarea trebuie să se fi produs cel mai probabil în momentul extinderii navei spre est, prin adăugarea absidei de zid, cu același prilej fiind, aproape sigur, lărgite și deschiderile ferestrelor navei, gestul sacrificând alte chipuri de sfinți, în eventualitatea că biserica a avut și pictură parietală.

Fig. 8. Detaliu cu suprapunerea celor două scânduri pe care a fost zugrăvită friza Apostolilor.

O asemenea realitate este mai mult ca sigură, căci lucrările de dezafectare au scos la iveală, în pronaos, o amplă scenă cu reprezentările Sfântului Gheorghe ucigând balaurul și ale Sfinților împărați Constantin și Elena, separate de un brâu ornamental în mijlocul căruia a apărut semnătura unui alt artist: Gheorghe Zugravul (**fig. 10**). Restul de frescă era brăzdat de șanturi ce trebuiau să asigure o aderență a stratului de tencuială cu care a fost acoperită în interior biserica, poate cu aceeași ocazie a redimensionării din 1852.

Alte chipuri sfinte au mai zâmbit (**fig. 11-13**), pentru câteva minute, pe diverse scânduri desprinse de pe registrul de naștere

a bolții, mai înainte ca grămada de lemne adunată să fie aprinsă și focul să le distrugă pentru totdeauna.

Fig. 9-10. Gheorghe Zugravul, fragmente (*Sf. Gheorghe* și *fata de împărat*) din scena uciderii balaurului, cu semnătura zugravului pe banda decorativă, în partea superioară.

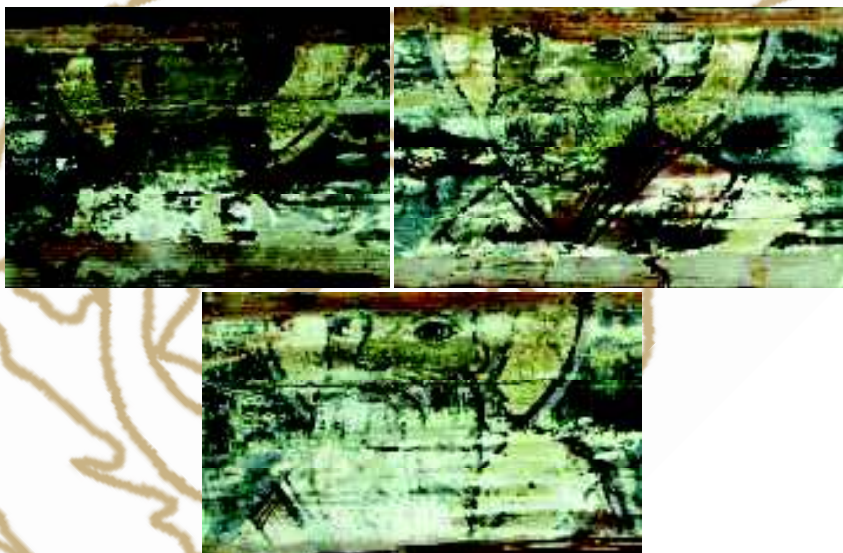
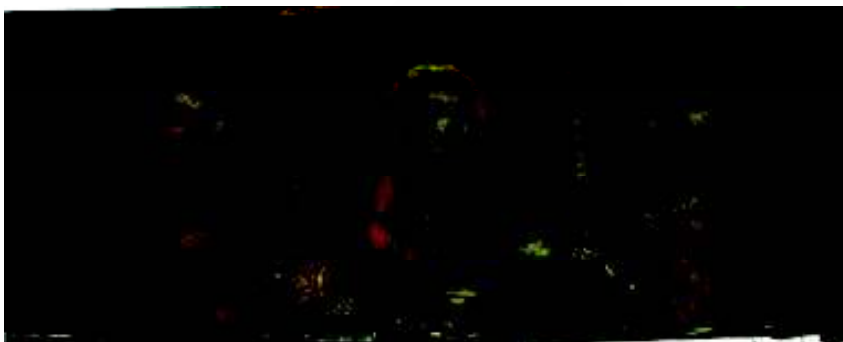

Fig. 11-13. Fragmente din pictura de pe registrul de naștere a bolții.

Fig. 15-20. Nicolae Zugravul, friza Apostolilor.

Apostolii Filip, Iacov și Simon

Apostolii Luca, Ioan și Petru

Icoanele molenii,
cu reprezentările
Măicii Domnului și a
Evanghelistului Ioan.

Apostolii Pavel, Matei și Marcu

Apostolii Andrei, Bartolomeu și Toma.

Deși nu s-a exprimat explicit, Ioana Cristache-Panait trebuie să fi văzut în Nicolae Zugravul, autorul moleniilor de la Hăpria, pe cel mai tânăr dintre fiii lui Iacov Zugravul din Rășinari, întemeietorul școlii de pictură de la Feisa. Semnătura simplă, fără adaosurile legate de reședință sau de calitate sacerdotală, pe care Nicolae și-a asumat-o cel mai târziu la 1769, de când datează cea mai veche operă a sa semnată și datată³, precum și asemenea izbitoră a ansamblului păstrat la Hăpria cu reprezentarea

³ Pentru o prezentare de ansamblu a activității sale vezi Ana Dumitran, Elena-Daniela Cucui, catalogul expoziției *Zugravii de la Feisa*, Alba Iulia, 2008, p. 28.

similară din biserica de la Pianu de Sus, datată 1761, atribuită unchiului său, Stan Zugravul⁴, dar care mult mai probabil aparține tatălui, Iacov Zugravul, mă fac să bănuiesc o datare mai timpurie decât “sfârșitul secolului al XVIII-lea” a prezenței lui Nicolae la Hăpria, anterioară momentului în care stilul său a căpătat individualitatea specifică și a celui în care a fost hirotonit preot. Mai veche, deci, de anul 1769, friza de la Hăpria se apropie mai degrabă de mijlocul, decât de sfârșitul secolului al XVIII-lea.

Fig. 14. Nicolae Zugravul, *Iisus învățător*.

Tot atunci sau în anii imediat ulterioari poate fi datată și prezența fratelui său Gheorghe și completarea pe care acesta a adus-o ansamblului mural de la Hăpria, căci cu siguranță el este acel Gheorghe Zugravul care a semnat scenele din pronaos, dezvelite în 2006. Fragmentare, celelalte chipuri ieșite la iveală nu au fost suficiente pentru a mai putea stabili cu certitudine care dintre cei doi fii ai maestrului de la Feisa a ostenit la zugrăvirea bolții.

⁴ Ioana Cristache-Panait, *op. cit.*, p. 107.

*

O zi mohorâtă de septembrie, cu cerul parcă gata să se prăbușească și el. Așa a fost ziua în care, acum doi ani, biserica de lemn din Hăpria a intrat definitiv în istorie. Nu știam atunci că în aparență atât de modestul monument fusese cândva înfrumusețat de doi dintre cei mai mari artiști ai timpului. Cu excepția frizei Apostolilor, nimic nu mai amintea de splendoarea sa de odinioară, ascunsă privirilor de straturile de tencuială sau splălată

Fig. 21. Imagine după decaparea acoperișului absidei altarului.

generos de intemperiiile care și-au făcut loc prin găurile tot mai largi ale acoperișului. Condamnată la dispariție datorită stării avansate de degradare, nu s-ar fi putut salva din ea mai mult decât s-a recuperat în vara anului 2006. Dar lăcașul din care s-au înălțat spre cer atâtea rugăciuni merita și un alt fel de rămas bun. Personal, mi-l iau acum, prin aceste rânduri, pe care le consider o ultimă închinăciune în fața siluetei sale imaginare.

Fig. 22. Decaparea acoperișului navei.

Fig. 24. Scheletul clopotniței, cu sistemul de adosare la peretele vestic.

The Wooden Church from Hăpria

-abstract-

Condemned to ruin, as it had not been used for sermons for over half a century, the wooden church from Hăpria (Alba County) was demolished in the summer of 2006. The edifice was dedicated to the Holy Trinity and had been built before 1761. After this year it was taken by the Orthodox community, while the Uniates (Greek-Catholics) would have to build another church for themselves.

The edifice was extended towards the East through another apse, added in 1852 and made of bricks and stone blocks entwined. One of these blocks marks the moment of fundament, through the inscription "Ani D. HC 1852" (**fig. 4**). The church had low walls (1.70 m) semi-cylindrical vault and a wooden steeple leaned against the nave on the western side.

The church's only pictorial art, mentioned by specialized books, is the Apostles' frieze with its prayer-icons and the Crucifixion, created by Nicholas the Painter (**fig. 6**) and dated 18th century by Ioana Christache Panait. As the frieze was being detached in order to be transported to Alba-Iulia, another important part of the iconostasis was revealed: the 13 figures placed by the artist on benches regained their lower body parts (**fig. 8**). The mutilation might have taken place during the extension of the apse towards east. During the process, it is highly possible that the openings of the nave's windows were enlarged; this might have sacrificed other saints' faces, provided the church has had parietal art.

This hypothesis is highly possible as the process of closing the church has revealed an impressing scene of St. George killing the dragon and the faces of St. Constantine and Helena, separated by a ornamental cornice marked with another artist's signature: George the Painter. All these scenes were discovered in the pronaos (**fig. 10**). The rest of the fresco was full of small furrows designated to ensure a higher adherence of the plaster layer inside the church (probably there since 1852).

Nicholas the Painter, the creator of the prayer-icons was the youngest son of Jacob from Rășinari, the founder of the painting school from Feisa. George the Painter, the creator of the scenes from the pronaos is Nicholas's elder brother.

The vault of the church offers us fragmentary faces and scenes, but the pictures are vague and we cannot determine which of the two brothers toiled to create them.

FLORIAN-RAREȘ TILEAGĂ

Cultura? Pe mâini bune !

foto: MIHAI LAZĂR

*Tare greu să vorbești despre cultură...
Nu pentru că-i mult de zis, de analizat, de explicat.
Dar te macină o întrebare destul de apăsătoare, cel puțin în România, unde vestea că "vine criza" te sperie la tot pasul: cine (mai) are grijă de cultură?*

Slavă Domnului, trăim într-un județ unde grija asta e la mare preț. Și se vede cu ochiul liber. Iată că au trecut deja patru ani de când Consiliul Județean Alba "înoată împotriva curentului", derulând o adevărată campanie de sprijinire a culturii pe întinsul județului Alba. Festivaluri de teatru, de muzică, de film, de literatură, sărbători ale istoriei și patrimoniului, târguri și expoziții – toate se petrec an de an, cu zâmbetul pe buze în fața "crizei".

Anul 2008 n-a fost deloc mai prejos; evenimentele s-au ținut lanț și n-au decât s-o spună miile de spectatori care au venit să le vadă. Hai să ne amintim măcar zece din ele, fiecare având în spate organizarea Serviciului Turism din cadrul Consiliului Județean, dimpreună cu partenerii săi.

1. Romanul românesc contemporan și noile provocări ale realului (ediția I; 18-19 aprilie 2008; Universitatea "1 decembrie 1918" Alba Iulia)

Așa s-a numit primul colocviu de literatură de rang național de la Alba Iulia. Însă, pe cât de sofisticat pare titlul, tot pe atât de natural au decurs discuțiile din cele două zile. S-au convins atât studenții care au asistat la orele în șir de dezbateri, cât și participanții – romancieri, critici și literați veniți din toate colțurile țării, între care Radu Aldulescu, Nicolae Breban, Mircea Muthu, Alexandru Cistelean și Andrei Terian.

Dacă, în prima zi, exegeții și-au prezentat cele mai proaspete volume de analiză literară, a doua zi a fost ceva mai interactivă. S-a vorbit de proasta difuzare de carte românească, de rolul

bibliotecilor de a-i atrage pe cititorii (mai ales) tineri, de pericolul sau, de ce nu, de avantajul consumismului în vânzarea de carte.

Totul a fost inițiat de către nou-înființata Filială Alba-Hunedoara a Uniunii Scriitorilor și a decurs ... ca la carte. În plus, deși colocviul s-a încheiat în dimineața celei de-a doua zile, evenimentul a culminat, spre seară, cu Premiile Filialei de Alba-Hunedoara a Uniunii Scriitorilor. Au fost răsplătite cel mai bun roman (Petru Cimpoeșu, *Simion Lifnicul*), cel mai bun debut (Florina Iliș, *Coborârea de pe cruce*) și cea mai bună exegeză a romanului românesc (Eugen Negrici, *Literatura română sub comunism*).

2. Inaugurarea Complexului Muzeal "Fefelega" (20 aprilie 2008; satul Bucium-Șasa)

Odată cu ziua de 20 aprilie 2008 peisajul verde de la Bucium are ceva în plus. Dincolo de pâraie, pășuni și creste de piatră, șade o mândrețe de căsuță, de la care nu-ți vei lua ochii. E micuță, e din lemn și a fost ridicată de săteni în memoria femeii poreclite Fefelega, a cărei viață amară a descris-o Ion Agârbiceanu în superba lui nuvelă omonimă.

Chiar în 20 aprilie s-au împlinit o sută de ani de la plămuirea eroinei Fefelega, după chipul și asemănarea tăcutei femei care, într-adevăr, și-a dus zilele aici, la Bucium. Bătrânii și-o amintesc și vorbesc de ea aproape în șoaptă, de parc-ar fi o nălucă cu care s-au obișnuit de zeci de ani. Dar oricum ar fi ea în ochii țăranilor, năluca are acum un nou trup: casa cu prispă, cu parfum de brad tânăr, cu război de țesut, cu ulcioare, lămpașe, șopru de unelte și cuptor de pâine, toate lucrate de mână.

În poiana căsuței s-au strâns atât localnicii, cât și oficialitățile, care au dezvelit placa comemorativă. Apoi, oamenii au primit în dar ediția multilingvă *Fefelega*, dar și plăcinte buciumănești, gătite de sătence, din care lumea s-a înfruptat ca la mare ospăț. După care s-a făcut sfeștanie și rugăciunea de pomenire a acestei femei care a făcut, din Bucium, un loc de care românii, citind nuvela, își aduc aminte fără să-l fi văzut vreodată ...

3. Târgul de carte Alba Transilvana (ediția I; 8-11 mai 2008; Parcul Cetate din Alba Iulia)

S-a petrecut într-un mare pavilion expozițional din centrul Albei Iulia, în care au fost primite standurile a 29 de edituri. A

durat patru zile iar vizitatorii s-au înghesuit încă din primele minute.

Sute de copii s-au îmbulzit zi de zi să primească baloane și să se joace cu personajele de poveste ale Teatrului "Prichindel" (prezent cu un stand de marionete și măsuțe pentru desen). Treptat, însă, veselia micuților i-a molipsit și pe cei mari, care au dat buzna la standurile cu edituri. Dar nu numai cărțile i-au ținut în loc pe curioși. Vorbim de toate acele manifestări care au colorat programul Târgului de Carte, de la spectacole de muzică, teatru, dans, la concursuri și lansări de carte. Tot în interiorul pavilionului, vizitatorii au avut parte de un colț special al cititorului, care, prin eleganța sa, ar fi dat gata orice îndrăgostit de restriștea lecturii.

Au fost zile de celebrare a cărții, cu șase mii de vizitatori, pentru care Târgul rămâne un soi de act de identitate culturală. Cu atât mai mult cu cât denumirea sa, "Alba Transilvana", reflectă trecutul intim al orașului, numit astfel în secolul XIII. Sunt așteptate viitoare ediții, cu credința că cei mici vor crește, an de an, odată cu târgul, odată cu cartea.

4. Festivalul internațional *Lucian Blaga* (ediția a XXVIII-a; 9-11 mai 2008; Sebeș, Lancrăm, Alba Iulia)

În 2008, zilele Festivalului i-au purtat pe invitați în fiecare din cele trei localități-cheie unde s-au desfășurat momentele de omagiere a figurii celui care a fost poetul, filosoful, prozatorul, dramaturgul, eseistul și, nu în ultimul rând, săteanul Lucian Blaga.

Primele clipe ale Festivalului s-au scurs în Lancrăm, unde a fost inaugurat Complexul Cultural "Lucian Blaga". Acolo, fosta șură din curtea casei lui Blaga a fost transformată în complex muzeal, completând patrimoniul spiritual al județului cu încă un obiectiv vrednic de văzut. Flori și coroane au fost depuse apoi la mormântul poetului și o slujbă de pomenire a fost oficiată de însuși Înalt Preasfințitul Arhiepiscop Andrei.

Apoi ne-am îndreptat cu toții spre Centrul Cultural din Sebeș, unde am vizitat expoziția de icoane și am participat la un colocvii pe tema prezenței lui Lucian Blaga în manualele școlare. Dar momentul de vârf s-a petrecut abia pe scena Centrului Cultural din Sebeș, odată cu decernarea premiilor (de creație literară, creație plastică, traduceri, premiul de excelență), cu recitalul de poezie al actriței Lucia Mureșan, veterană a Festivalului, și cu concertul cameral al cvartetului "Apulum". Cât despre ultima zi,

ea a fost petrecută la Cetatea de la Călnic, obiectiv turistic inclus pe lista UNESCO.

5. Festivalul Cetăților Dacice (ediția a III-a; 21-22 iunie 2008; comuna Cricău)

Unii îi spun concurs, alții chef și distracție. În orice caz, e o mică minune a zilelor de vară, când lumea se adună la Cricău să vadă cum arătau dacii, în carne și oase. Cu alte cuvinte, e o sărbătoare a patrimoniului istoric, 2008 fiind al treilea an când se întâmplă. Să aruncăm o privire.

Sâmbătă. Prima zi a început în satul Bucerdea Vinoasă, pe o toropeală care i-a cam speriat pe organizatori. Dar lumea a venit cu mic cu mare, ca să prindă deschiderea cramei prin sunete prelungi de tulpice. Au început apoi așa-numitele "cântece de vin" ale corului de bărbați (îmbrăcați în daci), precum și jocul călușarilor din Bucerdea Vinoasă. Ceva mai târziu, invitații s-au pornit la drum cu trăsura spre legendara Piatră a Craivii, pentru ca apoi să aibă loc intrarea tuturor în cramă, încălzind cu suflarea lor răcoroasă pivniță și degustând vinurile îmbietoare ale bucerzenilor. Totul, într-o ambianță de ospăț românesc pur-sânge, cu râsete, vorbe de bine și sughițuri vesele ... Și, fiindcă tot vorbim

de o cramă de vin, n-a lipsit decorul care să cinstească băutura nobilă, și anume o expoziție de unelte de vinificație (dopuri, desfăcătoare, sticle), culese de Leontin Plosca.

Seara, totul s-a mutat pe dealurile de la Cricău, unde, pe scena rustică de lemn, s-a desfășurat un concert folk. De fapt numai folk putea să fie, dacă aruncai o privire în jur: corturi, găști, perechi și voie bună. Au cântat vedete ale genului, între care Silvan Stâncel, Ada Milea, Țăpınarii și Daniel Avram. Dar, la lăsatul întinericului, muzica s-a oprit. Câțiva "daci" (doctoranzi la Facultatea de Istorie din Cluj-Napoca și membri ai ONG-ului "Terra Dacica Aeterna", costumați întocmai ca dacii) au uimit publicul cu ritualuri de aprindere a torțelor și cu marele foc de tabără, "rugul lui Zamolxe".

La așa ambianță de luptă și mister, cu fum și torțe, îți venea pur și simplu să strigi. Și, de ce nu, să bei și să mănânci, ca-n cetele de războinici. Ceea ce s-a și întâmplat odată cu proiecția în aer liber a meciului Olanda-Rusia din Campionatul European 2008, când chef de victorie i-a electrizat pe toți. Apoi, târziu în noapte, a început proiecția peliculei *Columna* (regizor Mircea Drăgan, 1968), epopee cinematografică cu și despre daci, de la premi-
era căreia se împlineau 40 de ani. De fapt, ca o aniversare fusese gândită întreaga proiecție, la care a fost de față însuși Gheorghe Dinică, cel care, în *Columna*, a jucat rolul trădătorului Bastus. Astfel s-a sfârșit sâmbăta dacilor, spectatorii întorcându-se somnoși la corturile lor, care au împânzit culmile dealurilor dimprejur.

Duminică. A doua zi a început chiar la Cricău, care de trei ani e gazda Festivalului. A fost așa fiindcă Cricăul a câștigat an de an "întrecerile dacice" din cadrul Festivalului, regula concursului

dintre cele cinci cetăți dacice (Crișcău, Cugir, Săsciori, Ighiu, Cetatea de Baltă) fiind ca învingătorii să aibă dreptul de "a duce" festivalul în cetatea lor. Dar, până la întreceri, publicul a fost cucerit încă de la orele amiezii de cascadoriile ecvestre ale lui Lae Dreghici, o legendă a Festivalului, ca și de ale partenerilor săi "de arme", care au dat "tonul dacic" printr-un spectacol plin de risc, din care n-au lipsit demonstrațiile de luptă și dârzenie în fața focului. După care a început "decatlonul dacic", cele cinci cetăți aruncându-se într-o competiție foarte antrenantă, folosind

arme, costume și accesorii de luptă precum cele din vechime. La sfârșit, publicul a fost invitat pe terenul întrecerilor, unde a început spectacolul focloric, înțesat de vedete.

Să nu uităm că puteai intra în lumea dacilor și altfel decât prin lupte. Chiar în fața terenului de întreceri organizatorii au reconstituit un sat dacic, cu fierărie, țarc de oi și colibe de unde puteau fi cumpărate opaițe și brățări dacice. Dar și "plăcinte dacice", pregătite de artista și profesoara Sorina Țibacov după rețete redescoperite sau, cel puțin, asemănătoare celor dacice. Oricum, efectul de "uau, mâncăm ca dacii !" era garantat ...

Tragem linie și socotim: aproape trei mii de spectatori, în cele două zile de festival cultural-sportiv. Ceea ce e bine de știut ca să mergem acolo și în 2009 și să ne simțim ca-n cărțile de istorie ...

6. Pluta dacică (sfârșitul lunii iunie 2008; râul Mureș)

Despre ce e vorba? Echipa "Petro Aqua", salvamontiștii din Alba, Lupeni și Hunedoara și autoritățile județului Alba au refăcut traseul pe apă al plutelor cu care dacii transportau sare (exploatată încă de pe atunci la Ocna Mureș) și alte bucate până pe tărâmul unde azi se află Ungaria. Făceau asta pentru a primi, în schimb, cereale.

"Pluta dacică" din iunie 2008 a fost cam la fel. Îmbrăcați în daci, temerarii s-au strâns în Partoș (anticul Portus din vremea Daciei romane), la malul Mureșului, care pe atunci era cea mai importantă arteră comercială. Un preot a sfințit pluta și mâncarea pentru drum (mere, sare, miere), pentru a porni pe apele line ale Mureșului într-un itinerar al întoarcerii în timp, care urma să îi ducă până la Szeged (anticul Partiscum), în Ungaria. Dar, până acolo, au făcut popasuri, au dormit noaptea în corturi, pentru ca, la răsărit de soare, să o ia iarăși din loc ... Și au rezistat așa mai bine de trei săptămâni, în care au înfruntat vreme capricioasă, porțiuni înguste de râu și felurite obstacole.

De reținut că "plutașii" (autoritățile) au făcut din fiecare popas un prilej de a discuta cu localnicii despre problemele de mediu. Așa că expediția a avut un rol ecologic, mai ales, dincolo de cel pur istoric și de promovare a turismului nautic. În sfârșit, a fost o aventură unică în Europa, din care n-au lipsit emoția și iscusința, ceva ce te trimite cu gândul la străbuni, la felul lor de a-și duce viața pe aceleași locuri pe care azi călcăm cu prea multă nebagare de seamă.

7. Târgul de Fete de pe Muntele Găina (19-20 iulie 2008, comuna Avram Iancu)

E cea mai mare sărbătoare tradițională în aer liber din țară, rămânând una din mândriile Ardealului. Semnificațiile Târgului sunt înfipte adânc în miturile din vechime, fiind încă de atunci o întâlnire a celor dornici să schimbe mărfuri și să înfiripe legături de dragoste.

Astăzi, însă, lumea vine pe Muntele Găina nu neapărat pentru troc și întâlniri înfiorate între "mânde și ficii", ci și pentru grandioasa sărbătoare etno-culturală care a devenit acest Târg de Fete. Și de care toți românii au auzit, mai ales că se petrece, oficial, de la 1816 încoace. În 2008, însă, oferta de eveniment a

Târgului a fost mult îmbunătățită față de alte ediții, uimind vizitatorii cu evenimente care de care mai rustice. Spectacole de joc și cântec popular, reprezentări de datini și meșteșuguri, cântece din tulnice – laolaltă au dat pulsul folclorului ardelenesc, la peste 1400 m altitudine.

Apoi, au contat atât proiecțiile de film în aer liber, pe vârful de munte (*Megatron* și *Tulnicul*, regizor Marian Crișan, câștigător de Palme d'Or în 2008), cât și noaptea albă a Târgului, cu discotecă, artificii și foc de tabără. În sfârșit, ideea e că oameni de peste tot au venit pe "Muntele Dragostei" ca să se bucure de aer curat, de verdeață, de tradiție, de această inegalabilă sărbătoare a iubirii.

8. Festivalul de Teatru "Povești pentru Copii și Oameni Mari" (ediția a III-a; 8-12 octombrie 2008; Alba Iulia)

Vorbim de cel mai semnificativ și dezinhibant eveniment al vieții culturale și artistice a județului. Au spus-o atât autoritățile și criticii de teatru, cât și publicul larg, așa că hai să o mai spunem o dată. De ce nu? "Poveștile" s-au bucurat de suficient de mulți auditori ca să intre în rândul evenimentelor de cultură care se respectă. Cinci zile de teatru, ateliere de teatru și conferințe despre teatru – asta a adus a treia ediție a Festivalului, pe lângă orele petrecute în "Pub 13", unde s-a adunat lumea noapte de noapte.

Așa cum îl știm azi, Festivalul e foarte tânăr. Mica lui istorie a început în 2006, când Teatrul de Păpuși "Prichindel" și Consiliul Județean Alba au creat o primă ediție din care n-au lipsit nici vedetele (Marcel Iureș, Dorina Lazăr), nici hiturile de atunci

(*Creatorul de teatru, Aventurile lui Habarnam*), nici revistele de specialitate (*Teatrul Azi, MAN.In.FEST*), care au semnalat mugurii de calitate ai Festivalului. A doua ediție s-a impus și ea, întărind ideea că Alba Iulia înseamnă public gata de teatru și sănătos din punct de vedere cultural.

Nici în 2008 n-am dus dorul numelor mari (Horațiu Mălăele, Radu Nica, Dan Puric etc.), deși scopul a fost altul decât impactul plăcut al vedetelor. Ideea era de a cuceri publicul cu povești, de oricine și oricum ar fi spuse pe scenă, ceea ce, în teatrul româ-

nesc, înseamnă enorm. Era nevoie de conceptul de poveste și emoție, iar "Poveștile" de la Alba au apărut la timp. Însăși simpatia lui denumire – "Povești pentru Copii și Oameni Mari" – încurajează o perspectivă culturală de jos în sus, curată, încrezătoare, un "ochi de copil" de care teatrul avea nevoie, atât la nivel de spectator, cât și la cel de autor. Cu dubla lui adresare către copii și adulți, Festivalul și-a făcut un nume, venind cu spectacole năucitoare ca mesaj și estetică. De la *commedia dell'arte* și teatru-dans, la teatrul de imagine și teatrul cuvântului, Festivalul a încercat să semene cu o masă plină de bucate. Și de dulce, și de post. Adică și provocatoare și "cuminți". Amintim doar câteva: *Nos Limites*, *Măscăriciul*, *Taxi Vinil*, *Căsătoria*, *Don Quijote*, *Hamlet*.

"Bilă albă" la capitolul PR: pentru prima oară în cadrul Festivalului a existat un Centru de Presă, bine dotat și bine intenționat. Adică interesat să discute spectacolele zilei anterioare, invitați fiind înșiși autorii acestora. Și, tot în premieră, a văzut lumina zilei ziarul *Povești*, o publicație specială în care găseai articole despre tot ceea ce a fost și ce urma să fie în festival.

9. Festivalul-concurs de muzică folk "Ziua de Măine" (ediția a IV-a; 14-16 noiembrie 2008; Alba Iulia)

Încă se mai aude chitara ... Și normal, la cât s-a cântat și

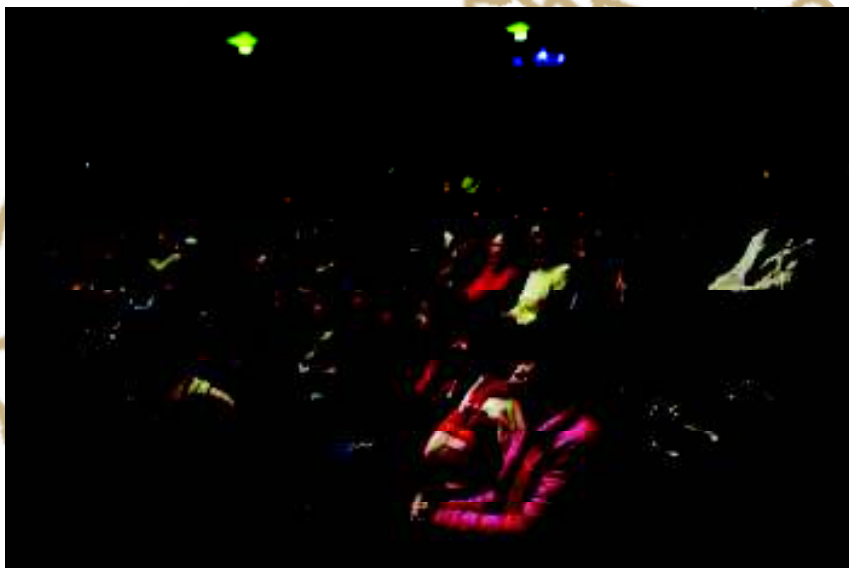
aplaudat, ecourile răzbat până în 2009. Până la următoarea ediție, probabil, când Festivalul de Folk va împlini cinci anișori !

În 2008, Festivalul de Folk și-a făcut loc fără probleme între evenimentele de soi ale anului. Au fost trei zile de muzică bună, mii de spectatori și belșug de vedete. Prima zi s-a deschis cu două emisiuni TV, pe scena Casei de Cultură a Sindicatelor, unde patru soliști consacrați au promovat patru debutanți. Au cântat cu ei, i-au încurajat, le-au arătat primii pași într-ale folkului.

În fiecare seară a fost concert. Au urcat pe scenă cei mai "grei" folkiști ai țării, maeștri ai sunetelor de chitară și voce, pentru care sala Casei de Cultură a Sindicatelor s-a umplut până la

refuz. Vorbim de recitalurile lui Florin Săsărman, Zoia Alecu, Silvan Stâncel, Țapinarii și Gashkademia de Folk, apoi de Vasile Șeicaru și Mircea Baniciu, de Doru Stănculescu, Tatiana Stepa, Poesis și Ducu Bertzi, de Mircea Vintilă și Nicu Alifantis ...

Să nu uităm că Festivalul a fost la fel de mult o competiție muzicală a cantautorilor tineri, cu tot tacâmul de juriu, probe,

premier și emoții. Și, nu întâmplător, festivalul se cheamă "ziua de mâine". E o sărbătoare cu ochii larg deschiși înainte, spre public și noile voci ale folkului românesc. La Alba Iulia, asta s-a văzut în cele trei zile de muzică și aplauze. Și avem motive să credem că în 2009 va fi "și mai și" ...

10. Festivalul de film scurt Alba 2008 (ediția I; august-noiembrie 2008; internet)

Nici filmul n-a rămas de izbeliște. Pentru prima dată în județ a avut loc un festival de film gândit numai de către albaiulieni – totul pe internet (www.filmscurt.ro), unde scurtmetrajele au fost postate încă din august 2008. Regizori amatori sau profesioniști din toată țara au avut ocazia să arate ce pot, cinematografic vorbind, intrând într-o cursă energizantă de-a "care pe care", ce s-a lăsat cu premii de invidiat (în valoare totală de 50 000 lei !).

Dar și mai bine a fost că filmulețele au putut fi votate și comentate de vizitatorii site-ului, care ba au lăudat, ba au tăiat și spânzurat. Ceea ce nu-i rău. Oricât ar fi de ironizate forumurile de cinema – pentru valul de pretenții intelectuale și emoții vulcanice ce și-l permit vizitatorii în părerile lor –, pe www.filmscurt.ro a fost un adevărat festin al argumentelor de bun simț și nu un tribunal al verdictelor arogante, de critic cocoțat în turn de fildeș. Dar a existat și un juriu oficial (din 50 de persoane !), condus de însuși Marian Crișan, câștigător de Palme d'Or pentru scurtmetraj, în 2008.

Bilanțul? 133 filme înscrise, 1870 membri în juriul online, peste 7500 comentarii la filme, aproape 40 000 vizitatori din 629 orașe din lume, în doar 100 de zile ! Secțiunile de festival au fost diverse (documentar, animație, reportaj, comedie ș. a.), ceea ce a permis autorilor libertate stilistică. Și au folosit-o, semn că și-au deschis gustul spre limbaje care, până mai ieri, erau iconoclaste. Adică se întâmplă deja acea obișnuire a autorilor cu diversitatea narativ-vizuală, așadar mult-așteptatul dezgheț cultural în materie de film ...

În mai 2008, Alba Iulia mai fusese o dată gazda scurtmetrajului, prin Festivalul Internațional de Foarte Scurtmetraj (proiecții în șanțurile cetății). Încă de atunci puteai vedea disponibilitate culturală la publicul albaiulian, în contact cu cel mai neconvențional eveniment cinematografic din județ. Ei, uite că și

acum, la Film Scurt, s-a văzut că pot conta și altfel de filme, pe lângă marile producții de la Hollywood. Scurte, bune, românești, filmulețele din festivalul nostru și-au făcut o intrare de zile mari.

Deci, hai s-o recunoaștem: anul 2008 a fost cu de toate. Grație Consiliului Județean Alba, artele au năpădit orașul Unirii, una după alta, încât ai zice că s-a vărsat, la Alba Iulia, coșul cu bunătăți culturale ... Și o spunem cu încrederea că se poate chiar și mai bine decât atât, acum, în 2009.

Culture? In Good Hands !

-abstract-

The article presents 10 cultural events that took place in 2008, in Alba county, each one of these being organized by the Tourism department inside the County Council and its partners.

1. *The Romanian contemporary novel and the new challenges of the real* (1st edition, 18-19th of April 2008, "1 Decembrie 1918" University from Alba Iulia). The event was initiated by the Union of Writers, Alba-Hunedoara office. The evening reached its climax with the Union's awards for the best novel (Petru Cimpoeșu's *Simion Lifnicul*), best debut (Florina Iliș's *The descent from the cross*) and the best exegesis on the Romanian novel (Eugen Negrici's *The Romanian literature in communism*).

2. *The inauguration of the "Fefelega" museum* (April 20 2008, Bucium-Șasa village). On April 20, Ion Agârbiceanu's short story, *Fefelega*, reached its 100th anniversary. All the participants to this event were given a multilingual edition of the above mentioned short story.

3. *The "Alba Transilvana" book fare* (1st edition, 8-11 of May 2008, Cetate Park from Alba Iulia). There were 29 publishing houses, music, theatre and dance shows, contests and book releases. There have been 4 days of feast, books and 6000 visitors.

4. *The international festival "Lucian Blaga"* (28th edition, 9-11 May 2008, Sebeș, Lancrăm, Alba Iulia). The event began in Lancrăm, where the inauguration of the Cultural Complex "Lucian Blaga" took place. There was also a colloquium on Lucian Blaga's figure in the school manuals and a contest with awards for literary and plastic creativity, translations, and an excellence award. The festival ended in Câlnic citadel, this being an important UNESCO tourist objective.

5. *The Dacian citadels festival* (3rd edition, 21-22 June 2008, Cricău village). This was a celebration of the historic patrimony that had begun in Bucerdea Vinoasă village with the traditional "wine songs", the

calusar dance and an interesting exposition of wine tools, organized by Leontin Plosca. The feast continued with folk concerts, the Dacian rituals of "lighting the torches" performed by "Terra Dacica Aeterna" Association and a huge camp fire, called "Zamolxe's pyre". Then followed the movie *Columna* (directed by Mircea Drăgan, 1968) – a movie about Dacians which happen to have its 40th anniversary in 2008. The second day was dedicated to equestrian shows, various contests among the 5 Dacian citadels (Cricău, Cugir, Săsciori, Ighiu and Cetatea de Baltă), the delicious Dacian pies, souvenirs and of course, traditional folkloric music.

6. *The Dacian raft* (end of June 2008, Mureș river). The "Petro Aqua" team, the mountain rescuer squad from Alba, Lupeni and Hunedoara and the authorities from Alba county, have remade the water road of the Dacian salt rafts. The rafters paddled to Szeged, each stop being a great opportunity to discuss with the locals about nature and how to protect it. It was a unique, ecological adventure meant to promote the nautical tourism.

6. *The Maidens Fare from Găina Mountain* (19-20 July 2008, Avram Iancu village). This is a traditional feast, held outdoors, and it has been popular since 1816. There were music, dance and folk shows, crafting exhibitions, alp chants, movies and the traditional white night of the fare, with lots of disco dancing, fireworks and a camp fire.

8. *The theater festival "Stories for Adults and Children"* (3rd edition, 8-12 October 2008, Alba Iulia). The festival was dedicated to kids and adults and it mesmerized the audience with interesting shows, from the *commedia dell'arte* to the dancing theater and from imagistic theater to the standard well known spectacles. For the first time in its history, the festival had a Mass Media Center where there have been discussions about the shows and with their authors. Also for the first time in its history, the festival released a newspaper, *Stories*, about everything and everyone involved in the event.

9. *The folk festival and contest "Ziua de maine" ("Tomorrow")* (4th edition, 14-16 November 2008, Alba Iulia). Although the festival had the best folk singers in the country, there were also debutants and young singers or/and authors ready to present their work. The 4 well known artists presented 4 new promising debutants.

10. *The short film festival Alba 2008* (1st edition, August-November 2008, internet). For the first time in history, Alba county launched a film festival entirely organized on the internet (www.filmscurt.ro), where the short films have been posted since August 2008. The jury was lead by Marian Crișan, awarded at Palme d'Or in 2008. There had been 133 short films, 1870 people in the online jury, 7500 comments to the movies and 40000 visitors from 629 cities around the world.

The Runic Picture Stone from Gotland with the *Blakumen* inscription.

© The County Museum of Gotland

VLADIMIR AGRIGOROEI

New References to the *Blakumen* Runic Inscription from Gotland

In 1969, Kurt Horedt published an article dealing with certain references in the medieval Scandinavian world to a possible *Wallachian* people, or to the (*Black*) *Cumans*. One of the two terms he analysed was *blakumen*, a word found in an inscription of the Sjonhem I cemetery in Gotland (Sweden). Horedt gives the following edition and translation:

roduisl: suk: rodalf: dau: litu: raisa: staina: eftir: syni: sina: dria: dina: eftir: rodfos: han: suiku: blakumen: i: utfaru kud: hielbin: sial: rodfoSaR kup: suiki: da: aR: han: suiku: ("Rodvisl și Rodälv, acești soți au făcut să se ridice pietrele după cei trei fii ai lor. Piatra aceasta după Rodfos. Pe el l-au ucis blakumenii în timpul unei călătorii în străinătate. Dumnezeu să ajute sufletului lui Rodfos. Dumnezeu să-i părăsească pe acei care au fost necredincioși față de el")¹. He compares the word with another one,

¹ Kurt Horedt, *Blökumanaland și blakumen*, in *Arheologia Moldovei*, 6, 1969, p. 181. A close English translation would be: "Rodvisl and Rodälv had these stones erected in memory of their three sons. This stone in memory of Rodfos. He was betrayed by Wallachians/ Black Cumans on an expedition abroad. God help Rodfos' soul. God betray those who betrayed him". Kurt Horedt was helped in interpreting the inscription

Blökumanaland, appearing in the Legend of Saint Olaf, and thinks that Rodfos and his companions must have been attacked somewhere on the Viking Road to Byzantium, locating the territory inhabited by the *blakumen* somewhere to the north of the Danube and to the east of the Carpathian Mountains. The general spirit of Horedt's interpretation is that those *blakumen* must have naturally been the adversaries of the Viking party².

In a recent book, Judith Jesch reanalyses the stone, and offers another edition, interpreting it in a different manner: *ropuisl: auk: ropalf: pau: litu: raisa: staina: eftir: sy[...] pria: pina: eftir: ropfos: han: siku: blakumen: i: utfaru kup: hialbin: sial: ropfoaR kup: suiki: þa: aR: han: suiu:* ("Hróðvísl and Hróðelfr, they had these stones set up in memory of (their) three sons. This one in memory of Hróðfúss'. Wallachians betrayed him on an expedition. God help Hróðfúss' soul. God betray those who betrayed him")³. Jesch does not analyse the meaning of the *blakumen* word, due to the fact that her research does not deal with such matters⁴. She offers a wider context of the sequence by linking its vocabulary to a large corpus of runic inscriptions and concludes that Hróðfúss (Rodfos) was killed by a group of men in whom he had trust. She presumes that he had been on a trading voyage and had entered into some kind of contact with local merchants along the way, who then betrayed his trust. This hypothesis would lead to a supplementary conclusion added to Kurt Horedt's interpretation. These *blakumen*, either Wallachians or Black Cumans, could have been in trading relations with the Viking party, and not just simple raiders.

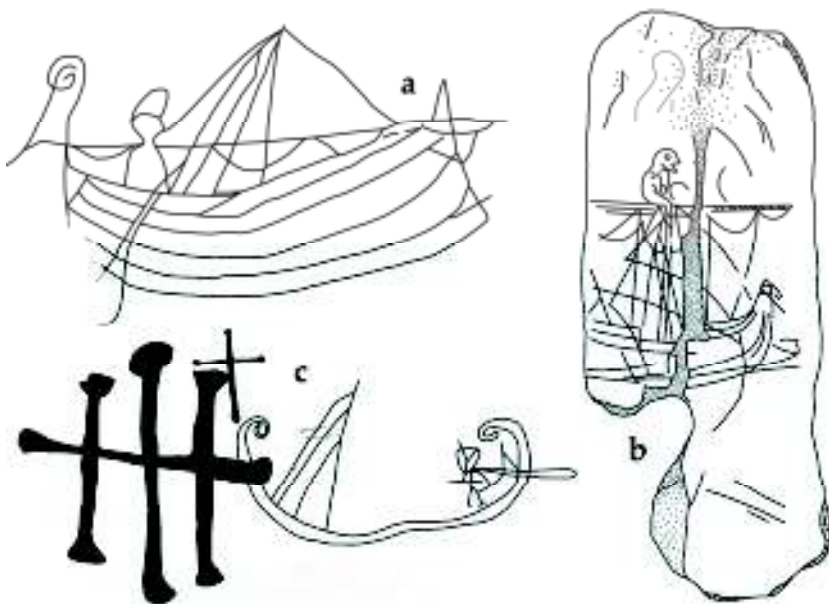
by Sven B. F. Jansson (Stockholm); K. Horedt, *op. cit.*, p. 181, note 14.

² *Ibidem*, p. 181-182.

³ Judith Jesch, *Ships and Men in Late Viking Age: The Vocabulary of Runic Inscriptions and Scaldic Verse*, The Boydell Press, Woodbridge (Suffolk), 2001, p. 257.

⁴ *Ibidem*, p. 257; citing Sven B. F. Jansson, Elias Wessén, Elisabeth Svärdström, Thorgunn Snædal, Helmer Gustavson (edd.), *Sveriges runinskrifter*, Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien, Stockholm, 1962, vol. 11, p. 267-268, for the *Wallachian* interpretation. However, Judith Jesch does not mention a *Black Cuman* interpretation, but a *black men* one.

VLADIMIR AGRIGOROAEI

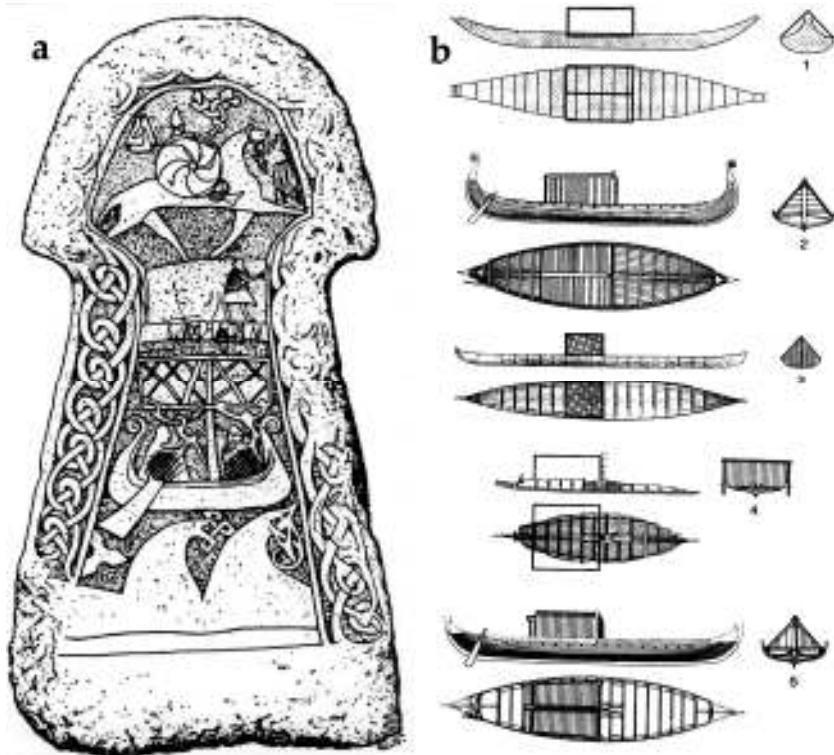
Once again about the so-called
Viking ship at Basarabi-Murfatlar

a) Viking boat graffito incised on a IX-Xth c. stone from Lödenköpinge (Sweden); drawing by Vladimir Agrigoroaei after a photo of the Lund Universitets Historiska Museum; b) Viking boat graffito from Christchurch Place, Dublin (Ireland); drawing by Vladimir Agrigoroaei after a photo of the National Museum of Ireland; c) The Basarabi graffito; drawing by Vladimir Agrigoroaei after a photo of the National Institute of Historical Monuments, Bucharest.

One of the graffiti of the Basarabi-Murfatlar complex (X-XIth c., Romania) is the drawing of a ship, which has been considered a Viking boat representation⁵. In an earlier article, we have rejected this hypothesis⁶, but we wish to reconsider certain

⁵ Ion Barnea, *Din istoria Dobrogei*, vol. 3, *Bizantini, români și bulgari la Dunărea de Jos*, coll. "Bibliotheca Historiae Romaniae", 9, București, 1971, p. 229.

⁶ Vladimir Agrigoroaei, *Vikingi sau ruși. Noi cercetări asupra comple-*

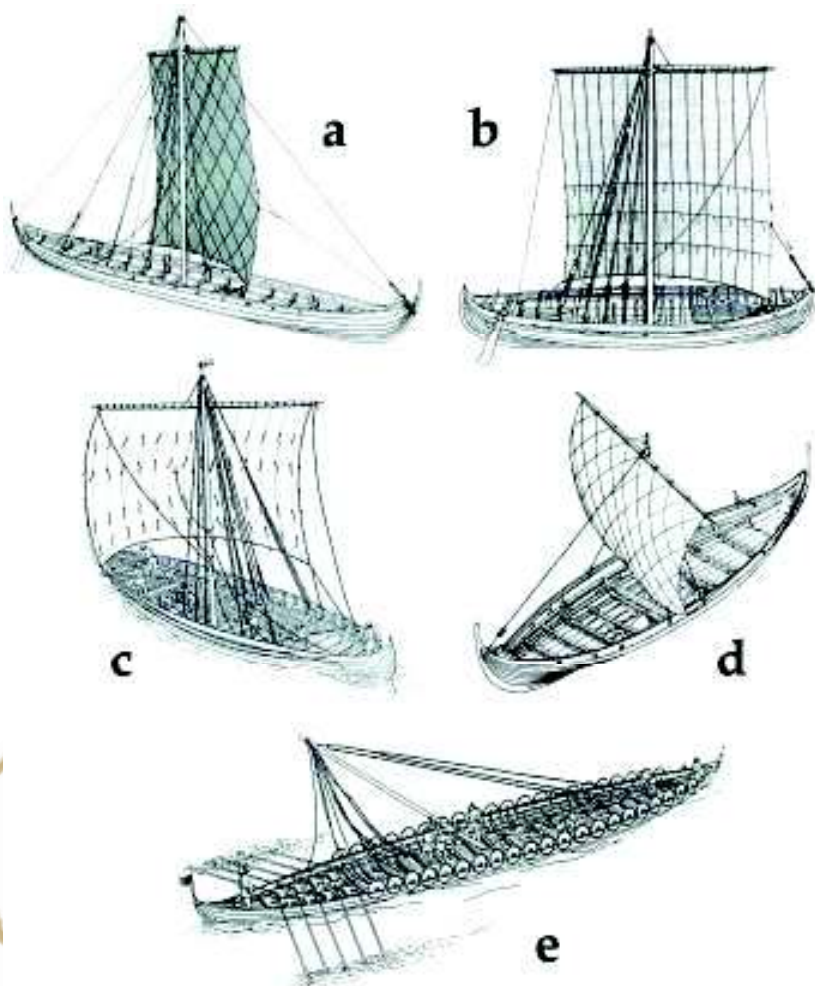
a) Picture Stone from the Lillbjärs III cemetery (after Durand 1996, p. 16); b) Various funerary Viking ships, to a 1/300m scale (after Durand 1996, p. 26): 1) *Sutton Hoo* ship; 2) *Oseberg* ship; 3) *Ladby* ship; 4) *Tune* ship; 5) *Gokstad* ship.

aspects in view of new studies found meanwhile. In case the Basarabi ship were a Viking type one, its end spirals and the ropes tied to the mast are attested also by a graffito found in Lödenköpinge. This Scandinavian graffito proves to be nonetheless unique, for all other Viking ship graffiti follow a different pattern by carefully rendering the large transversal sails⁷. Still, we compared our graffito to different Viking ships that resemble its features: the *Gokstad* type one (c. 23,5 x 5 m), the *knørr* (c.

xului de la Basarabi-Murfatlar, in *Apulum*, XLIII/2, 2006, p. 27-29.

⁷ For the Viking ship features missing from the Basarabi graffito: *Ibidem*, p. 28.

16,5x2 m), and the *langskip* (c. 28x4,5 m)⁸.

Various types of Viking ships (after Durand 1996, p. 51, 57, 61):
a) The *Gokstad*, the great merchant ship; b) Different view of a *Gokstad*;
c) The *knørr*, the small merchant ship; d) Different view of a *knørr*;
e) The *langskip*, the battle ship.

⁸ Frédéric Durand, *Les Vikings et la mer*, préface de François-Xavier Dillmann, coll. des Hesperides, éditions Errance, Paris, 2006, p. 49-68.

By taking into account the human/boat proportion in the Basarabi graffito, one may presume that it could represent the cross-section of a Viking *knørr* type ship⁹, having nonetheless the reversed end spirals of certain *langskips* (the Lödenköpinge graffito, the Lillbjärs III stone and the Oseberg ship¹⁰ – see the plates), and no sails. The disposition of the mast-tied ropes proves identical to that in the Lödenköpinge drawing, but, in spite of the new materials discovered, no clear conclusions can be drawn. The Basarabi graffito remains a *possible but not probable* representation of a Viking ship.

⁹ *Ibidem*, p. 56-58.

¹⁰ Anders Hagen, *Les Bateaux Vikings*, Universitetets Oldsaksamling, Oslo, 1961, p. 6-18.

Indice de nume și locuri

Cifrele albine indică paginile rezumatelor, deci reluarea informației.

A

Abrud – 114, 116, 124, 129, 130,

157

Aburius Geminus, Marcus – 12

Abuș – 222, 223, 225- 227

Acerra, Ricardo de – 159, 161,
165, 166, 168, 173, **175**

Achim, Emilian – 134

Ackner, M. J. – 102, 103, 106,
142, 146, 156

Aesculap – 105, 150

Agârbiceanu, Ion – 259, **275**

Agrigoroaei, Vladimir – 279

Agriș, râu – **157**

Ahrweiler, Hélène – 171

Aiud – 46, 82, 141, 142, 153

Ajmana – 29, 30, 38, 62

Alba, județ – 30, 39, 46, 50, 53,
74, 75, 81, 83, 84, **95**, 107,
122, 134, 145, 154, 176, 178,
186, 231, 236, **243**, **257**, 258,
259, 266, 268, **275**, **276**

Alba Iulia – 39, 43, 51, 75-77,
79, 80, 83, 87, 94, **95**, **96**,
99, 101, 102, 107, 114, 116,
119, 133-139, 141-143, 148,
150-153, **157**, **158**, 178, 180,
186, 189, 196, 202, 206, 217,
219-221, 223, 225-227, 232,
240, 245, 249, 253, **257**-260,
266, 267, 269, 271, 274-**276**

Albinus, A. Postumius – 12

Alburnus Maior – 124, 130, 131

Aldea, I. Al. – 78, 83-85

Aldulescu, Radu – 258

Alecu, Zoia – 272

Alexandrescu, D. – 53, 64

Alexandria (Egipt) – 24, 159, 171

Alexandru cel Mare – 80

Alexios II – 159

Alifantic, Nicu – 272

Almaș, râu - **157**

Almașu de Mijloc – 122, 124

Almașu Mare – 87, 134

Almașu Mic – 110

Almașu Mic de Munte – 122

Almășel – 122

Altavilla – 162

Altimir – 30, 59, 60

Amari, Michele – 171

Amlacher, Albert – 177, 185

Ampelum – 84, 87, 108, 116, 117,
130, 131, 133, 134, 150, **158**

Ampoi, râu – 76-78, 82, 83, 86,
90, **95**, **96**, **157**

Ampoița, râu – 76, 77, 85, **97**

Ampoița, sat – 77, 81, 85, 94,
95-97, **99**

Anacreon – 191

Andrássi, casa – 141

Andreicuț, Andrei – 260

Andrițoiu, Ioan – 176

Andros – 172

Anghel, Dan – 81, 85, 87, 89, **97**

Anghelos, Isaac – 161, 163-166,
169, 172, **174**, **175**

Anglia – 193

Annius, C. – 12

Anonymus Casiniensis – 162,
163, 167, 169, 173-**175**

- Antimachus, M. Antonius – 195
Antiohia – 171
Antoninus Pius – 122
Aper, Titus Aurelius – 133
Apollonia – 80
Apostol, Virgil – 124
Apoulon – 76, 79
Apulum – 87, 101, 108, 110, 111,
114, 116, 136, 149-153, 156,
158
Aquae – 108, 120
Arad, județ – 23
Arad, oraș – 104, 220
Ardeal – vezi Transilvania
Ardeu – 87, **97**
Ariosti, Giuseppe – 114-116, 135,
138-140, 151, **157**
Attica – 195
Attis – 113
Ațel – 156
Augurinus, T. Minucius – 12
Augsburg – 210
Augustus, Octavian – 11, **19**, 39,
40, 48-50
Avram, Daniel – 263
Avram Iancu, comuna – 266, **276**
Avrig – 120, 121
Axius Naso, Lucius – 13
- B**
Baciu, Zacheiu – 238
Bade, Josse – 190
Bade, Pareta – 190
Baia Mare – 131
Balázs Mihály – 138
Balbus, Q. Antonius – 11, 12
Balbus, C. Naevius – 11-15, **19**,
21
Baldovin, regele Ierusalimului –
163, 164
Baleare – 171
Bálint Samuel – 104
Balșa – 122
Ban, Porfirie – 219, **242**
Ban, Vasile – 219-222, **241-243**
Banat – 28, 79, 115
Band – 231, 232, **243**
Baniciu, Mircea – 272
Banloc – 104, **157**
Barbel, Georgius – 150
Barker, Nicolae – 189
Barnea, Ion – 279
Barta, S. – 48, 49
Bartsai, casa – 150
Basarabi-Murfatlar – 279, 280,
282
Bastus – 263
Batthyány Ignác – 206
Baudoino, căpitan – 159
Baudoino, conte – 160, 161, 165,
166, 168, 173, **175**
Bateman, Christophor – 196
Băcilă, casa – 151
Băile Herculane – 115
Bălava – 42
Bălcescu, Nicolae – 183
Băluță, Cloșca – 156
Bărbant – 148
Bărbulescu, Mihai – 23, 138
Bărcăcilă, Alexandru – 113
Bărkačevo – 30, 60
Bedeleian, Aura – 126
Bedeleian, Horea – 126
Benndorf – 146
Beograd – 29
Beoția – 172
Berceanu, Radu – 189
Berciu, Dumitru – 53, 63, 65
Berciu, Ion – 30, 75, 85
Berger, Albert – 177, 185
Berlin – 102, 201
Bethlen, Gabriel – 139
Bertzi, Ducu – 272
Bèze, Theodor de – 191

Bibart, râu – 76, 77
Bistrița, district – 177
Bistrița, oraș – 74, 177
Bizanț – 171, 278
Blaga, Lucian – 260, **275**
Blaj – 221
Blandiana – 32, 39, 53, 68, 85, 87, **96, 97**
Blăjan, Mihai – 79
Bogomilovo – 30, 58
Bohemund II – 171, 172
Bologna – 171
Bongars, Jacques – 107, 139, 151
Bongarsius – vezi Bongars, Jacques
Bonus Puer – 151
Brad – 84, 87, **96**, 122
Branas, general – 166, 168, **175**
Branas, Alexios – 160, 161
Branas, Nikiphoros – 160
Brandenburg – 193, 213
Brașov – 105
Brázovai, familia – 103
Brăila – 44, 54
Brăila, județ – 32, 44, 54
Brănișca – 118
Breazova – 103
Breban, Nicolae – 258
Bretea Română – 104, 105, **157**
Bretelin – 112
Brilinsky, Vladimir – 53, 71
Broos – vezi Orăștie
Brukenthal, muzeu – 140, 141, 148, 151, 156
Brukenthal, Samuel – 120, 121
Brunet, G. – 193, 194
Brunet, Jacques-Charles – 195, 196
Buccow, general – 248
Bucerdea Vinoasă – 261, **275**
Bucarest – vezi București
Bucium – 87, 94, **99**

Bucium-Șasa – 259, **275**
București – 23-25, 27, 28, 33, 39-41, 43-45, 47, 48-50, 53, 75, 76, 78, 79, 84, 92, 117, 119, 124, 133, 148, 176, 177, 189, 279
Buczy, Johannes Aemilius – 217
Buda(pesta) – 111, 148, **158**, 177, 195
Bulgaria – 29-32, **36**, 51, 52, 53
Burebista – 11, **19**
Butoi, Mihail – 52, 53, 64
Byzantium – vezi Bizanț

C

Caldus, C. Coelius – 11
Cambridge – 11
Campestres – 107
Cara – 107
Caracalla – 111, 118, 121, 133
Caran-Sebeș – 152
Caraș-Severin – 37
Carol V, împărat – 208, 213
Carol VI de Habsburg – 114
Carol IX, regele Franței – 193, 194
Carpați – 84, 278
Carteromachus, Scipio – 195
Casaubon, Isaac – 194
Călan – 32, 40, 54, 70, 109, 118, 120
Călanu Mic – 120
Călărași – 32, 40, 68
Călărași, județ – 30, 47
Căpâlna (jud. Alba) – 30, 39, 62
Câlnic (jud. Alba) – 261, **275**
Câmpia Brăilei – 39, 41-43, 47-52
Cârnești – 115, 116
Ceres Augusta – 133
Cerișer, Nicolae – 45, 54
Certiae – 109

- Cetate (jud. Dolj) – 32, 41, 68
Cetatea de Baltă – 236, 265, **276**
Chaix, Paul – 192
Chalandon, Ferdinand – 172
Chețani – 233
Chimindia – 117, 119
Chițescu, Maria – 10, **19**
Choumnos – 160
Ciachigârbou – 107
Cigmău – 121-124
Cimpoeșu, Petru – 259, **275**
Ciongradi, Carmen – 156
Cioranescu, A. – 195
Cipius, M. – 13
Cipru – 172
Cistelecan, Alexandru – 258
Ciufud – 221
Ciugud – 50
Ciugudean, Horia – 39, 53, 75, 76, 78, 81, 85, 134
Ciula – 139
Ciumești – 29, 54
Clemens din Alexandria, Flavius – 24
Cluj – vezi Cluj-Napoca
Cluj, județ – 107, 117
Cluj(-Napoca) – 23, 29, 32, 34, 39, 40, 42, 44, 46, 54, 74, 75, 79, 80, 83, 93, 107, 119, 123, 125, 133, 142, 143, 148, 156, 176, 190, 209, 222, 223, 263
Cocceius Lucius, Marcus – 117
Comakovtzi – 30-32, 61, 65, 66
Coman, Ana – 238
Commodus, Aurelius – 133
Comnenul, Alexios – 161, 169, 170, 172
Comnenul, Andronic – 159-164, 169, 173-**175**
Comnenul, David – 159
Comnenul, Ioan – 160
Comnenul, Isaac – 172
Comnenul, Manuel – 169, 170, 172
Constantinopol – 159-161, 164-166, 168, 173
Constanța, fiica lui Ruggero II – 161-163, 167, 168
Corcova – 32, 41, 73
Corfu – 172
Corint – 172
Cornești (jud. Gorj) – 32, 42, 67
Cornești (jud. Mureș) – 222
Coroi, Gheorghe – 125
Coșlar – 153
Coțofeni, cultura – 83, 90
Craiva – 75, **95**
Craiova – 41
Crawford, M. – 11, 14
Crăciunelu de Sus – 236, **241**
Crema – 162
Cremona – 162, 168, **174**
Crepusius, Publius – 12
Cricău – 75, **95**, 261, 264, 265, **275**, **276**
Cristache-Panait, Ioana – 232, **243**, 245, 254, **257**
Crișan, I. H. – 32, 43, 79, 80, 84, 94
Crișan, Marian – 267, 274, **276**
Crișan, Viorica – 74
Crișeni – 120
Critt – 138
Csajka József – 124
Csáki M. – 156
Cserni, Adalbert – 135, 137, 145, 151
Csiszér, avocat – 142
Csulai, vicecomite – 105
Csűrös, familia – 141
Cucui, Elena-Daniela – 219, 221, 222, 232, 233, 253

Cugir, oraş – 32, 42, 43, 69, 178, 265

Cugir, râu – 176-178, **187**, **276**

Cumont, Franz – 124

Curechiu – 122

Czyriék, grădina – 142

D

Dacia – 22, 23, 25-27, 29, 32-35, 38-42, 44-46, 48-50, 75, 80, 83, 84, 93, 100, 102, 104, 105, 107, 109, 113, 115, 117, 120-122, 131, 134, 141, 143, 153, 156, **157**, 266

Daicoviciu, Constantin – 143

Daicoviciu, Hadrian – 24, 30, 75

Daia Română – 150

Daisa Ciută, Beatrice – 75

Dalmația – 133

Damian, Elena – 190

Damian, Paul – 124

Danemarca – 203, 213

Danube – vezi Dunăre

Dautova-Ruševljan, Velika – 32, 53, 72

Davis, Phillip – 10

Dănaŭ, Ioan – 42

Dâmbău – 222

Dârja, Ileana – 202, 206, 217

Dârlos – 155, 156, **158**

Dealul Mare – 76

Debernardi, Pierluigi – 13, **20**

Decebal – 28, 35

Deleanu, Valentin – 80

Demetița – 161, 170, 172

Densuș – 103, 104, 109, 110, 114, 115

Densușianu, Nicolae – 44, 45

Deschamps, P. – 193

Deus Aeternus – 105

Deus Invictus – 120

Deva – 84, 103, 105, 112, 113,

117, 134, 140, 141, 147, 148, 150

Diaconescu, Dragoș – 45, 54

Didot, Pierre – 192, 193

Dillmann, François-Xavier – 281

Dimitrova, Alexandra – 53, 61

Dinică, Gheorghe – 263

Dionysios Halicarnaseos – 190

Dobrogea – 279

Dolj – 40, 41, 43, 46, 48-50

Domaszewski – 141, 143, 146

Dörner, Anton E. – 176, 185

Dragu, Marin – 44

Drăgan, Mircea – 263, **276**

Drâmbărean, Matei – 101, 122, 131, 154

Dreghici, Lae – 265

Dreghiciu, Doina – 220

Drobeta-Turnu-Severin – 41

Dublin – 279

Dubova – 30, 37, 62

Dufour, Alain – 192

Dumitran, Ana – 186, 219, 220-222, 232, 233, 253

Dumitrescu, Vladimir – 48, 49

Dumitru, Mircea – 44

Dunăre – 22, 23, 26, 30, 31, **37**, 78, 114, 115, 278, 279

Durachium – vezi Durazzo

Durand, Frédéric – 280, 281

Durazzo – 159, 162, 163, 164, 165, 166, **173-175**

Dyrrhachium – 80

E

Ebergényi Mózes – 129

Eberhard, Caspar – 201, 206

Eberhardus, Iohannes Baptista – 201

Egipt – 171

El Susi, Georgeta – 79

Elada – 22

Elisabeta I, regina Angliei – 193
Emout, A. – 23
Engel, J. C. – 114
Engelshofen, guvernator – 115
Epona – 107
Erasmus – 190
Eskenazy, Victor – 40
Estienne, Henri junior – 189-198,
206, 217, **218**
Estienne, Henri senior – 190
Estienne, Robert I – 190
Euripide – 191
Europa – 189, 192, 193, 266
Eustațiu, mitropolit de Salonic –
160

F

Fabius Aquileiensis, Titus – 121
Fabius Hispaniensis, L. – 12
Farsuleius Mensor, L. – 13
Fascius Fabatus, L. – 13, 14
Fay, castel – 105
Făgăraș – 221
Fărău – 231, **243**
Fărcădin – 103, 142
Feisa – 219-222, 231, 232, 234,
239, **241-243**, 253, 254, **257**
Felkuner – vezi Vinerea
Feneș – 87, 154
Ferencz, Iosif Vasile – 40, 54, 84
Filesd – vezi Filești
Filești – 153, **158**
Filip Arabul – 118
Filip II, rege macedonean – 80,
84
Filip III Arideul – 80
Firenze – 39, 40, 50
Firmin – 193
Fleșer, Gheorghe – 186, 220, 221
Flocon, Albert – 189-192
Florea, Gelu – 34, 35, 42, 74
Florescu, Radu – 41, 47, 53, 70

Focky, Ferdinand Daniel – 201,
217
Fodor, A. – 125, 127, 133
Fonteius, Minucius – 12
Fortuna, zeița – 105, 107
Fossa Nova – 165-168, 170, 172-
175
Franckfurt – 193
Franța – 190, 191, 193, 194
Frederic Barbarossa – 163, 167,
168
Friedrich, regele Danemarcei –
202, 213
Friedrich Wilhelm, ducele Saxo-
niei – 211, 213
Fronto, Marcus Claudius – 104
Frontinus – 34
Fugger, Ulrich – 192, 193
Furius Philus, Marcus – 12

G

Gabes – 171
Galatin – 30, 58
Galați, oraș – 39, 41-43, 47-52
Galați, râu – 77
Galați, sat (jud. Alba) – 81, 85,
87, 88, 94, **96, 97**
Galba, P. Sulpicius – 12
Galda de Jos – 153
Galenos – 198
Gálffy, János – 142
Galiče – 32, 72
Garamont, Claude – 190
Găina, munte – 266, **276**
Gănești – 219, **242**
Gdańsk – 29, 54
Geneva – 189, 191, 192, 196
Gerba – 171
Germania – 191
Geoagiu-Băi – 108, 118, 121, 122
Geoagiu-Suseni – 123
Georgieva, Mariana – 52, 53, 63

Germisara – 108, 121, 122, 124
Getta, Publius Septimius – 117, 121
Gheorghe Zugravul, fiul lui Iacov – 222, 250, 251, 254, **257**
Gheorghiu, Gabriela – 74, 78, 82, 84
Gherla – 134, 142
Giurgiu, județ – 30, 50
Gizdova, Nedyalka – 53
Gligor, Adrian – 81, 85
Gligor, Mihai – 80
Glodariu, Ioan – 14, 32, 39, 51, 75, 80, 83, 84, 93, 143
Godefridus Viterbiensis – 162, 170, **174, 175**
Golentî – 32, 43, 67
Gooß, C. – 112, 144, 151
Gordianus – 107
Gorj – 42, 108
Goronea, Toma – 178
Gostar, Nicolae – 48, 49
Gotland – 277
Graesse, Benedict – 201
Grammaticus, Joannes – 197
Grammaticus, Trypho – 198
Gräff, grădina – 142
Grădiștea (jud. Brăila) – 32, 44, 54, 70
Grădiștea (jud. Hunedoara) – 102, 105, 107, 142, 151, **157**
Grecia – 172
Griselini, F. – 115
Gritta, casa – 125
Gritta, Mihăilă – 126, 127
Groag, E. – 115
Gudea, Nicolae – 26
Guglielmo I – 171, 172
Guglielmo II – 159, 161-165, 167-**174**
Guiscard, Robert – 172
Gura Ampoitei – 81

Gustavson, Helmer – 278

Guțu, G. – 24

Gyulaffy, casa – 142

Gylai, castel – 118

H

Haan, Ignatius – 137

Habsburg, Casa de – 114

Haebler, Conrad – 209, 213

Hagen, Anders – 282

Haidecki, căpitan – 142

Hanson, W. S. – 75

Hassan-Faka – 32, 67

Hațeg – 102, 113

Haynes, I. P. – 75

Hăpria – 150, 154, 244, 253-255, **257**

Hees de willa Walkani, comite – 185, **188**

Heidelberg – 193

Henig – 150

Henric VI – 162, 163, 167, 168

Herbordus, preot în Vinerea – 176, 180

Hercules – 121

Herepea – 118, 119

Heresbach, Conradus – 195

Herlea, Nicolae – 183-185, **187**

Herlea, Vasile V. – 178, 184

Hermannstadt – vezi Sibiu

Hermes, Ulpius Domitius – 111

Hermias, Marcus Ulpius – 131, 150

Herodianos – 198

Herodot – 24

Hersch, C. – 11

Hirschfeld, Otto – 141, 143, 151, 152

Histria – 44, 54, 67

Hohenhausen, Sylvius – 103, 112, 113, 136, 137, 140

Homer – 197, 198

Horedt, Kurt – 277, 278
Horja, Ioan – 220
Hristo Danov – 30, 58
Hrtkovci – 32, 72
Hunedoara, comitat – 102, 117, 141
Hunedoara, județ – 103, 109, 110, 112, 119, 120, 122, 124, 259, **275**
Hunedoara, oraș – 32, 33, 40, 45, 54, 67, 266, **276**
Huniazii, castel – 120
Hus, Jan – 209
Hygiea – 105, 150

I

Iacov Zugravul din Rășinari – 219, 221, 222, 232, **242, 243**, 253, 254
Ianza, Ioan – 103, 107
Iaroslavschi, Eugen – 14, 32, 51, 79, 84, 93
Ichim, I. – 78
Ierusalim – 164
Ighiel, râu – 76
Ighiel, sat – 101
Ighiu – 77, 81, 83, 85, **96**, 150, 265, **276**
Ilfov – 47
Iliș, Florina – 259, **275**
Imperiul Bizantin – 165, 168, 170, 171, **174, 175**
Imperiul Roman – vezi Roma, imperiul
Imperiul Romano-German – 162, 207, 213
Inel, Constantin – 101, 122, 131, 154
Inuri – 80, 85, **97**
Irland – 279
Iorga, Nicolae – 24
Istrati, C. I. – 41, 43-45

Istudor, I. – 48-50
Italia – 162, 169-171, 191
Iulianus, Lucius Octavius – 121
Iunona – 105, 107
Iupiter – 108, 112, 118, 119
Iureș, Marcel – 268
Ivășcanu, A. – 127
Izvoru Ampoiului – 83, 85, 94, **96, 99**

J

Jáno, B. – 105
Jansson, Sven B. F. – 278
Jesch, Judith – 278
Jidovul, munte – 84
Johann Friedrich de Saxonia – 193, 210, 213
Johann Georg de Brandenburg – 193
Josika, castel – 118
Josan, Gheorghe – 119
Josan, Nicolae – 220, 221
Josika, familia – 107
Jupa – 152

K

Kalolimnos – 161
Kamburovo – 32, 71
Kammerberger, Georg – 213
Kammerberger, Georg junior – 213, 214, 217, **218**
Karácsonyi de Banloc – 104
Karlsburg – vezi Alba Iulia
Kemenczei Tibor – 23
Kemény, J. – 142
Kendeffy, castelul – 106
Kendeffy, familia – 103
Kendeffy Adam – 105
Khoniates – 161
Kimakovicz, M. v. – 120
Király P. – 117
Kisfalud – vezi Micești

Klimenko, V. V. – 78
Koínare – 32, 66
Kolozsvár – vezi Cluj(-Napoca)
Komarevo – 30, 59, 60
Koos Károly – 123
Kovács András – 138, 151
Kovácsöczy, Wolfgang – 137, 139
Kraków – 29, 54
Kronstadt – vezi Braşov
Kuner Superior – vezi Vinerea
Kuun Géza – 118
Kuun Gotthard – 121

L

La Tène – 38, 42, 53, 54, 84
Lancrăm – 260, **275**
Lar Vialis - 107
Lazăr, Augustin – 33
Lazăr, Dorina – 268
Lecce, Tancredo de – 159-162,
165, 166, 168, 169, 173, **175**
Leipzig – 193, 209
Lendvai, conac – 139
Lescalopier, P. – 103
Léstyán Ferenc – 180, 186
Lihardus, preot în Vinerea – 177,
180
Lillbjärs – 280, 282
Lipova – 114
Lipovan, Ion T. – 84, 90, **98**, 130,
154
Lipoveni – 137
Lisbona, Henricus – 149
Lobkowitz, Longin – 116, 148
Lockyear, K. – 74
Loew, casa – 141
London – vezi Londra
Londra – 53, 192, 195, 196
Lonyai, curia – 103
Lovee – 53
Lödenköpinge – 282
Luca, Sabin Adrian – 45, 54

Lucius, papă – 163, 164
Lucius Verus – 122
Ludovic, rege francez – 169, 170
Lugdunum Batavorum – 194
Lugosi, conac – 117
Lugosi, familia – 142
Lugoş – 107
Luncani – 142
Lund – 279
Lupeni – 266, **276**
Luther, Martin – 209
Lyon – 189, 194

M

Mádán János – 127
Maffei, Scipio – 114
Magdeburg – 201
Maglavit – 43
Maittaire, Michael – 196
Makrai D. – 105
Mala Vrbica – 38
Malaia Kopania – 26
Mallorca – 159
Malta – 171
Mamut, deal – 79
Manea, Mihai – 27
Manuzio, Aldo – 195
Marcu, M. – 48-50
Marcus Aurelius Antoninus –
117, 122, 133
Marea Egee – 172
Margarito da Brindisi – 172
Maria, fiica lui Manuel Comnenul
– 172
Marsigli, A. – 103, 113, 116
Martinuzzi, castel – 150
Marţian, Iuliu – 177, 178, **186**, **187**
Matia Corvin – 149, **158**
Matte, Benjamin – 196
Maximilian II de Habsburg – 193
Mălăele, Horaţiu – 270

- Mediolanum – 162
Mediterranea – 170, 172
Medrea, Dominic – 143
Mehdia – 171
Mehedinți, județ – 32, 38, 41, 67
Meillet, A. – 23
Melanchthon, Filip – 209
Mesagne – 11
Messina – 159, 170
Metellus, M. Caecilius – 12
Meteș, râu – 76, 77, 85
Meteș, comună – 77, 81, 83-85,
96, 97
Meursius, Joannes – 194
Mezerzius, J. – 103, 107, 110,
111, 113, 116, 137, 139, 150-
153
Mica – 222
Micăsasa – 220
Micești – 83, **96**, 149
Micia – 108, 117-121
Miclea, Ion – 41, 47, 53, 70
Miercurea-Ciuc – 209
Migazzi, Cristoforo – 201, 206
Mihai, P. – 80
Mihai Viteazul – 137
Mihaly de Apșa – familia – 107
Mihaly, Victor – 103, 107
Mihăilești – 47
Mikov, Vasil – 53, 65
Milano – 161, 162-164, 168
Milea, Ada – 263
Minard, M. J. – 189
Minerva – 111, 152
Mintia – 111, 118, 120
Mirăslău – 220, **242**
Mircea, Gabriela – 221
Moeckli, Gustave – 192
Moga, Vasile – 39, 51, 75, 83-85,
101, 122, 131, 134, 154
Moldovanu, Ștefan – 103, 105,
110, 113
Mommensen, Theodor – 100, 102,
106, 117, 127, 136, 137, 141-
143, 146, 149, 152
Monok István – 138
Montagnac – 42, 54
Monte Cassino – 164, 167, **174**,
175
Monti, Gennaro Maria – 171
More de Csula, Philippus – 139
Muckenhaupt Erzsébet – 209,
210, 213, 214
Munteanu, Claudiu – 156
Muntenia – **36**
Munții Apuseni – 75, 76, 82, 94,
95, 99, 127, 184
Munții Auriferi – 76, 78, **95, 96**
Munții Metaliferi – 76, **95**
Munții Trascăului – 76, 77, **95**
Munții Vinului – 76, 87, **95, 97**
Muratorius, Ludovicus Antonius
– 161-165, 170, 171
Mureș, județ – 219, 222, 231,
232, **241-243**
Mureș, râu – 22, 74, 76, 77, 78,
84, 85, 87, 88, **96, 97**, 102,
110, 111, 114, 115, 119, 134,
151, **157**, 266, **276**
Mureșan, Lucia – 260
Muthu, Mircea – 258
Müller, Fr. – 102, 142, 155, 156
Müller, Nicolaus – 213, 214, 217,
218
Münsterberg – 146
N
Nagy László – 119
Naláczi, Iosif – 105
Natea, Gheorghe – 51, 53, 73
Nălați – 103
Nălați-Vad – 105, 115
Năsăud – 152
Negraia – 133

Negrici, Eugen – 259, **275**
Neigebaur, J. F. – 105, 113,
114, 121, 125, 127, 133, 148
Neptun, zeu – 108
Nero, Tiberius Claudius – 11, 84
Neudorf (jud. Arad) – 23
New York – 189
Nica, Radu – 270
Nicolae Popa din Feisa – 219,
221-227, 231-233, **242, 243**,
248, 252-254, **257**
Nicolae Zugravul – vezi Nicolae
Popa din Feisa
Nicolăescu-Plopșor, C. S. – 38,
41, 42, 44, 46, 48, 49, 53,
62, 64, 67, 68
Nikolov, Bogdan – 53, 59, 60,
61, 65, 66, 72
Noptsa, conac – 119, 142, 150
Noptsa, familia – 103
Noptsa, Alexandru – 104
Noptsa, Ladislau – 103
Noșlac – 220, **242**
Novi Sad – 32, 53
Nürnberg – 210

O

Oancea, proprietar – 144
Oarda de Jos – 134, 146
Ocna Mureș – 266
Octavian – vezi Augustus
Oehler – 146
Olanda – 263
Olea, Valer-Petru – 101, 122, 131,
154
Olmütz – 213
Olt, județ – 52
Oltean, Radu – 55
Olteanu, Virgil – 189
Oltenia – 26, 31, **36**, 38, 41, 42,
44, 46, 52-54
Opitz, Martin – 137, 139, 143,

149, 150, 152, **158**
Orăștie – 118, 124, 176, 177
Orodel – 32, 46, 68
Oroiu – 224-227, 231, **243**
Oseberg – 280, 282
Osen – 32, 66
Oslo – 282
Ostrovu Mare – 105, 113, 115,
116

P

Padea – 31, 64
Padea-Panagjurski Kolonii – 22,
26, 31-33, **36, 37**, 55-57
Paleologul, Andronic – 160
Palermo – 170
Palme d'Or – 267, 274, **276**
Panagyurishte Kolonii – 30, 53,
61
Papiria, trib – 153
Paris – 23, 53, 116, 171, 189,
190-193, 206, 281
Partiscum – 266
Partoș – 116, 134, 139, 141, 145,
147, 148, 151, 153, **158**, 266
Passau – 201
Pauer, Johannes – 148
Paulik, Jozef – 32, 66
Pavolče – 32, 72
Pădurean, Eugen D. – 23
Pătrânjeni – 131, 133, 134
Pâclișa (jud. Hunedoara) – 103,
105, 116
Pârvan, Vasile – 37, 40
Peninsula Balcanică – 33, 53
Pertinax, Lucius Septimius Se-
verus – 119
Pescaru, Eugen – 121
Peșteana – 111, 112, 115
Peștișu Mic – 110
Petea – 232-240, **243**
Petrid – vezi Petreștii de Jos

Petrescu-Dîmbovița, M. – 24
Petreștii de Jos – 116, 117, 140
Philippi – 161
Piatra Craivii – 29, 30, 34, 42,
46, 54, 63, 75, 76, 84, 85,
87, **95-97**, 261
Piatra Tomii – 87, **97**
Pindar – 191
Pinter, Zeno-Karl – 28
Pippidi, D. M. – 44, 54, 67
Pisa – 171
Piso, Ioan – 116
Piso Frugi, L. Calpurnius – 12,
13
Plantos, Cristinel – 75, 79, 80,
85
Platon – 191
Plaveck – 32, 66
Pleven – 30, 58
Ploiești – 134, 148
Plosca, Leontin – 262, **276**
Plutarh – 197
Pogány, Ștefan – 105
Poiana (jud. Gorj) – 108
Poiana Ampoiului – 77, 85, **97**
Pomerania – 202, 213
Ponori, conac – 105
Popa, Alexandru – 30, 75
Popa, Cristian Ioan – 43, 46, 69,
80, 85, 87, 178, 186
Popescu, Dorin – 42, 54, 67
Popescu Argeșel, Ion – 76
Popești (jud. Ilfov) – 32, 47, 54,
70
Popov, R. – 54, 67
Poroschia – 10, 11, **19**
Portsmouth – 75
Porțile de Fier – 29, 30, 38, 41
Postumius, C. – 13
Potaissa – 114
Preda, C. – 84
Presaca Ampoiului – 77, 154

Prisovo – 30, 58
Purcăreți, pârau – 85, **97**
Purece, Silviu – 45, 54
Puric, Dan – 270
R
Radovanu – 30, 47, 59
Rapoltu Mare – 121
Rast – 32, 48, 49, 50, 69
Ravno-Pole – 30, 58
Rășinari – 219, 232, **242**, **243**,
253, **257**
Răteasca – 133
Râu de Mori – 106, 113
Reinbold, Ignatius – 133, 135,
136, 138, 142, 143, 149, **158**
Reinesius – 150
Renouard, Ant. Aug. – 192
Renouard, Philippe – 189, 190
Reșița – 28
Rhode Island – 75
Rodălv – 277, 278
Rodfos – 277, 278
Rodvisl – 277, 278
Roma – 131
Roma, imperiul – 23, 35, 93, **99**,
100
Roma, republica – 10, 11
Roma Aeterna – 107
Roman, Cristian – 45, 54
Romania – 163-167, 173-**175**
România – 6, **9**, 24, 30-32, 38,
41, 42, 44, 46-50, 54, 75, 78,
177, 189, 196, 217, 258, 279
Romita – 109
Romos – 124
Rosinus Wircensis, Petrus – 201
Roska Márton – 53, 64, 83
Roșia Montană – 87, 94, **97**, **99**,
112, 124-127, 129-131, 133
Ruggero II – 161, 163, 171, 172
Rusia – 263

Russu, I. I. – 100, 109, 119, 120, 122
Rustoiu, Aurel – 22, 23, 26, 29, 33-35, 39, 40, 42, 44, 46, 54, 57, 70, 73, 83, 92
Rustoiu, Gabriel T. – 83
Rustoiu, Ioana – 186
Rusu, A. – 14
Rusu-Pescaru, Adriana – 84, 121

S

Salah-al-Din – 171, 172
W. Salgó Ágnes – 195
Salonic – 159-168, 172-**175**
Sándor Ernő – 121
Sárdi, grădina – 143
Sarmizegetusa – vezi Grădiștea (jud. Hunedoara)
Sarmizegetusa Regia – 14, 84
Saturn – 153
Saturninus, Lucius Appuleius – 12
Saxonia – 193, 210, 211-213
Săcărâmb – 84, 87, **96**
Sălaj, județ – 107, 109
Săriteu, pârau – 84
Săsărman, Florin – 272
Săsciori – 265, **276**
Sânbenedic – 222, 229-232
Sânpetru (jud. Hunedoara) – 112
Sântămăria-Orlea – 105, 115
Scapula, Joannes – 194, 197, 206
Schreiber, Fred – 189, 193, 195, 196, 198
Schunke, Ilse – 209
Schuster, C. – 78
Scorpan, Costin – 23
Sebeș – 101, 116, 134, 143, 148, 150, 151, 260, **275**
Secundinus, Caius Clodius – 112

Seivert, J. – 102, 114
Septimius Severus – 117, 121, 133
Serbia – 30, 32, 38
Serra – 160
Sfax – 171
Sfântu Gheorghe – 74
Sibila – 162
Sibiu – 32, 45, 51, 54, 73, 84, 116, 120, 121, 148, 155, 156, **158**, 177, 206, 220, 224, 228
Sicardus Cremonensis – 162, 164, 167, 169, 173-**175**
Sicilia – 161-163, 165, 167, 168, 170-173, **175**
Sighetu Marmăției – 107
Sighișoara – 148, 152
Sigler, Michael – 107, 113, 116
Silivaș – 31, 64
Sima, proprietar în Alba Iulia – 80, 94, **99**
Simion, Mihaela – 124
Siria – 172
Siseștii de Jos – 30, 38, 62
Sîntimbrean, Aurel – 126
Sîrbu, Valeriu – 34, 39-45, 47-52, 54, 67, 70
Sjonhem – 277
Slatina – 31, 52, 53, 64
Slovacia – 32
Snædal, Thorgunn – 278
Sofia – 30, 54
Sofocle – 191
Sofronievo – 30, 32, 53, 60, 72
Sokolare – 30, 59
Soltész Erzsébet – 195
Sonoc, Al. Gh. – 156
Soterius, Georgius – 138
Spănu, Daniel – 38, 62
Srem – 32, 53
Stalio, Blaženka – 29, 38, 62
Stan Zugravul – 254

Stănescu, F. – 84
Stâncel, Silvan – 263, 272
Steinbüchel, A. – 106, 124
Stepa, Tatiana – 272
Stephanus, Henricus – vezi
Estienne, Henri junior
Stockholm – 278
Straja – 152
Strei – 112, 120
Streisângeorgiu – 40, 120
Stremț – jud. Alba
Stuttgart – 210
Suabia, dinastia – 161
Sub Pădure – 219, 222, **242**
Suceava – 108, **157**
Suciu, Viorica – 80
Suedia – 277
Suffolk – 278
Svårdström, Elisabeth – 278
Sweden – vezi Suedia
Szeged – 114, 116, 138, **158**,
266, **276**

Ș

Șard – 77, 83, **96**, 150, 153, 154,
158
Șarlea, Augustin – 221
Șarlea, Matei – 221
Șarlea, Petru – 221
Șarlea, Porfirie, cantor – 221
Șarlea, Porfirie, zugrav – 219-
243
Șarlea, Rafila – 220, **242**
Șarlea, Ștefan – 221
Șeicar, Vasile – 272
Șerban, Ioan – 136, 137
Șibot – 178
Șilea – 222, 231-233, **243**
Șoimuș – 120
Ștefănescu, Ștefan – 48, 49

T

Tampilus, M. Baebius – 13
Târnava – 32, 53, 72, 73
Tărtăria – 33, 70
Tătărescu, Gheorghe – 108
Tăuni – 222
Tăuț – 77, 83, **96**, 131, 150
Târgu-Jiu – 42
Târgu-Mureș – 222
Târnava Mică – 219
Téglás Gábor – 106, 113, 117,
129, 150
Teleac – 3, 50, 51, 69
Teleki, castel – 105, 149
Teleorman, judeș – 133
Teodosiev, Nikola – 54, 73
Terian, Andrei – 258
Terra Mater – 119
Teteven – 31, 53, 65
Thalson, Dionysius – 141, 146,
147, 149, **158**
Theba – 172
Theophanos – 159
Thessalonica – vezi Salonic
Thessaloniki – vezi Salonic
Tiberius, împărat roman – 14
Tibiscum – 152
Tibiscus – vezi Timiș, râu
Tilișca – 32, 73
Timiș, județ – 104, **157**
Timiș, râu – 115
Timișoara – 23, 79, 104, **157**
Tisa – 114-116, 139, **157**
Toader Zugravul – 232, **243**
Tomčiková, Katarina – 32, 66
Tomescu, M. – 78
Torbov, Natsis – 54
Torma, C. – 111, 138, 146, 151
Toropu, Octavian – 54, 70
Torry, Geoffroy – 190
Totești – 105
Toussaint, Jacques – 190

Tövesi, jude – 133
Traian, împărat roman – 24, 28, 114
Transilvania – 11, 26, 28, 30, 31, 33, **36**, 53, 75, 102, 114, 119, 125, 156, 176, 177, 206, 220, 266
Trascău – vezi Munții Trascăului
Trâmpoiele, râu – 76
Tripoli – 171, 172
Tudor, Dumitru – 117
Tudor, Ersilia – 48-50
Tudor, Gheorghe – 44
Tunis – 170
Turda – 127, 134, 139, **157**
Turneșe, Adriene – 190
Turnu-Severin – 38, 43
Tuștea – 110

Ț

Țara Hațegului – 103, 112, 113, 118, 138, **157**
Țelna – 76, 77, 83, 85, **96, 97**
Țibacov, Sorina – 265

U

Ucraina – 26
Ulpia Candida - 110
Ulpia Traiana Sarmizegetusa – 101, 102, 105-118, 120, 122, **157**
Ulpius Adiutor – 156
Ungaria – 266
Urban III, papă – 162-164
Uriian, Mărie – 238
Uriian, Nicolae – 238
Uroi, deal – 121

V

Valea Almașului – 87, **97**, 101
Valea Ampoiului – 74, 76, 79, 81, 84, 85, 87, 94-**97, 99**, 101, 131

Valea Cugirului – 176, **186**
Valea Cuțului – 85, **96**
Valea Feneșului, râu – 76, 77, 85, **97**
Valea Geoagiului – 87, **97**
Valea Mare, râu – 76, 77
Valea Mică – 76, 77
Valea Morilor, râu – 76, 77
Valea Nanului – 129
Valea Streiului – 119
Valentinus, Caius Antonius – 153
Valerius, Caius – 112
Váradi, colecția – 105, 117
Váradi Adalbert – 119, 120
Varna – 30, 51, 52, 53, 63
Vasiliev, V. – 78
Văleni (com. Meteș) – 84, 85, **96**
Vânătorii Mici – 30, 50, 62
Velencei Katalin – 195
Velkani – vezi Vinerea
Veneția – 171, 195
Verancici, Antonius – 107, 139
Verantius – vezi Verancici, Antonius
Vergêce, Ange – 190
Verona – 163, 164
Vețel – 119, 121
Victoria Augusta – 117
Viena – 102, 114-117, 124, 131, 135, 138, 139, 151, 154, **157, 158**, 201, 206
Viiășu – 32, 65
Viișoara Mică – 32, 70
Vilkani – vezi Vinerea
Vinerea – 176, 178-**186, 188**
Vinograd – 32, 69
Vintilă, Mircea – 272
Vințu de Jos – 85, **96**, 136, 147, 150, 151
Viterbo – vezi Godefridus Viterbiensis

Vleja, Decebal – 124
Voinaghi, M. – 81, 85
Vraca – 30, 60
Vrbica – 29
Vujovic, Miroslav – 32, 53, 72
Vulcez – 119
Vulpe, Alexandru – 47, 54, 59
Vulpe, Radu – 24, 28, 54, 69
Vurpăr – 85, **97**, 150, 151

W

Walker, A. – 11
Weidenfelder – 113
Wessén, Elias – 278
Wien – vezi Viena
Wietenberg – 84
Wigani – vezi Vinerea
Wilkani – vezi Vinerea
Winkler, Iudita – 25
Wittenberg – 193, 205, 210, 213,
214, **218**
Wolkesdorff – vezi Vinerea
Wollmann, Volker – 75, 101, 106,
113, 114, 120, 124, 130, 137,
143, 154
Woźniak, Zenon – 28, 54, 56, 58,
71
Wrocław – 28, 54
Würzburg – 210

X

Xenopol, A. D. – 27

Z

Zagreb – 138
Zalău – 26
Zam – 103, 119, 142, 150
Zamolxe – 263, **276**
Zamosius, St. – 103, 105, 113,
116, 138, 142, 143, 150, 151
Zanichelli, Nicola – 171
Zăicani – 113
Zeic, O. – 153
Zeyk Gabriel – 107
Zimnicea – 31, 53, 64
Zlatna – 76-78, 81, 83, 85, 87,
94-**99**, 114, 116, 117, 133,
149, 150, **158**
Zsinte G. – 117